

Asim Peco

**JEZIK KNJIŽEVNOG TEKSTA
BIBLIOGRAFIJA**

Asim Peco
Izabrana djela I–VI
Knjiga VI: *Jezik književnog teksta, Bibliografija*

Priredila:
dr. Hasnija Muratagić-Tuna

Izdavač:
Bosansko filološko društvo, Sarajevo

Suizdavači:
Akademija nauka i umjetnosti BiH
Bemust, Sarajevo

Za izdavača:
dr. Ismail Palić

Redakcioni odbor *Izabranih djela*:

dr. Josip Baotić
dr. Senahid Halilović
dr. Dževad Jahić
dr. Hasnija Muratagić-Tuna
mr. Selena Seferović
dr. Hanka Vajzović

Odgovorni urednik:
dr. Senahid Halilović

Asim Peco

**JEZIK KNJIŽEVNOG TEKSTA
BIBLIOGRAFIJA**

Sarajevo, 2007.

Objavljivanje *Izabranih djela I-VI* akademika Asima Pece pomogli su:

- Kulturni centar “Kralj Fahd” u Sarajevu
- “Time for Peace”, nevladina organizacija, Pesare (Italija)
- Ministarstvo za obrazovanje i nauku Kantona Sarajevo
- Filozofski fakultet u Sarajevu
- OŠ “Aleksa Šantić” u Sarajevu

SADRŽAJ

JEDAN OSVRT NA PISANU RIJEČ U BOSNI I HERCEGOVINI	7
“POVELJA KULINA BANA” U SVJETLOSTI ŠTOKAVSKIH GOVORA XII I XIII VIJEKA	19
NARODNI JEZIK U NAŠOJ KNJIŽEVNOSTI PREDVUKOVSKOG PERIODA	39
NEKI PROBLEMI “HASANAGINICE” SA POSEBNIM OSVRTOM NA NJENU OSNOVNU VARIJANTU	63
“ALI-PAŠA I MARA” – FILOLOŠKO-SOCIOLOŠKI PRISTUP NARODNOJ PJESMI IZ HERCEGOVINE	97
FONETSKE KARAKTERISTIKE ALAGIĆEVIH MEMOARA	107
DIJALEKATSKE OSOBINE U PJESNIČKOM JEZIKU ALEKSE ŠANTIĆA	127
HERCEGOVAČKI GOVORI U KNJIŽEVNOM DJELU SVETOZARA ĆOROVIĆA	155
SLIKA ZAPADNOBOSANSKIH GOVORA U PISANOJ RIJEČI PETRA KOČIĆA	175
SLIKA BOSANSKIH GOVORA U ROMANIMA IVE ANDRIĆA	189

O NEKIM SPECIFIČNOSTIMA ANDRIĆEVE REČENICE	215
STILISTIČKE VRIJEDNOSTI LIČNOG IMENA U PROZI HASANA KIKIĆA	237
GOVORENJE BOSNE U DJELU ZIJE DIZDAREVIĆA	247
LEKSIČKE SPECIFIČNOSTI U POEZIJI SKENDERA KULENOVIĆA	259
NAD KULENOVIĆEVOM POEMOM POSVEĆENOJ MAJCI	277
LEKSIČKE SLOJEVITOSTI U ROMANU “PONORNICA” SKENDERA KULENOVIĆA	297
LIČNO IME U SIJARIĆEVOM ROMANU “BIHORCI”	327
BIBLIOGRAFIJA	339
BIOGRAFIJA	387

JEDAN OSVRT NA PISANU RIJEČ U BOSNI I HERCEGOVINI*

* Rad prvi put objavljen u časopisu *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika*, I, Banja Luka, 1970/71, 21-26. Ovdje prenesen iz knjige *Iz jezičke teorije i prakse*, Beograd, Naučna knjiga, 1987, 30-34. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

JEDAN OSVRT NA PISANU RIJEČ U BOSNI I HERCEGOVINI

Na bosanskohercegovačkom tlu pisana riječ, i to ona slovenska, ima dugu tradiciju. Ako prihvatimo Vegino datiranje Humačke ploče (X vijek, a to bi mogao biti i jedan od najstarijih naših pisanih spomenika uopšte), od prvih zapisa na srpskohrvatskom jeziku na području današnje Bosne i Hercegovine dijeli nas skoro čitavih deset vjekova. Jedan čitav milenijum. A to, bez sumnje, nije malo. Istina, do nas nisu doprli svi pisani spomenici koji su nastali na tom području, ali ih ima koji i svojom grafijom i jezičkim osobinama ukazuju na veliku starinu i koji pružaju dragocjenog materijala za istoriju srpskohrvatskog jezika.

Istorija nas obavještava da je u doba postojanja srednjovjekovne bosanske države postojala i bosanska kancelarija u kojoj su “dijaci”, dvorski pisari, pisali zvanične povelje i druga akta službene prirode. Sve je to pisano “po pravilu... na narodnom jeziku i ćirilicom” (S. Nazečić). A ćirilica je upravo u tim bosanskim kancelarijama pretrpjela i izvjesne grafičke izmjene, odakle joj i poseban naziv “bosančica”. Ovo pismo ostaće u upotrebi, i u toj formi, dosta dugo na tlu Bosne i Hercegovine, a kod Muslimana će se zadržati do najnovijeg vremena (v. Ć. Truhelka, Glasnik Zemaljskog muzeja, III, 81, gdje se daje i jedan faksimil “hercegovačke rukopisne bosančice”, str. 82).

Poznato nam je, isto tako, da kulturni razvitak ovih naših oblasti, možda više nego drugih, nije bio ni u tom prvom peri-

odu vezanom za balkansku istoriju naših naroda, bez potresa i bura. S obzirom na geografski položaj koji Bosna i Hercegovina zauzimaju u ovom dijelu Evrope, i Balkana, s obzirom na važnost saobraćajnica koje presijecaju to područje, jasno je zašto su se upravo na tom tlu vrlo rano sukobili interesi Istoka i Zapada. I jedni i drugi su željeli da zagospodare tom teritorijom i da im to bude odskočna daska za dalja osvajanja i zato su se vjekovima tuda koplja lomila preko grbače stanovnika tih oblasti. Sasvim prirodno, postojala je i želja domaće vlastele da se što više osamostali i ojača. Kao izraz tih težnji na ovom tlu se vrlo rano javljaju suprotnosti i na duhovnom planu između domaćeg stanovništva i susjeda. Zbog toga u toku cijelog vremena postojanja bosanske srednjovjekovne države na ovu zemlju nalijeću tuđinske vojske, pod okriljem krsta ili bez njega, koje iza sebe ostavljaju zgarišta i pustoš. Možda je više nego igdje u Evropi upravo na tlu Bosne došla do izražaja drevna izreka: *cuius regio, eius religio*. A kao reakcija na sve to, jer ni raj nije prihvatljiv ako je put do njega trnovit i praćen batinama, javlja se i vlastita religiozna sekta – bogumilstvo, koje nalazi vatrene pobornike u svim slojevima bosanskog društva toga vremena. Bogumilstvo će dugo biti najmasovnija religija u Bosni, a na tragove toga religioznog učenja naići će se i danas.

Imajući u vidu sve ove momente, jasno je zašto je na bosanskohercegovačkom tlu malo ostalo sačuvanih spomenika, mislim pisanih spomenika, iz tih burnih vremena, kao i to zašto je i ono što nam je sačuvano dosta neujednačeno: i formom, i sadržajem i pismom. Na ovom tlu, naime, prvo su bile u upotrebi glagoljica i ćirilica (bosančica). Dok se glagoljica dosta rano napušta, prestaje da bude sredstvo za pismeno komuniciranje, ćirilica se javlja kao zajedničko pismo svih stanovnika ovih krajeva, bez obzira na vjeru, kroz čitav srednji vijek. U XVII vijeku javlja se i latinica. Ova dva pisma, ćirilica i latinica, na bosanskohercegovačkom području ostala su do naših dana, i trebalo bi da su potpuno rav-

nopravna u upotrebi. Istina, sve do austro-ugarske okupacije ćirilica je imala primat, bila je rasprostranjenija, a tek dolaskom austro-ugarske vlasti, latinica se širi na štetu ćirilice u Bosni i Hercegovini.

Pored ova dva pisma na bosanskohercegovačkom tlu je bila dosta rasprostranjena i arabica (aljamiado, književnost na našem jeziku pisana arabicom). Naime, Muslimani su se u pismu služili arapskim slovima. Naravno, arapsko pismo, ali naš jezik. Lijep primjer jedne pjesme, ispjevane na našem jeziku, a pisane arabicom, imamo u Glasniku Zemaljskog muzeja, knj. III, str. 93, a v. i Kemura – Ćorović, *Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims*, Sarajevo, 1912. Najstariji tekst te vrste je iz XVI v., a ima ih oko 40. Kako vidimo, odsjaj društvenih zbivanja na bosanskohercegovačkom tlu i promjene koje su pratile istoriju ovih oblasti jasno se reflektuju i na ovom području ljudske djelatnosti (više o ovome u *Enciklopediji Jugoslavije*, s. v. arabica).

Ali, i pored ovoga šarenila (religija, i sve ono što prati religiju; pismo, smjena vladajućih nacija i društvenih poredaka), postoji nešto što se nije mijenjalo, što je ostalo isto. To je jezik. Iako je Bosna (tj. Bosna i Hercegovina) često bila poprište ratnih okršaja, iako su njenim drumovima i bespućima prolazile razne vojske, iako su se na njenom tlu sukobljavale različite ideologije i našle svoje pristalice različite religije, kroz čitav period njene istorije, do naših dana, provlači se jedna svijetla nit pisane riječi na maternjem jeziku, na srpskohrvatskom jeziku. Mijenjali su se gospodari Bosne, mijenjale su se religije, mijenjala su se i pisma, ali je jezik u svojoj suštini ostao neizmijenjen, ostao je srpskohrvatski. I ne samo u govoru neobrazovanog dijela stanovništva nego i u pisanoj riječi onih koji su uspjeli da se opismene.

Dakle, od prvih pisanih spomenika, nadgrobnih ploča ili Povelje Kulina bana, pa sve do dvadesetog vijeka, na bosan-

skohercegovačkom tlu pored vrlo intenzivnog usmenog stvaralaštva (a tu su nastale i mnoge naše epske pjesme) živi i pisana riječ. I to ona domaća, slovenska. Istina, istorija je prema ovim oblastima bila više maćeha nego majka; mnogo štošta se mijenjalo, ali su patriotizam i jezik ostali neizmijenjeni. Bilo je slučajeva i u doba turske vladavine ovim krajevima da se domaći sinovi usprotive odlukama Carigrada. Ja ovdje ukazujem samo na jedan primjer, a on nikako nije usamljen. Abdulah-paša Defterdarija (1722-1785), kako nas obavještava S. Bašagić, nije htio da ispuni želju Carigrada i da Pounje preda Austriji. Njegov odgovor je glasio: *Baş vererum, bir taş vermem*, tj. glavu ću svoju dati, a kamena jednog ne dam. – Iako je odluka dolazila od vrhovne i svjetovne i duhovne vlasti, ljubav prema rodnom kraju je bila jača od svega toga.

Što se tiče jezika, kao što je i ovdje već rečeno, tu je situacija kristalno jasna: promjena vjere (a svi naši preci su upravo na tom tlu primali novu vjeru, neko ranije, neko kasnije) ni kod jednih nije povlačila za sobom promjenu jezika. Srpskohrvatski jezik, dakle, na ovom tlu nije prestajao da bude osnovno sredstvo za međusobno sporazumijevanje ne samo kod pravoslavaca i katolika nego i kod pripadnika islamske vjeroispovijesti; čak i onih koji su odlično poznavali turski jezik. I, što je vrlo značajno, narodni jezik je bio jezik pisane riječi svih koji su bili pismeni, ako su pisali na maternjem jeziku. Mislim da je to i razumljivo. Ako je neko, bez obzira na vjeru i društveni položaj, uspio da se opismeni, on je tu vještinu obično učio na nekom stranom jeziku, znatno rjeđe na maternjem jeziku (možda nešto u krilu crkve ili u roditeljskom domu). A ako je, tako opismenjen, htio nešto da napiše i na maternjem jeziku, nije imao izbora: morao je da piše onako kao što je i govorio. Izuzetak su ovdje, eventualno, činili kaluđeri koji su u svoju pisanu riječ unosili i ponešto osobina iz crkvenoslovenskog jezika. (Primjera za to nalazimo i na marginama mnogih srednjovjekovnih spomenika crkvenog karaktera. Na marginama jevanđeljskih tekstova koje

je Giljferding prenio iz naših srednjovjekovnih manastira u Rusiju i koji se sada nalaze u Lenjingradu naći će se podosta takvih zabilježaka. Takvih zabilježaka nalazimo i drugdje: v. u Glasniku Zemaljskog muzeja, knj. III, 89-92, kao i: *Iz dnevnika P. Čokorila*, Glasnik Zemaljskog muzeja za 1913. godinu). Ostali su, vjerovatno, znali da korektno pišu na nekom stranom jeziku (turskom, latinskom, talijanskom), ali su sami stvarali normu kada su pisali na maternjem jeziku. Ovo naročito vrijedi za ortografiju. Otuda i toliko neujednačenosti u pisanoj riječi kod naših pisaca toga vremena. Obično se polazilo od govorne riječi užeg zavičaja, koja se najbolje i poznavala.

Od svih onih koji su u to vrijeme pisali na našem jeziku do sada nam je najbolje poznat jezik bosanskih franjevac. A oni su pisali i ćirilicom i latinicom. (Ćirilicom su npr. pisali Divković, Posilović, Margitić; latinicom, opet, Bandulović, Ančić, Radnić i dr.). Bez sumnje, njihova pisana zaostavština je i najbogatija i najbolje sačuvana, ali to nikako ne znači da za nas nisu interesantni i rukopisi ostalih, npr. pisana riječ na našem jeziku iz pera bosanskohercegovačkih Muslimana. Iako njihova zaostavština ne predstavlja velik doprinos našoj književnosti, nesumnjivo je da je i njihova pisana riječ dragocjena za našu nauku o jeziku. Taj posao kod nas još nije našao svoga ispitivača. A on čeka.

Ilustracije radi ja ću ovdje ukazati samo na nekoliko takvih primjera. Pisani su arabicom.

U Duvanjskom arzuhalu (molbi) koji je, kako navodi O. Blau “ein gafangener Aga aus seiner Haft in Duvno, in Versen in türkischer Schrift un theils slavischer, theils türkischer Sprache an seine Gönner richtete...” (O. Blau, *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*, Leipzig, 1868, 121-122), čitamo i sljedeće stihove:

“Evo pišem arzuhal / Da vam kažem i svoj hal / Propade
nam vas mal / Siromasim, gospodo! / Bre, pomagaj do Boga
/ Nije nigdi nikoga / Nikom nije ovoga / Što je nama, go-

spodo! / (...) / Ni čaršije, ni hana, / A nestade duhana, / Već
pijemo smrdana, / Razumite, gospodo.”

U ovoj molbi u stihovima ima dosta i turskih riječi, čak i
čitavih strofa i izraza (v. i kod Kemure i Ćorovića, XV-XVI).

U pjesmama koje su napisane na turskom jeziku ima, isto
tako, dosta naših riječi, pa i čitavih izraza:

Ah moje milo, gidi (= gdi) si mi bilo? / Moja draga dušice /
Ti si baš kakono stručak ružice / Moje žarko sunašce / Ja vehnem,
ko listak dušo, za tobom / Tvoje lice ruža je rumena – i sl. (O.
Blau, op. cit., 118-119).

Poznatu pjesmu o kandijskom ratu, 1669, spjevao ju je Hasan
Kaimija (umro 1691) takođe na našem jeziku “upotrebivši pri
tom. turska slova” (H. Karabegović, Glasnik Zemaljskog muzeja,
III, 92, v. i Kemura – Ćorović, op. cit., XII-XIII i *Enciklopedija
Jugoslavije*, s. v. arabica). Tu imamo i ove stihove:

Nije ovo ko za rit / Bogme ćete ne svarit / Nit je mrtav ni
duhat / Ne morete opuhat / Hoćeš zvonom kretat;

Od istog pisca imamo i stihova pisanih ijekavskim izgo-
vorom:

Nemojte se po zlu vrijet / Čujte što ću vama rijet / Ko god
hoće čisto mrijet / Nek s uvede tutuna (Kemura – Ćorović, op.
cit., 16).

A početkom XIX vijeka javlja se i nova pjesnikinja u Bosni.
To je Umihana Čujdina (*Enciklopedija Jugoslavije*, Čuvidina)
čija su stihotvorenja u duhu narodne poezije:

Evo danas sedam godin dana / Kako cvili bosanska fukara
/ Niti ima paše ni vezira / Dok ne dogje Ali-paša... (Kemura –
Ćorović, op. cit., 52).

Kao što se može i na osnovu ovih šturih podataka zaključiti,
bilo je pisane riječi i u predvukovskom periodu iz pera Muslimana
na srpskohrvatskom jeziku. Mada to nisu velika literarna ost-

varenja, bitno je da pisana riječ na maternjem jeziku nije zamirala ni kod njih i da se ta riječ nije u suštini odvajala od drugih. Za nas je značajno i to da je maternji jezik kod njih bio iznad turskog jezika. Mula Mustafa Bašeskija, sarajevski ljetopisac (1731-1801), koji svoj ljetopis piše na “bosanskom dijalektu” turskoga jezika, ima visoko mišljenje o svom maternjem jeziku. On piše na jednom mjestu da je “bosanski jezik” leksički bogatiji i od turskog i od arapskog jezika (v. Bašeskija, *Ljetopis*, Sarajevo, 1968, uvod M. Mujezinović, str. 15). Naravno, Bašeskija je tu mogao biti i suviše subjektivan, ali je činjenica da on voli i cijeni svoj maternji jezik, na kome piše i pjesme.

Iznošenje svih ovih, iako nepotpunih, podataka, nema za cilj da se podupre teza o muslimanskoj jezičkoj individualnosti, o nužnosti stvaranja muslimanske jezičke varijante, o čemu se u posljednje vrijeme ponegdje govori i piše. To nikako. Cilj ovih redova je samo želja da se ukaže na činjenicu da su Muslimani svojim stvaralaštvom bili prisutni u srpskohrvatskoj pisanoj riječi i u predvukovskom periodu, da se o tome mora voditi računa kada se pristupa dijahronom razvitku našega jezika isto onako kao što se ne smije zapostaviti njihovo prisustvo u savremenom našem jeziku.

Kada se ovo ima na umu, i kada se uzmu u razmatranja od ranije nam poznate jezičke osobine bosanskih franjevac a i drugih sa bosanskohercegovačkog područja, dolazi se do zaključka da je tu domaća pisana riječ dosta rano uhvatila duboke korijene prije i Vuka i iliraca. Ovdje se, svakako, mora imati u vidu i dosta bogata prepiska, naročito između Dubrovčana i žitelja dubrovačkog zaleđa, Hercegovine u prvom redu. Jezička reforma pisane riječi koju je kod Srba izveo Vuk, a kod Hrvata ilirci, ovdje je utoliko mijenjala tradiciju što je ustaljena štokavština hercegovačkog tipa, što je data gramatička norma bila obavezna za sve, što se napustilo ikavsko narječje i što je grafija dobila jedinstvenu formu. Ovo je naročito bilo potrebno sprovesti u

latinici, u kojoj je vladala “zbrka jedna grdna”. Pod uticajem tih reformi, nastojanja i želja da se krene ka jedinstvenoj jezičkoj normi, u Bosni se napuštaju i bosančica i arabica, mada će se naći pokoji slučaj i između dva svjetska rata da se ova pisma upotrebljavaju u privatnoj prepisci.

Pored posebnih pisama i posebne pisarske tradicije na bosanskohercegovačkom tlu ranije je bio često u upotrebi i poseban naziv za jezik: bosanski jezik. Taj naziv sretamo kod Divkovića, Margitića, Radnića, Uskufija, Kaimije, Bašeskije i drugih. Istina, to nije i jedini naziv koji se javlja, čak i kod istih pisaca naići ćemo i na druge: ilirski, slovinski, pa i sa oznakom užeg regionalnog obilježja, recimo: dumanski – duvanjski, kod Ančića. Dakle, tu naziv “bosanski jezik” nema značenje posebnog jezičkog individualiteta, u pitanju je ime čisto regionalnog karaktera. Kada je u drugim oblastima srpskohrvatskog jezika usvojen naziv sa dvočlanim imenom, ni ovdje nije više bilo potrebe da se ostane pri starom, niti, pak, da se insistira na njegovoj regionalnoj obojenosti. Ako je “bosanski jezik” u doba austrougarske okupacije ponovo postao aktuelan, pozadina mu nije bila lingvistička nego politička, čija je suština i tada bila prozirna.

Dakle, na bosanskohercegovačkom području pisana riječ ima dugu tradiciju. Lingvistički kontinuitet nije nikada prekidan, mada je bilo zastoja koji su kočili normalan razvitak. Ako se negdje u novijoj istoriji našega jezika isticalo pravilo: piši kao što narod govori – na tlu BiH to načelo je znatno ranije bilo primjenjivano. Ovo područje se, prema tome, samo uklopilo u reforme koje su na jezičkom planu kod nas vršene u XIX vijeku. Prihvaćeno je mnogo čega iz pisane riječi drugih literatura i govorne riječi drugih područja, ali je i to područje unijelo u našu opštu jezičku riznicu podosta i leksičkih i frazeoloških osvježenja. To je i prirodno. Što su se u to vrijeme počela da ističu dva kulturna centra na srpskohrvatskom jezičkom području

i što su ti centri stvarali svoju gramatičku normu, i to je sasvim shvatljivo. To su tada bila jedina središta naše kulture. Tu su se nalazili univerziteti i visoke škole. Tu su djelali mnogi naši pisci, a upravo je to vrijeme kada su pisci počeli i da budu kreatori književnog izraza, kada se napušta norma zasnovana isključivo na stanju koje nalazimo u narodnim govorima. Ali, to je sve daleko iza nas. Naše vrijeme je pored ostalih radikalnih izmjena donijelo i to što je knjiga postala pratilac ne samo đaka i studenata nego i radnika i seljaka. Pismenost je odavno prestala da bude privilegija urbanih sredina. Ona je svom silinom u poratnom periodu jurnula u sela, a zajedno sa razvitkom industrije razvijao se i radnik koji je takođe postao važan činilac u kulturnom životu, pa i u jezičkoj politici. Prema tome, ako je nekad jezička norma i mogla da se zasniva isključivo na jezičkoj situaciji kakvu smo imali u dva najveća naša kulturna centra: Beogradu i Zagrebu, to je u to vrijeme bilo razumljivo. Danas, međutim, prilike nisu takve. Pri kreiranju kulturne politike danas se kod nas javljaju kao ravnopravni članovi ne samo glavni gradovi naših četiriju republika gdje je srpskohrvatski jezik kao standardni maternji jezik najvećeg dijela stanovništva tih republika nego i drugi univerzitetski i ne samo univerzitetski centri.

**“POVELJA KULINA BANA”
U SVJETLOSTI ŠTOKAVSKIH GOVORA
XII I XIII VIJEKA***

* Rad prenesen u latinicu iz zbornika *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina, 1189-1989*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XC, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo, 1989, 61-76. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

“POVELJA KULINA BANA” U SVJETLOSTI ŠTOKAVSKIH GOVORA XII I XIII VIJEKA

Povelja bosanskog bana Kulina spada među najstarije pisane spomenike srpskohrvatskog jezika. Njena gramatička struktura prožeta je osobinama narodnog govora onog vremena. U radu se prate fonetsko-morfološke osobine Povelje u odnosu na osobine u govorima štokavskog narječja.

Od dolaska naših predaka na Balkansko poluostrvo, a to se desilo, kako nas obavještavaju historičari, krajem VI i početkom VII vijeka¹, pa do pojave prvih pisanih spomenika na našem jeziku proteklo je pola milenijuma. Naime, naši prvi pisani spomenici, a koji su stigli do nas, potiču iz XII vijeka. Iz toga vijeka imamo potpise velikog župana Nemanje i njegovog brata kneza Miroslava (potpisi su datirani: 27. septembra 1186).² Istina, prof. Marko Vego smatra da je Humačka ploča stariji pisani spomenik na našem jeziku, da potiče, možda, sa kraja X vijeka³ (čak da je stariji pisani spomenik i od Samuilovog natpisa). Ali ako o nastanku

¹ *Istorija naroda Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1953, 82-83.

² Ljub. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, SKA, Beograd, 1921, 1.

³ Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I, kao i M. Vego, *Humačka ploča, najstariji ćirilski pisani spomenik u Bosni i Hercegovini (X ili XI stoljeća)*, drugo izdanje, Sarajevo, 1956. Vego tu piše: “možemo sa najvećom vjerovatnošću datirati naš spomenik sa krajem X-og ili u XI-o stoljeće, a sa sigurnošću se može isključiti doba poslije sredine XII-og stoljeća”, 16-17.

Humačke ploče i može biti neslaganja, ima pisanih spomenika na našem jeziku, uz ona dva potpisa Nemanje i Miroslava, koji nose tačan datum svoga nastanka. Takva je i Povelja Kulina bana. A ova povelja nas ovdje i posebno interesuje.

I

1. Iz istorije naših naroda se zna da je Kulin ban vladao 1180. do 1204. (ako ne i od 1170. do 1204). Naime, neki istoričari ističu 1170. godinu kao vrijeme kada je Kulin mogao “zasjesti” bansku stolicu.⁴ Kulinovo vladanje u narodnoj tradiciji smatra se srećnim vremenom: malo se ratovalo, a dobro živjelo. O tome, još i danas, na bosanskohercegovačkim prostorima žive priče i izreke.⁵ Da je Kulin želio učiniti život svojih sugrađana boljim i bogatijim, govori i njegov ugovor sa Dubrovčanima o trgovini, a taj ugovor, ta povelja, napisan je 29. avgusta 1189. godine.

2. O ovome dokumentu i do sada se mnogo pisalo.⁶ O njemu će se pojaviti dosta radova i ove godine, povodom 800. godišnjice njegovog postojanja. Bez ikakve sumnje, takvih godišnjica je malo u našoj istoriji. Pogotovo u istoriji našega jezika.

Ima više razloga zašto se ove godine poklanja takva pažnja ovoj povelji, Povelji Kulina bana. To je, prvo, jedan od rijetkih naših pisanih spomenika koji je stigao do nas u dobrom stanju; to je, drugo, jedan od rijetkih spomenika iz tih dalekih vremena koji nosi obilježja narodnih govora; to je, zatim, pisani spomenik o kome imamo dosta podataka: zna se i kada je pisan, i za koga je pisan i ko ga je pisao. Svi ovi podaci imaju svoju težinu i svoj

⁴ Dr. Fran Milobar, *Ban Kulin i njegovo doba*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu za 1903. godinu, knj. XV, 352, v. i Vladimir Ćorović, *Ban Kulin*, Godišnjica Nikole Ćupića, knj. XXXIV, Beograd, 1921, 14.

⁵ V. Ćorović, isto, 37-39.

⁶ V. Bibliografiju o Povelji u ovome zborniku, rad Nevenke Gošić.

značaj, kako za istoričare jezika, tako i za sve druge poslenike koje interesuje naša prošlost i naša kultura.

3. Iz istorije srpskohrvatskog jezika poznato nam je da se vrijeme od IX do kraja XII vijeka smatra vrlo značajnim za njegov razvitak. To je vrijeme koje prof. Belić stavlja u četvrti period svoje periodizacije našega jezika⁷, kada su se vršile mnoge promjene u fonetici srpskohrvatskog jezika. Upravo tada se vrše ove promjene:

ж > u, Ѡ > e, ы > i, oba poluglasnika se svode na jedan – u jednim dijalektima jednačenje se vrši u korist poluglasnika zadnjega reda /ъ/, u drugim, pak, u korist poluglasnika prednjega reda /ь/.

Istina, sve navedene promjene nisu se vršile u isto vrijeme u svim dijalektima srpskohrvatskog jezika, niti su rezultati tih promjena u svim našim govorima isti, ali je činjenica da su se sve te promjene i vršile i izvršile u označenom vremenskom periodu.

4. Za ovaj vremenski period veže se i promjena sekv. *vъ* kada se ta glasovna skupina nalazila na početku riječi /вѣнук > unuk/. Prof. Belić smatra da je ova promjena “verovatno najpoznija” od svih naprijed navedenih koje su se izvršile u fonetici našega jezika. Dodajmo uz to i činjenicu da ova promjena, promjena *vъ* u *u* nije imala istu sudbinu u štokavskim i čakavskim govorima. Dok je u prvim, tj. štokavskim govorima, *vъ* > *u*, u čakavskim govorima nije došlo do ovakve vokalizacije, do prelaza *vъ* u *u*, a to zbog toga što se tu *ъ* već “bilo izgubilo u otvorenom slogu (вѣнук > vnuk)”, uz to se “često i samo *v* gubilo”, otuda *zet* < *vzet* i sl.⁸

⁷ A. Belić, *Periodizacija srpskohrvatskog jezika*, JF, XXIII, Beograd, 1958, 1-13. separata.

⁸ A. Belić, isto, 6; v. i A. Belić, *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika*, I, Fonetika, Naučna knjiga, Beograd, 1969, 80.

5. Ako navedene osobine uporedimo sa fonetikom Kulinove povelje, doći ćemo do ovakvih zaključaka:

a) nazal ж, bez izuzetka, dao je *u*: праву⁹, вѣру, не буде, буду, книгу, тисука, августа, тръгуюке, као *i*:

сию, присезаю.

Uz ove oblike, Povelja nam nudi još i potvrde za prelaz *u*, u krajnjoj poziciji riječi: правовъ вѣровъ, своевъ воловъ;

b) nazal Ѡ bez izuzetka je zamijenjen vokalom prednjega reda *e*: име, присезаю, кнеже, мѣсеца, двадесеть, деветы;

c) visoki vokal srednjega reda *ы* prešao je u visoki vokal prednjega reda *i* samo iza zadnjoneprčanih suglasnika *k, g (h)*: босьньски, кире (ur. u staroslov. кѣй, каѣ, коѣ); тисука¹⁰; али: правы, быти, съ вами, правымъ, деветы.

O oblicima: силе, главе *isp. niže*.

d) ѣ je još uvijek na svome mjestu:

тебѣ, всѣмъ, одьселѣ, довѣка, вѣру, годѣ, вѣровъ, развѣ, доколѣ, лѣтъ, мѣсеца, усѣчение.

Istina, u Povelji se našao i primjer: зледи, prema kome imamo danas u ijekavskim govorima oblike sa refleksom ѣ: ozlijediti, ozljeda i sl. Tu se pretpostavlja sekundarno ѣ, prema врѣдъ.¹¹

e) Oba poluglasnika su se svela na jedan, onaj prednjega reda /ь/:

бань, Кулинь, граѣамъ, Дубровѣчамъ, вамъ, съ, съвѣтъ, всега, чьстниковъ, сьмъ, али *i*: кто, prema starijem: кѣто.

⁹ Ovdje se grafema ж iz Povelje označava znakom у.

¹⁰ R. Bošković, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, Naučna knjiga, Beograd, 1968. 34.

¹¹ V. kod Skoka, *Etim. rječnik*, s. v. *zlo*. Tu čitamo da je *zled-* nastalo "unakrštenjem sa vrijed", *Etim. rječnik*, III, 643, s. v. *zlo*.

Uz to i:

осмъ десеть (up. u savremenom jeziku: *osam*, sa sekundarnim poluglasnikom).

f) Povelja potvrđuje i neke izmjene unutar jedne riječi koje imaju asimilaciono-disimilacioni karakter:

оца, срьдѣцем / срьцем, рожѣства.

g) Glasovna skupina вѣ на početku riječi > у : у име;

ali:

вѣсѣмъ, вѣси, вѣсакое, вѣсега.

6. Od morfoloških osobina ukazujemo na ove:

a) u genitivu sg. im. ž. r. na *-a* imamo oblički završetak *-e*:

да им не буде... силе, усѣчение главе;

b) u instrumentalu singulara im. ž. r. na *-a* imamo oblički završetak *-ov*:

правовѣ вѣровѣ, своевѣ воловѣ, повеловѣ бановѣ.

II

Ako sada ove osobine Kulinove povelje uporedimo sa osobinama koje su se desile u Belićeovom četvrtom periodu razvitka srpskohrvatskog jezika (od IX do XII vijeka), doći ćemo do zaključka da ovaj naš pisani spomenik potvrđuje sve navedene promjene. Povelja nudi i nekoliko primjera koji iziskuju posebna objašnjenja. I to:

1. Denazalizacija vokala ж izvršena je bez izuzetka. Tekst Povelje upućuje na zaključak da se ta promjena izvršila dosta rano. Na takav zaključak upućuju oblici instrumentala singulara na *-овѣ*: *правовѣ, вѣровѣ, своевѣ воловѣ, повеловѣ бановѣ*.

Pojava oblika instrumentala sing. sa ovim morfološkim obilježjem */-овѣ/* govori da je od vremena kada je ж zamijenjeno

sa *u* prošlo dosta godina, možda i čitavi vijekovi. Jer, da se i toga podsjetimo, da bi se visoki vokal zadnjega reda *u* preobratio u sonant *v*, trebalo je, isto tako, dosta vremena. Svakako, prelazni stepen je bilo bilabijalno *w*. Ti procesi, takođe, nikada nisu ni skokoviti ni opštegovorni. Prema tome, da bi se od nazalnog vokala *ɰ* dobilo *u*, pa od toga vokala sonant *v*, koji potvrđuje Kulinova povelja, moralo je proći dosta vremena. Uz to, i da se taj oblički završetak Radoju dijaku nametne kao ispravan i da ga on unese u jedan zvanični dokumenat koji se piše u ime gospodara jedne zemlje.

U vezi sa ovim primjerom kod prof. Belića čitamo da se “već u X v.” *ou* javljalo mjesto *oɰ* > *ov* u štokav. i čakavskim ikavskim govorima.¹² Da je došlo do denazalizacije vokala i vrlo rano, i prije kraja X vijeka, to se može dokazati,¹³ ali da je odmah uslijedila i promjena u finalnim sekv. *-ou* u *-ov*, to može biti i sporno.

Izgleda prihvatljivije mišljenje da je poslije denazalizacije protekao nemali vremenski period dok se u navedenim oblicima, i njima sličnim, pojavio sonant *v* mjesto vokala *u*. Ovdje se ne smije gubiti iz vida ni činjenica da u stranim izvorima još dugo nailazimo na sekv. *en*, *on* mjesto naših nazala (up. Centena iz 1078). Svakako, strani izvori ne moraju biti realna slika govornog stanja, tu ima veliku ulogu i pisarska tradicija, ali, ipak, i to bi upućivalo na zaključak da denazalizacija nije bila potpuno završena do kraja X vijeka; ne, bar, u svim našim govorima.¹⁴

Mjesto nazala *ɰ* imamo vokal prednjega reda *e*: *ime*, *kneže*. To je slika i savremenih što-govora. U ča-govorima, kao što je poznato, sudbina ovoga nazala nije ista u svim pozicijama: iza palatalnih suglasnika *ɰ* daje *a*: *počati*, *jatra*, *žatva*, *žaja*. To bi

¹² A. Belić, *Reči sa deklinacijom*, 40-41.

¹³ R. Bošković, nav. djelo, 63.

¹⁴ R. Bošković, isto.

govorilo da je u tim pozicijama priroda ovoga vokala bila nešto otvorenija i da je zato u takvim slučajevima vokal *a* supstituant nazala Ѧ.¹⁵

2. Prelaz visokog vokala srednjega reda ы u visoki vokal prednjega reda *i* izvršio se poslije nastanka Povelje. To potvrđuju navedeni primjeri, ali da ni taj stari vokal našega jezika nije bio u potpunosti očuvan, tj. da je i njegova priroda već bila oslabljena, govori njegova zamjena vokalom *i* iza zadnjonepčanih suglasnika; govori, zatim, njegova zamjena samoglasnikom *i* u riječi *tisuća*. Na ovaj primjer iz Kulinove povelje posebno ukazuje prof. R. Bošković kao na dokaz da je priroda vokala ы zavisila od pozicije, od susjednih suglasnika.¹⁶

Dodajmo uz ovo da i na Humačkoj ploči imamo: *cki* (-ѡрки), *župi* sa vokalom *i* umjesto ы.

3. Da su se naši poluglasnici sveli na jedan do kraja XII vijeka, tj. do vremena nastanka Kulinove povelje, to je van svake sumnje. Kulinova povelja, isto tako, govori da je na tlu njenog nastanka bila uopštena, u pisanoj piječi, grafema ѡ. S obzirom na kasnije reflekse ovoga glasa u krajevima koji su bili u sastavu Kulinove države, na njegovu zamjenu vokalom *a*, u svim pozicijama, što bi upućivalo na stari ѡ, ovdje se mora pomišljati na pisarski manir, na školu.¹⁷ A kao što se zna, jedna od odlika zetske i raške škole jeste upotreba ѡ umjesto ranijih ѡ i ѡ. Tu osobinu, kako vidimo, nosio je i Radoje dijak.

Vokalizacija poluglasnika uslijedila je poslije nastanka Kulinove povelje. Prof. Bošković konstatuje da se vokalizacija poluglasnika u našem jeziku vršila u XIII vijeku, “u glagoljskim spomenicima ranije – prvi put u dva crkvena teksta iz polovine 13. veka: *sa* (sѡ), *na* (nѡ) u ljubljanskoj homiliji i čresalъ,

¹⁵ Bošković, isto.

¹⁶ Bošković, isto.

¹⁷ Belić, *Fonetika*, 82-83.

srъdacahъ (gen. množ.) u odlomku Jovana Krstitelja; u ćirilicĳim spomenicima neĳto kasnije – prvi put u jednoj povelji Stevana Dećanskog iz 1326: *dlъžan dubrovaćkimъ*.¹⁸ Prof. Ivić misli da se vokalizacija vrĳila u ća-govorima “oko 1300. god.” jer se iz 1309. naĳao oblik *dolacъ*.¹⁹ U Bosni se ova promjena mogla vrĳiti i neĳto kasnije. Iz 1331. imamo primjer *jedanъ*. U ostalim ųto-govorima vokalizacija se mogla vrĳiti pred kraj XIV ili poćetkom XV vijeka. Bez ikakve sumnje i za ovu promjenu u naĳem glasovnom sistemu vrijedi ono ųto je rećeno i za sudbinu nazala, tj. vrijeme ovih glasovnih promjena ne mora biti istovremeno sa nastankom pisanih spomenika u kojima su te promjene zasvjedoćene. Govorna rijeć uvijek je prednjaćila svojoj pisanoj varijanti. Drugaćije rećeno: da bi neka govorna osobina dospjela na pisani materijal, ona je morala poduće vremena da bude prisutna u govoru, ona je morala da se ustali u govornoj rijeći, da postane opĳtija govorna osobina.

Kulinova povelja, pored primjera kao: *сѣмъ*, u kojem imamo pojavu sekundarnog poluglasnika, ima i primjer: *осмъ*, bez toga poluglasnika. Iz istorijske fonetike se zna da je ova pojava, pojava sekundarnih poluglasnika, ćesta. Prof. Belić misli da su se ti sekundarni poluglasnici razvili dosta rano, “pre XII veka”, a kao posljedica gubljenja poluglasnika iz slabog poloźaja. Odsustvo ovoga znaka u obliku broja *osam* u Povelji moće se dvojako tumaćiti: prvo, to je pisarska greĳka, ųto je malo vjerovatno, s obzirom na prirodu pisanog dokumenta; i drugo, tu se joĳ taj vokalski elemenat nije jasno ispoljavao, nije se osjećao kao zaseban glas, ųto bi moglo biti prihvatljivije.

4. Sekvenca *vъ* u prijedlogu dala je *u: u ime*. U zamjениćkim oblicima ta glasovna skupina ostaje neizmijenjena. U naĳim

¹⁸ R. Boĳković, nav. djelo, 43.

¹⁹ P. Ivić, *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski*, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1988, str. 9. separata.

narodnim govorima došlo je do vokalizacije tih glasovnih skupina: *unuk, udova, utorak* i sl. Prof. Belić smatra da se ta pojava izvršila “oko polovine XII veka, i to u svim štokavskim govorima novoga i staroga tipa”. Proces je bio postupan:

vъnuk > vnuk > unuk.²⁰ U zamjениčkim oblicima *vъsega* i sl. nije dolazilo do ove pojave zbog toga što je *vъsъ* dalo *vas*, a *vъsa* > *sva*. Uz to on smatra da primjere tipa *usega*, na koje se nailazi u našim pisanim spomenicima, treba čitati: *vsega*.²¹

5. O bilo kakvim supstitucijama vokala *ʈ* tu još ne može biti ni govora. Zato u Povelji imamo sačuvan ovaj stari vokal u svim pozicijama u riječi: тебʈ, вʈры, мʈсеца i sl.

Tekst Kulinove povelje ima oblik *zledi* (безь всакое зледи). U savremenim našim govorima u ovoj riječi, ako se upotrebljava, i izvedenicama od nje, imamo reflekske jata: *ozlijediti, ozljeda; ozliditi, pozlida; ozlediti, pozleda*. Takve oblike daje i *Pravopis sh. jezika* (1960). I u *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* (JAZU) daju se potvrde i sa ijekavskim i sa ekavskim refleksom jata. Istina, tu se, s. v. *zlijed* navodi: “Od osnove, što je u *zlo*; od *zeld-*”. A kod riječi *ozlediti* daju se brojne potvrde sa vokalom *e* u osnovi: *ozlediti, pozlediti*, tu imamo i: *ozleda, zled, zledan, zlediti*, sa potvrdama i iz naših starijih rječnika: Stulićeva, Voltidijeva, Šulekova, i napomenom da se oblici sa *e* ne nalaze “samo u govoru istočnom, nego i u zapadnom i u južnom”. Istina, ako je osnova **zeld-*, kao što tu čitamo (s. v. *zlijed*), refleksi jata su normalni supstituenti toga fonetskog lika. Dodajmo uz ovo da prof. Stjepan Ivšić u svojoj poredbenoj gramatici navodi upravo ovaj oblik iz Kulinove povelje kao primjer ekavske zamjene staroga vokala *jat* (up.: “Isto se tako danas u jekavskom govoru čuju neke riječi ekavski, nap. *ceriti, cesta, ozlediti, obećati* i dr. Tako dolazi već u ispravi Kulina bana iz 1189. зьледи мјесто злʈди.”). Ivšić ovo

²⁰ Belić, *Fonetika*, 85.

²¹ Belić, isto, 80.

upućuje na Miklošičeva *Monumenta serbica*. Kod Miklošiča nalazimo, kao i kod Stojanovića: *bezbъ ѡsakoє zbledi(!)*, tj. sa *e*.²² Tu, dakle, nema staroga vokala jat /ʔ/. Ali, da to i ponovim, ako je u osnovi **zeld*, kao što se konstatuje u *Rječniku JAZU*, poslije metateze, dobija se jatovska vrijednost: злѣдъ, odatle i svi drugi refleksi koje nam nude dijalekti srpskohrvatskog jezika. Ekavski refleks jata, dakle, nije nemoguć, samo je pitanje da li taj refleks možemo očekivati u *i-šća* govorima Bosne. Zbog svega toga oblik *zledi* iz Kulinove povelje treba uvrstiti u primjere iz drugih naših pisanih spomenika, koji se daju i u *RJAZU*, sa vokalom *e* u osnovi ove imenice. Dakle, bez jatovske vokalske vrijednosti. Upravo, ovaj oblik iz naše povelje samo potvrđuje da je i tu bilo izvorno *e*, kao i u mnogim drugim krajevima našega jezika, a da se uopštavanje jatovskih refleksa moglo javiti kasnije.

Istina, ako se polazi od onoga što nam za osnovu *zled-* nudi dijahrona i sinhrona slika naših govora, moglo bi se pomišljati i na dvojak u osnovi: sa jatom i bez toga staroga vokala, dakle: *zled-* i *zʔd-*.

III

1. Iz problematike konsonantizma Povelja nam ne nudi mnogo podataka. To je shvatljivo. Iz istorijske fonetike nam je poznato da su promjene u toj oblasti našega glasovnog sistema dobrim dijelom bile posljedica gubljenja poluglasnika iz slabe pozicije. Ta izmjena u našem glasovnom sistemu uslovlila je i vokalizaciju sonanta *l* na kraju sloga, i jotovanja u sekv. љје, њје, тје, дје i sl., zatim pojavu obezvučavanja suglasnika na kraju riječi, kao i razne asimilaciono-disimilacione izmjene unutar

²² *Monumenta serbica*. Miklošič ima *zbledi* sa poluglasnikom. To nalazimo i kod Ivšića, ali ne i kod Stojanovića. Poluglas ne nalazimo ni u tzv. originalnom primjerku Povelje. Ako je u osnovi moglo biti *zled*, poluglasniku tu nema mjesta.

jedne riječi, pa i cijelih sintagmi. Za mnoge od tih promjena još nisu bili u potpunosti stvoreni uslovi. Ovo, naravno, ne znači da ti procesi nisu bili u toku, ovo samo znači da rezultati tih procesa još nisu poprimili takav karakter da bi se oni mogli smatrati završenim, odnosno, da je kao rezultat tih izmjena nastupilo novo stanje, da su se pojavili novi međuglasovni odnosi.

2. Ipak, i tekst Kulinove povelje daje nekoliko primjera koji nam potvrđuju konstantnost jezičkih promjena. Naime, i Povelja ima primjera za uprošćavanje suglasnika unutar jedne riječi. Tako, u prvoj rečenici imamo: U ime *oca*. Oblik genitiva singulara od imenice *otac* ranije se pisao *отца*, tj. sa očuvanim plozivom *t* iz osnove ove riječi. Takav oblik javlja se u pisanoj riječi dosta dugo. Svakako, tu je imala uticaja i pisarska tradicija. Ali, nisu nam nepoznati ni primjeri sa uprošćenom sekv. *dc/tc*. To nam potvrđuje i tekst Povelje. To bi govorilo da je Radoje dijak, i njegovi savremenici, samo tako izgovarao ovaj oblik. Postojanje title iznad ovoga oblika ne mora, u isto vrijeme, da znači i odsustvo upravo takvog izgovora. Ima još jedan oblik u Povelji koji upućuje na zaključak da je sekv. *dc/tc* bila uprošćena, da se već bio izgubio ploziv *d/t* ispred afrikate *c*. To je oblik *srъдьсѣть*. U Povelji, i kod Ljub. Stojanovića, i u tzv. originalu, imamo titlu iznad ovako napisanog oblika instrumentala singulara imenice *srce*. A tu, kao što vidimo, nema nikakvog uprošćavanja. Tu se nalazi poluglasnik između *d* i *c*, znači, formalno, tu ne postoje uslovi za bilo kakvu redukciju.

Istina, ovdje bi se moglo ići i drugim putem pri objašnjavanju ovih primjera iz Povelje. Moglo bi se reći da oblik *oca*, sa titlom, odražava samo grafičku stranu ove lekseme, a da je njena fonetska varijanta, i u vrijeme pisanja Povelje, znala za sekv. *dc/tc*. Uz to da u obliku instrumentala imenice *srce* imamo titlu kao slučajno napisan nadslovni znak. Ovakvo objašnjenje ne bi moralo biti bez osnova. Teoretski bi se i to moglo dokazivati. Ali, činjenica je da se poluglasnik i u ovim govorima izgubio iz slabog položaja do

XI vijeka. I ti položaji znali su za poluglasnike “u razdoblju od VIII-X veka”.²³ Od X do kraja XII vijeka protekla su čitava dva stoljeća, a za to vrijeme mogle su se desiti različite promjene unutar jedne glasovne cjeline, jedne riječi. Sigurno je da su na udaru bili suglasnici sličnih ili različitih artikulacija, sigurno je da je priroda izgovora afrikate *c* i ploziva *t* tu bila teško spojiva i da je tu došlo do uklanjanja prve pregrade fonacionoj struji, uklanjanja ploziva *t*. Drugačije rečeno, gubljenjem poluglasnika, kao fonetskih jedinica, dovelo je do uproščavanja sugl. skupina tipa *tc*, *tč* i sl. Tom promjenom ništa se nije mijenjalo na semantičkom planu. Dakle, zaključak je da u obliku *oca* imamo realnu fonetsku sliku narodnog govora kraja XII vijeka. Oblik *srъdьsetь* je tu više slika pisarske tradicije nego realne govorne situacije. Istina, tu bi se moglo dodati i ovo: imenica *otac*, pogotovo oblik genitiva jednine od te imenice, naročito u ovakvoj rečenici kojom počinje Povelja, i njoj slični pisani dokumenti, bila je češće u upotrebi i taj oblik prvi je bio na udaru ovih sugl. uproščavanja. Imenica *srce*, uzeta kao leksička jedinica, a pogotovo oblik instrumentala jednine, nije bila u tako često upotrebi i zato je tu moglo da ne dođe tako rano do ovoga uproščavanja. Bilo kako bilo, tek je činjenica da Kulinova povelja zna za oblik gen. sing. imenice *otac* koji pripada našem morfološkom standardu.

3. Da su, u to vrijeme, asimilaciono-disimilacioni procesi, uslovljeni gubljenjem poluglasnika iz slabog položaja, bili vrlo živi, govori i primjer: *odb rožbstva*. Takav oblik, sa skupinom $\check{z}d < d'$, preuzet je iz crkvenih spomenika, iz crkvenog jezika; nije, dakle, narodni oblik, ne pripada, uz to, fonetici štokavskih govora. U što-govorima, kao što se zna, prema prasl. skupini **dj* imamo $d' > \check{d}$ (up. *roditi-rođen*, tako i *međa* i sl.). U obliku koji nalazimo u Povelji, kao što vidimo, došlo je do uproščavanja skupine $\check{z}d$: *roždstva > rožbstva*. I to govori da je poluglasnik nestao sa kraja

²³ R. Bošković, nav. djelo, 41

sloga: *rožd̂stva*. Poslije toga skupina *žd* došla je u neposredni kontakt sa skupinom *stv* i tu je, sada, došlo do uprošćavanja, do gubljenja ploziva *d/t* ispred skupine *st*. Vrijedno je, u vezi sa ovim, ukazati i na podatak koji navodi Lj. Stojanović u primjedbi, ispod teksta. A to je: u mladoj kopiji Kulinove povelje, u ovoj riječi, došlo je i do još jedne promjene: zvučni konstriktiv *ž* ispred bezvučnog *s* prešao je u svoj bezvučni parnjak *š*. U toj mladoj verziji Povelje imamo *roš̂stva*. Sve to govori da su poluglasnici odavno iščezli iz govorne riječi i da su se počeli javljati različiti rezultati glasovnih promjena koje su uslijedile poslije njihovog gubljenja. Iz ovoga bi se, dalje, moglo zaključivati da su u vrijeme nastanka Povelje Kulina bana, krajem XII vijeka, i mnoge druge glasovne promjene, a koje će postati evidentne nešto kasnije, već bile prisutne u govornoj riječi onih oblasti našega jezika koje su, i inače, bile najprogresivnije u realizaciji tih promjena. Mada područje na kojem je mogla nastati Kulinova povelja ne pripada toj zoni, sigurno je da su se neke od tih promjena osjećale i na tome govornom području.

4. Ima još jedna fonetska osobina Kulinove povelje na koju želim skrenuti pažnju. To je upotreba afrikata, glasova *ć-đ*, *č (dž)*. U tekstu Povelje imamo ove oblike sa tim našim glasovima:

đ : грађамъ;

č : Дубровѣчамъ, Дубровѣчане, чѣстьниковъ, усѣчение;

ć : тръгуюке, хоке, помокъ, тисука.

Kao što primjeri pokazuju, u Povelji se ovi glasovi upotrebljavaju na svome mjestu. U savremenim govorima centralno-bosanske zone, i znatno šire u šća-govorima, priroda naših afrikata nije takva, tj. u mnogim od tih govora ne postoje dva afrikatska para. Obično službu obaju tih glasovnih parova vrši jedan afrikatski par, najčešće onaj palatalniji: *ć* i *đ*. O ovome problemu naše dijalektološke fonetike dosta se pisalo. Pristupi tom problemu su različiti. Za nas je ovdje važno da istaknemo da tekst Kulinove

povelje ne zna za bilo kakvo narušavanje fonetskih razlika između ovih glasova našega jezika. To bi značilo da se proces svodenja dvaju afrikatskih parova na jedan u ovim govorima, tj. u govorima na čijem području je nastala Povelja Kulina bana, vršio poslije XII vijeka. Teško je sada bilo šta reći o tome da li su osobine koje nam nudi Povelja u isto vrijeme bile i osobine narodnih govora te zone, govorne zone centra Kulinove države. Poznato je, naime, da je i naš jezik naslijedio iz starije epohe razvitka južnoslovenskih jezika palatalizovane glasove *č'* (i *dž'*, ukoliko je tada taj suglasnik činio sastavni dio našega glasovnog sistema) i da je u kasnijem razvitku došlo do dijalekatske diferencijacije unutar što-govora. U jednim govorima proces je išao u pravcu očvršćavanja ovih suglasnika (i sekv. *šč', žđ*) i do pojave afrikata *č* (i *dž*) sa artikulacionim karakteristikama koje nalazimo danas u štakavskim govorima. U drugim, pak, govorima proces je išao ka razvijanju palatalne komponente i svodenju dvaju afrikatskih parova na jedan, na *č* i *đ* (uz njih i na *šč', žđ*), što je karakteristika jednoga dijela šćakavskih govora. U trećim govorima, takođe šćakavskim, imamo još uvijek palatalizovane afrikate *č*, tj. *č'* i *dž*, tj. *dž'*.²⁴

IV

Iz morfološke problematike Povelje Kulina bana ukazaću na ove osobine:

1. Već je došlo do svodenja različitih deklinacionih tipova na one koje imamo i danas u našem jeziku. Otuda u povelji: *oca*, *sina*. U starijoj fazi razvitka našega jezika imali smo u genitivu sing. od imenice *син / сынъ* / oblik *сыну / сину*. Prof. Belić ukazuje da se jednačenje ovih oblika izvršilo dosta rano: “tako da su

²⁴ A. Peco, *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. 1, Sarajevo, 1975, 163 i dalje.

oblici *puti, sinu, sinovi, sinьm, putьm* potpuno udaljeni iz našega jezika, potpuno zaboravljeni”.²⁵

2. Povelja ima oblik *грађамь* za dativ množine. Na taj oblik ukazuje prof. R. Bošković u svojoj uporednoj gramatici slov. jezika (II, Morfologija). Tu čitamo da je karakteristika ovoga oblika, dativa množine, da ima u slovenskim jezicima nastavak *-mь* “kod svih osnova”, uz to i da taj oblik, kao i instr. sing., zna za poluglasnik “između osnove i nastavka *ĩ (ь)*”. Izuzetak od ovoga imamo kod osnova na *n* “i jedino kod osnova na *n*”. To se potvrđuje primjerima: *građam, Dubrovčam*, iz našega jezika. Objašnjenje ovih oblika je “vrlo prosto: staro, recimo, *pol'an-mь*, bez poluglasnika između osnove i nastavka *mь*, dalo je *pol'amь* izgubivši, glasovnim putem, *n* ispred *m*.”²⁶

Naravno, docnijim razvitkom našega jezika i ovaj oblik, oblik dat. pl., uklopio se u novoštokavsko jednačenje dativa, instrumentala i lokativa množine i uopštavanje morfema *-ma/-ima* kao njihovog obilježja u novoštokavskim govorima. Za ovu osobinu danas znaju i neki govori koji, po cjelokupnoj svojoj strukturi, ne pripadaju grupi novoštokavskih govora.

3. Oblik nom. pl. sa nastavkom *-e* ranije su imale imenice tipa *син / < сынь / синове*, i *камен < камы / камене*. Taj oblički završetak dosta rano se izgubio. Kod imenica tipa *sin* on se upotrebljavao do XIV vijeka (up. *sinove* iz srpskih, bosanskih i dubrovačkih pisanih spomenika, iako već u XIV vijeku imamo i oblik na *-i*: *sinovi*). Prof. Belić, i sa razlogom, kaže da su se “ti oblici morali i ranije upotrebljavati”. Nom. množine tipa *kamene, građane, Dubrovčane* imao je sličnu sudbinu. Takav oblik nom. mn, tj. na *-e*, nije se sačuvao od imenice *камень / камы*, ali

²⁵ A. Belić, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, knj. II, sv. 1; *Reči sa deklinacijom*, Naučna knjiga, Beograd, 1969, 6 i dalje, navedeni citat sa str. 8.

²⁶ R. Bošković, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, II, Morfologija, Nikšić, 1985, 44.

jest od nekih drugih imenica te deklinacione skupine: *бољаре, Бошнане, грађане, Дубровчане, жуљане, селане*. Ali, i tu, već od XIV vijeka, počinje da se ustaljuje nastavak *-i*: *građani, Dubrovčani* i sl.²⁷

Ostataka ovakvog oblika nom. pl. još uvijek imamo u našim toponimima: *Grižane, Žabare, Crniće, Veluće, Ranovce*. Mada, na žalost, danas administracija i tu vrši neke korekcije, ispravljajući takve oblike i daje im “književni oblik”: *Žabari, Grižani* i sl.

4. Ovdje je već bilo riječi o oblicima instr. sing. imenica ž. r. tipa *svojov voljov*. Postanak ovih i ovakvih oblika fonetski je već objašnjen. Naš savremeni oblik instr. na *-om* nije nastao fonetskim putem od oblika na *-ov*. Tu imamo analošku pojavu. Prof. Belić misli da se to izvršilo kod imenica ž. r. prema istom obliku imenica m. r., tj. prema *gradom, mužem*, posredstvom ličnih zamjenica koje se odnose i “na muška i na ženska lica”, pa se prvo moglo dobiti *tobom* prema, recimo, *gospodarem* i sl., a prema tome moglo se javiti i *ženom*, i sl. Dakle, uopštavanje obličkog nastavka *-om* i u promjeni imenica ž. r. na *-a* izvršilo se prema imenicama m. r., i to posredstvom ličnih zamjenica. Naravno, tekst Kulinove povelje još ne zna za takve oblike. Tu, upravo, imamo prelazni stepen između starijeg instrumentala na *-оѡ / -оѡ*, i novijeg na *-om*. Tu imamo oblik na *-ov*.

5. U Povelji imamo dvije potvrde za gen. sing. imenice ž. r. na *-a* koji glase: *sile* (да имъ не буде ... силе) i *glave* (уѡѡченіе главе). Iz istorijske gramatike nam je poznato da ove dvije imenice pripadaju grupi imenica ž. r. koje su u gen. sing. imale oblički završetak ѡ: *силы, главы*. Dativ od tih imenica imao je oblički završetak: *силѣ, главѣ*. Ima, i danas, naših narodnih govora koji još uvijek znaju za takve obličke završetke (neki sjevernočakavski govori).²⁸ Ali, kao što pokazuju i primjeri iz

²⁷ Belić, *Reči sa deklinacijom*, 11-14.

²⁸ Belić, isto.

Kulinove povelje, u štokavskim govorima vrlo rano je došlo do uopštavanja obličkih završetaka imenica ž. r. na *-ja*, tip *volja*, *duša*, i kod imenica ž. r. na *-a*. Otuda i u Povelji navedeni oblici sa obličkim završetkom *-e*. Dakle, tu smo, prema: волк, душе od starijeg волѡ, душѡ, dobili i *sile*, *glave*.

V

I na kraju. Cijelo ovo razmatranje odnosa gramatičke strukture koju nam nudi Povelja Kulina bana i naših što-govora sa kraja XII i početka XIII vijeka jasno pokazuje da je Povelja odrazila gramatiku svoga vremena. One pojave koje su se izvršile do toga vremena u zoni gdje je nastala Povelja, našle su primjenu u njenom tekstu. To, drugačije rečeno, znači da je Povelja koristan materijal kako za istoriju tako i za istorijsku dijalektologiju srpskohrvatskog jezika.

NARODNI JEZIK U NAŠOJ KNJIŽEVNOSTI PREDVUKOVSKOG PERIODA*

* Rad prvi put objavljen u časopisu *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XXXIX, sv. 1-2, Beograd, 1973, 58-72. Ovdje ijekaviziran i prenesen iz knjige *Književni jezik i narodni govori*, Mostar, Prva književna komuna, 1990, 112-125. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

NARODNI JEZIK U NAŠOJ KNJIŽEVNOSTI PREDVUKOVSKOG PERIODA

Za proučavanje istorije jednoga jezika, kao što se zna, koristi se sve ono što je napisano ili zapisano na tome jeziku – od izolovane lekseme u djelima nastalim na nekom stranom jeziku, preko raznih pisama, listina, povelja (privatnih ili državnih) pa do literarnih ostvarenja većeg ili manjeg obima, veće ili manje umjetničke vrijednosti, nastalih na tome jeziku. Ono što vrijedi za druge jezike, vrijedi i za srpskohrvatski jezik. Istina, ima jezika u čijoj se kulturnoj baštini nalazi bogata riznica naslijeđena iz bliže i dalje prošlosti, iz koje je lako dobiti odgovor na mnoga pitanja koja se javljaju u istoriji toga jezika. Kulturna baština srpskohrvatskog jezika, na žalost, nije tako bogata i zato nam je dragocjen svaki, pa i najmanji izvor koji nudi neki podatak potreban našoj istoriji jezika i istorijskoj dijalektologiji. I upravo zbog toga ovom prilikom mi skrećemo pažnju na jedan izvor koji može da pruži korisne podatke za istoriju srpskohrvatskog jezika i njegovu istorijsku dijalektologiju, a na koji se do sada nije obraćala posebna pažnja: to su literarni tekstovi nastali na našem jeziku, a pisani arapskim pismom – arabicom. To je srpskohrvatska aljamiado književnost.¹

¹ Alj(h)amiado literatura (od arapske riječi agāmiyy, kako su Arapi nazivali one “koji su tek počeli učiti arapski, ili koji slabo govore arapski, koji nisu vješti arapskom jeziku”, Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, s. v. *adžamija*) označava literaturu nastalu na arapskom pismu, ali ne i na arapskom jeziku. O

I

Pismenost na slovenskom jugu imala je dosta burnu prošlost. Mada nas od rada Solunske Braće i njihovih neposrednih učenika dijeli čitavih jedanaest vijekova, prvi zapisi na našem jeziku ne idu tako daleko. Prema onome što nam je do sada poznato, mi obično uzimamo drugu polovinu dvanaestog vijeka kao polaznu vremensku granicu kada se javljaju pisani zapisi na srpskohrvatskom jeziku pisani ćirilicom,² odnosno krajem jedanaestog vijeka pisani glagoljicom.³ Ako se uzmu u obzir i neki natpisi koji ovu granicu pomjeraju nešto unazad, može se reći da pismenost na našem jeziku ne ide dalje od kraja desetog ili početka jedanaestog vijeka.⁴ Ovo je, zavisi kako se gleda na problem, i mnogo i malo. Osim toga vrijedno je istaći i činjenicu da razvojna linija pojedinih nacionalnih literatura na slovenskom jugu nije bila pravolinijska, niti ujednačenog uspona. Često su i brojne strane intervencije, mnogobrojni pohodi i prohodi preko Balkana, kidali niti razvoja kulture, donosili i nametali svoje poglede na život i svijet – a kao posljedica svih tih zbivanja dolazi do promjene i vjere i pisma. I upravo zbog toga, zbog brojnih ratnih vihora koji su prohujali iznad ovog kutka slovenske jezičke zajednice, do naših dana je doprlo

problemu srpskohrvatske alj(h)amiado književnosti v. M. Hadžijahić, *Književnost na arebici (aljamiado)*, Enciklopedija Jugoslavije, knj. I, 144-145; a za albansku aljamiado književnost isp. H. Kaleši, *Albanaska književnost na arapskom alfabetu*, Godišnjak Balkanološkog instituta u Sarajevu, I, Sarajevo, 1957, 352-388.

² V. A. Belić, *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika*, I, Fonetika, Beograd, 1969, 19.

³ A. Belić, nav. djelo, 18.

⁴ M. Vego pretpostavlja da Humačka ploča potiče sa kraja X ili sa početka XI vijeka, v. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu za 1956*, kao i *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I, 30-31, v. i kod Jagića, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga*, 1867, 82. i 142. Jagić pretpostavlja da se u našim zemljama i znatno prije Kulinove povelje iz 1189. godine pisalo ćirilicom i narodnim jezikom. O ovome isp. B. Nedeljković, *O "bosančici"*, Prilozi za književnost, istoriju i folklor, 1955, XXI, 3-4, 273.

vrlo malo onoga što su stvorili naši daleki preci na svom maternjem jeziku, a što je nama poznato – iz različitih izvora – da je stvoreno na našem jeziku. Mnogi spomenici kulture naših naroda nestali su u zgarištima ili su razneseni na razne strane svijeta – zavisno od toga ko je dolazio – zvan ili nezvan – ovoj zemlji u pohode. Zahvaljujući takvim istorijskim okolnostima na srpskohrvatskom jezičkom tlu, kao rijetko gdje drugo, maternja riječ je bilježena na četiri različita pisma: *glagoljicom*, *ćirilicom*, *latinicom* i *arabicom* (arebicom).⁵ Da su bile drugačije istorijske prilike, ovaj momenat, ako bi do njega došlo, mogao bi dovesti do raznolikosti i bogatstva kulturnog stvaralaštva. Ovako, u našim prilikama, to je bila jedna od otežavajućih okolnosti za procvat književnosti na srpskohrvatskom jezičkom području: jedna relativno mala jezička zajednica cijepala se na nekoliko heterogenih literatura koje su bitisale jedna pored druge, u neposrednom susjedstvu, ali, po pravilu, nezavisno jedna od druge. To su istorijske činjenice sa kojima se mora računati pri proučavanju naše kulturne baštine. Svaki drugačiji pristup ovome problemu može da odvede do neobjektivnih zaključivanja.

Drugo je pitanje, a ono je za nas značajno, gdje se i u kojoj mjeri srpskohrvatski narodni jezik javljao u literarnim ostvarenjima prije konačne reforme koju su izvršili Vuk i ilirci u prošlom vijeku. Nesumnjivo je da je narodnog jezika i prije toga vremena bilo u djelima naših književnih stvaralaca – negdje manje, negdje više. Tako, npr., hrvatska književnost iz predilirskog perioda, bilo da je pisana ćirilicom⁶ ili latinicom,⁷ bilo da je nastala na štokavskom,

⁵ O problemu “bosančice” v. P. Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*, Beograd, 1971, 154-170, kao i 171-179. i vrlo bogatu literaturu o ovom problemu na str. 226-227, kao i Werner Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum der Bosnisch-hercegovinischen Muslime*, München, 1969, 45-46; o prilikama u Bosni i o jeziku Dubrovnika u srednjem vijeku isp. kod Jagića, nav. djelo, 143-146.

⁶ V. *Enciklopedija Jugoslavije*, s. v. *Jezik srpskohrvatski*, tu i za stvaralaštvo na glagoljici.

⁷ *Enciklopedija Jugoslavije*.

čakavskom ili kajkavskom dijalektu, sva je pisana na narodnom jeziku. Strani uticaji nisu, u osnovi, remetili strukturu domaće govorne riječi, nisu odvajali pisani jezik od gramatičke strukture jezika onih kojima su ta pisana djela bila namijenjena. Narodnog jezika ima i u pisanoj riječi drugih članova srpskohrvatske jezičke zajednice, iako se obim i književna vrijednost tih ostvarenja ne može mjeriti sa onim što je nastalo na području Hrvatske.⁸ Nas ovdje posebno interesuje jezik u literarnim ostvarenjima Muslimana, a taj jezik je u potpunosti vjeran strukturi narodnog jezika, ako se izuzmu strani obrti i leksički nanosi, što ima i svoje opravdanje: cjelokupni religijski obredi bili su na arapskom jeziku, a obrazovanje, ako ga je bilo, na nekom od orijentalnih jezika, nije moglo da ugrozi karakter domaće riječi koju nisu tako lako zaboravljali ni oni koji su decenijama proveli u tuđini.⁹

Pošto je srpskohrvatska književna baština nastala na glagoljici, ćirilici ili latinici odranije bila predmet lingvističkih ispitivanja, mi se ovdje nećemo zadržavati na osobinama jezika tih djela.¹⁰ Nas ovdje interesuje isključivo jezik srpskohrvatske

⁸ Isp. M. Stevanović, *Književni jezik kod Srba od Dositeja i Vuka*, Enciklopedija Jugoslavije, s. v. *Jezik srpskohrvatski*.

⁹ Isp. o ovome: A. Giljferding, *Sobranie sočinenii*, III, S. Peterburg, 1873, 297, iako mi danas ne možemo u potpunosti prihvatiti Giljferdingovo mišljenje o bosanskohercegovačkim Muslimanima; o tome v. Stojan Novaković, *Prilozi k istoriji srpske književnosti*, Glasnik Srpskog učenog društva, 1869, IX, 220. i dalje, kao i: W. Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum der bosnisch-hercegovinischen Muslime*, 19-20.

¹⁰ O jeziku hrvatskih pisaca iz predvukovskog perioda pored u *Enciklopediji Jugoslavije*, s. v. *Jezik srpskohrvatski* i tamo navedenu literaturu, isp. još A. Mladenović, *Jezik Petra Hektorovića*, Matica srpska, Novi Sad, 1968, kao i Slavko Vukomanović, *Jezik Stipana Margitića Markovca*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Monografije, knj. XXXIX, Beograd, 1971, i H. Kuna, *Jezik bosanske književnosti XVII i XVIII vijeka u svjetlosti književno-jezičkog manira*, Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske, knj. XIVII, Novi Sad, 1971. i tamo navedenu literaturu. O narodnom jeziku kod Srba iz toga perioda pored u *Enciklopediji Jugoslavije* v. A. Mladenović, *O narodnom jeziku Jovana Rajića*, Matica srpska, Novi Sad, 1964, kao i H. Kuna.

alj(h)amiado književnosti.¹¹ Taj problem do sada nije bio predmet posebnih ispitivanja kod nas. Istina, to treba istaći sa posebnom zahvalnošću, srpskohrvatska alj(h)amiado književnost kao literarni fenomen već duže vremena privlači pažnju prof. Vernera Lehfelta (Werner Lehfeltdt) iz Bohuma, o čemu je on objavio nekoliko vrlo vrijednih i zapaženih radova.¹² I pored toga što je kolega Lehfelt mnogo učinio na proučavanju ove problematike, smatram da se tu još ponešto može reći i da se cio ovaj problem može posmatrati i sa stanovišta srpskohrvatske istorijske gramatike i dijalektologije. Sa tog stanovišta mi i pristupamo ovome problemu srpskohrvatske alj(h)amiado književnosti.

II

Srpskohrvatska alj(h)amiado književnost zasvjedočena je od XVI vijeka¹³ i trajala je sve do početka dvadesetog vijeka. Istina, broj onih koji su pisali svoja literarna ostvarenja na našem jeziku arapskim pismom nije velik,¹⁴ bar koliko nam je do sada

¹¹ V. dr Safet-beg Bašagić, *Popis orijentalnih rukopisa moje biblioteke*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XXXVIII, 1916, 207-290.

¹² W. Lehfeltdt, *Die Entwicklung der arabischen Druckschrift in ihrem Gebrauch für das Serbokroatische*, Die Welt der Slaven, XIII, 4, 359-375; *Ein Beitrag zur Erforschung des serbokroatischen Aljamiado-Schrifttum*, Südost-Forschungen, 1969, XXVIII, 94-122; *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum der bosnisch-hercegovinischen Muslime*, München, 1969, 1-193; *Ein arabisch-persisch-griechisch-serbokroatisches Sprachlehrbuch in arabischer Schrift aus dem 15/16. Jahrhundert*, Untersuchungen zur Graphematik, Bochum, 1970, 1-43.

¹³ M. Hadžijahić navodi nekog Hadži Jusufa iz Livna, koji je prvi (između 1619. i 1621) napisao "dve pritužbe" na našem jeziku a arapskim pismom, v. *Enciklopedija Jugoslavije*, I, 144.

¹⁴ Isp. Dr Otto Blau, *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*, Lajpcig, 1868; S. Kemura – V. Ćorović, *Serbokroatische Dichtungen bosnicher Moslims aus dem XVII, XVIII, und XIX Jahrhundert*, Sarajevo, 1912; V. Ćorović, *Ajvaz-Dedina Kasida*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 1927, VII, 189-395, kao i

poznato, što ima i svoje opravdanje: cjelokupno obrazovanje u doba turske vladavine našim krajevima bilo je zasnovano na turskom ili nekom drugom orijentalnom jeziku.¹⁵ Poznato je da nije bio malen broj naših zemljaka koji su ostavili vrijedna literarna djela na nekom od tih jezika.¹⁶ Sve je to uticalo na rjeđu pojavu maternjeg jezika u literarnim ostvarenjima tih sinova naše zemlje. Da su i bosanskohercegovački Muslimani, koji su stvarali na nekom orijentalnom jeziku, bili duboko vezani za svoj rodni kraj i za svoj jezik, pokazaće nam i ovi primjeri.

Derviš-paša Bajezidagić, mostarski pjesnik iz XVI vijeka, ovako je pjevao o svom rodnom mjestu, o gradu na Neretvi:

navedene radove V. Lehfelta. Arapskim pismom bilježene su i narodne pjesme, isp. A. Sokolović Osman, *Dvije-tri sevdalinke pisane arabicom*, Gajret, god. XVIII, april 1937, br. 4, 64 kao i u časopisu *Narodna uzdanica*, Sarajevo, 1935, 105-107. Arapskim pismom bilježio je narodne pjesme i Mula Mustafa Bašeskija, sarajevski ljetopisac, isp. Bašeskija, *Ljetopis*, Sarajevo, 1968, str. 20. Istina, pjesme: *Ramo i Saliha* i *Zečeva pouka*, Kemura i Ćorović pripisuju Bašeskiji, *Serbokroatische Dichtungen...*, 36-37, slično v. kod M. Mujezinovića u predgovoru Bašeskijinom *Ljetopisu*, str. 20.

¹⁵ Isp. V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austro-ugarske uprave* (1463-1918), Sarajevo, 1965; kao i M. S. Sarajlić, *Nastava u muslimanskim školama u Bosni s obzirom na Istok*, Školski vjesnik, knj. XVI (1907), 448-452, 517-522, 609-614, 761-776. O problemu uvođenja srpskohrvatskog jezika u škole za vrijeme turske vladavine up. S. M. Traljić, *Arebica ili hrvatica*, Narodna uzdanica, IX (1941), 138-145. i H. Ćurić, *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800-1879*, Posebna izdanja SANU, Beograd, 1965, kao i Bogičević, nav. djelo, 110-122.

¹⁶ Lijep uvid u ovu problematiku dao je S. Bašagić u radu *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1912, XXIV, 1-88, 295-340. Među tim stvaraocima, a ljudima sa našega jezičkog tla, ima ne samo vrsnih filozofa i teologa nego i izvanrednih pjesnika, čija literarna ostvarenja mogu da zainteresuju i savremenog čitaoca, a ne samo istoričara književnosti. Na žalost, nama ta djela još nisu poznata, a bilo bi u interesu kulturne istorije naših naroda da se sakupe, prevedu i izdaju. Time bismo uspostavili kontinuitet između predturskog, turskog i postturskog perioda u našoj književnosti.

*Ko bi mogo opjevati redom
Sve ljepote divnoga Mostara;
Zar se čudiš, srce, što ga ljubim
Sa ljubavlju sinovskoga žara?*

*Ne ima na ovome svijetu,
Ako nema sred bajnoga raja,
Bistre vode i svježega zraka,
Što čovjeka sa zdravljem opaja.*

*S dvije kule velika ćuprija
Pružila se preko rijeke čarne,
Te sa svojim velebnijem lukom
Pričinja se poput duge šarne...¹⁷*

A jedan drugi sin srpskohrvatskog jezika, Mahmut-paša Abogović,¹⁸ sa Kosova, koga su Turci među prvim sužnjima odveli u Jedrene, poznat u literaturi pod pseudonimom Adni, ostavio nam je i ovakve stihove:

*Ne žuri se, pusta smrti! Jad je u mom tijelu duša
Bolnu srcu još su lijek strijele njena oka mila;
Čekaj malo, o sudbino, – ne pali mi bolnih grudi!
Ko živa je slika i sad u mom oku ona vila...¹⁹*

ili:

*Kad se sjetim tvoje usne,
Što od mrtva živa pravi,*

¹⁷ S. Bašagić, nav. djelo, 42.

¹⁸ Isto, 8-19. Adni je umro 27. VIII 1474. godine.

¹⁹ Isto, 17.

*Na mom srcu iznemoglu
Vesela se gondže (ruža) javi.²⁰*

Odnosno:

*Oči su ti ko u srne,
Što pogledom jednim love
I u svojoj vlasti drže
Ljute tigre i lavove.*

*Srce moje, ne nadaj se
Smilovanju srca njena;
Znaš nikada da ne niče
Nježna ruža iz kamena.²¹*

Ukazujemo ovdje još na Alaudina Sabita, Užičanina, iz XVII vijeka, koji je važio kao jedan od boljih pjesnika i naučnika svoga vremena. Sabit je u svoje pjesme, ispjevane na turskom jeziku, utkivao duh i ritam naše narodne poezije. Od njegovih stihova koje daje Bašagić navodimo sljedeće:

*Ponesi, krčmare, vatrenu čašu,
Da osvojim njome nauku našu.
Sviraču, i ti tamburu amo,
Mišici tvojoj da priliku damo.
Napjeve stare baci na stranu,
Pa sviraj pjesmu još nepjevanu!²²*

²⁰ Isto, 17.

²¹ Isto, 16.

²² S. Bašagić, nav. djelo, 341.

Pjesme ove vrste mogle bi i danas da krase bilo koju antologiju našega pjesništva. Uz to treba istaći i činjenicu da su ti naši zemljaci voljeli, i dobro poznavali, svoj maternji jezik, čak ga uzdizali iznad bilo kog orijentalnog jezika.²³

Istina, mi bismo se mogli upitati: zašto ti pjesnici nisu ostavili značajnijih literarnih ostvarenja na svom maternjem jeziku, zašto nisu pisali na srpskohrvatskom jeziku i zašto se nisu služili pismima koja su bila u upotrebi kod njihovih zemljaka drugih vjeroispovijesti? Odgovor na ovakva pitanja ne bi bilo teško dati. 1. U to vrijeme su i mnogi drugi literarni stvaraoči, i van našeg jezičkog područja, pisali na jezicima koji im nisu bili maternji, npr. na latinskom jeziku. Dakle, ono što sretamo u pisanoj riječi sinova našega jezika, a pripadnika islamske vjeroispovijesti, ne čini ništa posebno u tom vremenu. 2. U to vrijeme cjelokupno obrazovanje kod Muslimana bilo je na orijentalnim jezicima, na tim jezicima i arapskom pismu su čitana i književna djela drugih stvaralaca, na tim jezicima su oni, tj. ti naši zemljaci, najčešće i komunicirali sa drugim. Prema tome razumljivo je zašto su na tim jezicima i pisali. Čitalačka publika kojoj su se obraćali ti pjesnici imala je obrazovanje isključivo na orijentalnim jezicima. To je vrijedilo i za naše ljude, ovdje, na rodnom, matičnom tlu. Ali, da ponovimo, ljubav prema rodnom kraju i maternjem jeziku nije nikada prestajala da prati ove naše zemljake.²⁴ Istina bosanskohercegovački Muslimani poznavali su i naša pisma –

²³ Bašeskija izdiže naš jezik iznad bilo kog orijentalnog jezika, *Ljetopis*, 15; v. i W. Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum...*, 50, kao i Bašagić, nav. djelo. Bašagić tu ukazuje na Arif-bega Rizvanbegovića, poznatog kao Hikmet, unuka Ali-paše Rizvanbegovića, kao vrsnog znalca i ljubitelja našega jezika.

²⁴ Prema tome netačno je Giljferdingovo mišljenje da kod bosanskohercegovačkih Muslimana nije bilo želje da se služe svojim maternjim jezikom, nav. djelo, 298; v. kod St. Novakovića, nav. djelo. "Svest ovih naših pesnika nije stavljala znak jednakosti između pojma Turčin i Bosanac, niti je turskom jeziku davala prednost"; v. za Omera Humu W. Lehfeldt, *Die Entwicklung...*, 365.

ćirilicu i latinicu. Tim pismima su se služili i u prepisci sa svojim susjedima,²⁵ ali nisu tim pismima pisali i svoja literarna ostvarenja. Zašto? Vjerovatno zbog toga što oni koji su poznavali naša pisma nisu pisali pjesme, i obratno. Ovdje, istina, nije isključena ni još jedna pretpostavka: čitalačka publika kojoj su bila namijenjena ova literarna ostvarenja poznavala je isključivo arapsko pismo i bila je sposobna da čita samo ono što je tim pismom napisano.²⁶ Arapsko pismo, opet, bilo je poznato skoro svakom seljačetu islamske vjeroispovijesti jer su mektebi, vjerske škole, postojali u svakom većem selu. Zbog toga bosanskohercegovački Muslimani kada bi osjetili potrebu da pišu na svom maternjem jeziku nisu imali izbora, morali su posegnuti za arapskim pismom.

Prema onome što nam je do sada poznato, može se reći da počeci srpskohrvatske alj(h)amiado književnosti sežu u XVI vijek i da broj djela te vrste nije tako velik, niti njihova književna vrijednost iziskuje da se o njima pišu posebne monografije (mada bi ih trebalo proučavati u sklopu istorije književnosti srpskohrvatskog jezičkog područja), ali je njihova jezička komponenta značajna za istoriju našega jezika tim prije što je jezik tih literarnih ostvarenja vjerna slika fonetsko-morfoloških osobina živog narodnog jezika kojim su govorili ti pjesnici. Ovdje ne treba gubiti iz vida ni činjenicu da ti naši pjesnici nisu imali neke domaće uzore u koje bi se ugledali pri književnom stvaralaštvu,

²⁵ P. Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*, Beograd, 1971, 168-169; Bogićević, nav. djelo, 110.

²⁶ V. o ovome V. Bogićević, nav. djelo, i Sarajlić, nav. djelo. Ne treba zaboraviti ni to da turski jezik na našem tlu nikada nije postao opštekomunikativni; v. St. Novaković, nav. djelo, 237, Slavoljub Bošnjak, *Zemljopis i povjestnica Bosne*, 16. i 163, a naš jezik je bio čak i diplomatski jezik na Porti, V. Jagić, nav. djelo, 146; v. D. Pavlović, *Jedan prilog istoriji upotrebe srpskog jezika na Porti*, Prilozi za književnost..., 1932, XII, 175, kao i Ć. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo, 1911, 175, i W. Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum...*, 48; M. Pavlović, *Matufovica-Matufovača*, Glasnik SANU, 1949, I, 168-169; M. Hadžijahić u *Enciklopediji Jugoslavije*, I, 145.

ako se ne uzmu u obzir narodne pjesme. Literarna djela bosanskih franjevacā, sasvim razumljivo, nikako nisu mogla da privuku pažnju bosanskohercegovačkih Muslimana, iako im je tematika često bila usmjerena u istom pravcu – religiozno-didaktičkog karaktera. Narodna poezija, međutim, imala je jačeg uticaja na te naše književne stvaraoce. To se lako uočava i u njihovim pjesmama. Tako, npr., Seid Vehab Ilhamija, zvani Žepčak (umro 1821), ima i ovakve stihove:

*Bože dragi, tebi fala
Ti pogledaj našeg hala
Bože dragi, tebi fala,
Ti sačuvaj naših glava...²⁷*

Umihana Čuvidina,²⁸ sarajevska pjesnikinja sa početka XIX vijeka,²⁹ piše u duhu narodne poezije:

*Vino piju age Sarajlije,
Vino piju, Zasavicu biju,
Ranjenici mladi podjekuju,
Svaki veli: Jalah, moja majko,
Čamdži Mujo: Jalah, moja Umo!³⁰*

²⁷ W. Lehfeldt, *Ein Beitrag zur Erforschung des serbokroatischen Aljamiado-Schrifttums*, 100.

²⁸ Kemura i Ćorović imaju *Ćujdina*, nav. djelo, 52, ali v. M. Hadžijahić, *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine*, Sarajevo, 1938, 9. Hadžijahić kaže da je Umihana “od čestite ali siromašne obitelji Čuvida” i da čuvida znači “jejna”. Naši leksikografi daju odrednicu čuvida u značenju “maska, krinka, obrazina”.

²⁹ Prema Hadžijahiću, Umihana je rođena “oko 1795. u Sarajevu”, *Hrvatska enciklopedija*, I, s. v. *Aljamiado literatura*, 301.

³⁰ M. Hadžijahić, *Hrvatska muslimanska književnost...*, 9.

Duh narodne poezije osjeća se i u pjesničkim tvorevinama ostalih pisaca srpskohrvatske alj(h)amiado književnosti.³¹

Koliku su poteškoću imali ti naši pjesnici kada su željeli da arapskim pismenima zabilježe naše riječi, pokazao je Lehfelt u već navođenim radovima.³² Upravo je to i razlog što često nailazimo na nejednako čitanje, nejednaku transkripciju tih pjesničkih ostvarenja kod pojedinih izdavača ovih pjesama.³³ Sa arabicom, dakle, na našem jezičkom području pojavili su se isti problemi, samo možda u nešto izrazitijoj formi, kao i sa latinicom, pa i ćirilicom. Sva su ta pisma preuzimana iz drugih jezika čiji fonetski sastav nije odgovarao glasovnoj strukturi našega jezika – otuda nedosljednosti u pisanju, zbog čega se vrlo rano i postavilo pitanje reforme tih pisama i njihovog prilagođavanja našem glasovnom sistemu.³⁴ Na neke od tih problema biće ukazano i ovdje.

III

Glavne fonetsko-morfološke karakteristike srpskohrvatske alj(h)amiado književnosti su sljedeće:

1. Zajednička osobina svih stvaralaca srpskohrvatske alj(h)amiado književnosti jeste nedosljedan ikavizam i šćakavizam.

³¹ Isp. M. Hadžijahić, *Enciklopedija Jugoslavije*, I, 144, o ovome, tj. o narodnom pjesništvu Muslimana, uskoro ćemo dobiti veoma iscrpnu studiju od Đenane Buturović, *Epska narodna tradicija Muslimana Bosne i Hercegovine*.

³² Op. cit.

³³ Ovo naročito vrijedi za transkripciju naših afrikata, vokalnog *r*, glasovnih sekvenci *ij* i sl. V. kod Lehfeldta, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum...*

³⁴ Dok su ćirilica i latinica početkom i sredinom prošlog vijeka bile u potpunosti reformisane, i dobile današnji izgled, arabica je bila reformisana tek početkom ovoga vijeka, to je tzv. matufovica, koju je prilagodio našem glasovnom sistemu Dž. Čaušević; v. M. Pavlović, *Matufovica-Matufovača*, Glasnik SANU, knj. I, 168-169.

Refleksi jata

Hevaji:³⁵

lipo, uvik, digod, ovdí, nigdi, posli, zavítno, vríme, na viru;

pored:

*tjelosti, riječ, rijet, umrijet, grijeh, uljeći, svijet (savjet).*³⁶

Kaimija:³⁷

*rit (nije ovo ko za rit), vira (ostavite se vira), nevik (i u nevik dohodi), vire, vidismo, živiti;*³⁸

pored:

*ljetina, zapovjedi, svjetove, vrijet, rijet, mrijet, grehota, blijed, sijed, vjeru, mjeseca, ljepote, ljepa, ovdje, mjesta, poslje;*³⁹

ali i:

*umjeru, uvjeru (zločesto je po vjeru, ružno jedni umjeru u zemlju se uvjeru).*⁴⁰

Duvanjski arzuhal:⁴¹

nigdi, ne smim, nalipismo, sidio, bili, do smiha, iz miha, griha, umrićete, u sinu (= sijenu), činu;

³⁵ Kemura – Ćorović, op. cit., X-XI.

³⁶ Op. cit., 8, 9.

³⁷ Hasan Kaimija, Sarajlija, umro 1690/91. u Zvorniku (Kemura – Ćorović, nav. djelo, XII).

³⁸ Oblici: *vidismo, živiti* imaju znatno širu areu nego što je ima ikavsko narječje štokavskog dijalekta.

³⁹ Oblici: *ljepa, poslje* u toj formi poznati su mnogim i ekavskim govorima bosanskohercegovačkog područja.

⁴⁰ Ovakvi superjekavizmi često se javljaju u bosanskim šćakavskim govorima, naročito u govorima centralne Bosne, uključujući i Sarajevo.

⁴¹ To je anonimni spjev iz početka XVIII vijeka, isp. Kemura – Ćorović, nav. djelo, XIV.

pored:

*stjeraše nas, sigjeti,⁴² svjetujte me, sjeno,⁴³ vidio – sidio,⁴⁴
ljetim, svijem,⁴⁵ lijepo, riječ.*

Ilhamija:⁴⁶

*dva svita, lipo kaže, griha, trpit⁴⁷, kod svita, po silima, ne
griši,⁴⁸ virujemo;*

pored:

*ovdje, lijep, tijem, potlje, sjedit, ne htje, vidjet, svijet, bjež,
gjekad (gj – đ), zlijeh, bježi, vjetar, u besjedi, svjet, lijep, zli-
jem, kijem, nakijem, Njemca, po svjetu, na svijetu, ljepota.⁴⁹*

Kadija Hasan:⁵⁰

lipo, tio,⁵¹ sidiš, tili, na sridu, zapovidiše;

pored:

pobjegnuo, tijem, tugjeh, od njih, osjetiše.⁵²

Mehmed Razi:⁵³

⁴² Pojava samoglasnika i u sekvenci *ede* ovdje je fonetske prirode; isp. kod mene: *Južnoslovenski filolog*, XXVIII, 170-171.

⁴³ Osobina narodnih govora, isp. kod mene: *Južnoslovenski filolog*, XXV.

⁴⁴ Tu je moguće i analoško uopštavanje samoglasnika i u inicijalnom slogu glagola *sjedeti*, u slogu ispred samoglasnika *-o*, i je fonetskog porijekla *el-io*.

⁴⁵ Uopštavanje nastavaka starih tvrdih osnova često se javlja u govorima van čiste ijekavske zone.

⁴⁶ Seid Vehab Ilhamija, Žepčak, umro 1821 (Kemura – Čorović, nav. djelo, XVIII; Lehfeldt, *Die Erforschung...*, 99).

⁴⁷ U toj formi ovaj glagol se javlja i van ikavskog područja.

⁴⁸ Možda i zbog rime: *piši-griši* (Kemura – Čorović, nav. djelo, 48).

⁴⁹ Ilhamija ima vrlo često ijekavske oblike u oblicima zam.-prid. promjene.

⁵⁰ Vjerovatno iz druge polovine XVIII vijeka (Kemura – Čorović, XVI).

⁵¹ Ijekavski oblik je *htio*: u narodu češće *šćeo-htjeo*.

⁵² Kemura – Čorović, 29-31.

⁵³ Hadži Mehmed Razi je iz Sarajeva. Umro je 1785. (Kemura – Čorović, XVI-XVIII).

*lijepo živi, djeco.*⁵⁴

Šefkija Mula Mustafa Bašeskija:⁵⁵

nigdi, na misto, biž od ognja;

pored:

*rijet.*⁵⁶

U pjesmi *Ramo i Saliha*, koju je zabilježio Bašeskija,⁵⁷ nalazimo:

prid svatove;

pored:

*ljepša.*⁵⁸

Umihana Čuvidina:⁵⁹

*djeco moja, zapjevajte, tri bijela dana, mjesec dana, djevojkje.*⁶⁰

Šejh Sirija:⁶¹

lipe huje, grihova, na grihe;

pored:

*svijet, grijehova, bjež, ljepe, od grijeha, bježi, ljepota, svijet.*⁶²

Ahmet Karahodža:⁶³

viruje, lipo, u liti;

⁵⁴ Kemura – Ćorović, 32-34.

⁵⁵ Mula Mustafa Bašeskija, pseudonim Šefkija, rođen u Sarajevu 1731-1732, umro 1809 (*Ljetopis*, 6).

⁵⁶ Kemura – Ćorović, 36; Mujezinović, Predgovor Bašeskijinu *Ljetopisu*.

⁵⁷ V. *Ljetopis*, 20.

⁵⁸ Iz pjesme *Ramo i Saliha*, Kemura – Ćorović, 37.

⁵⁹ O ovoj pjesnikinji v. ovdje napomenu br. 28.

⁶⁰ Kemura – Ćorović, nav. djelo, 52-54.

⁶¹ Šejh Abdurahman Sirija rođen je 1785. u Fojnici, kod Sarajeva.

⁶² Kemura – Ćorović, nav. djelo, 55-60.

⁶³ Ahmet Karahodža je iz Žepča.

pored:

*svjetuje, bježi, tjera.*⁶⁴

Ukazujemo ovdje još na Omera Humu i Jusuf-bega Čengića. Iako su oni iz XIX vijeka, njihove književne tvorevine mogu da se uvrste među prethodne – i po tematici i po jeziku.⁶⁵

U “savjetima” koje navode Kemura i Ćorović, Humo je jekavac, sa osobinama centralnohercegovačke jekavštine:⁶⁶

ljepše, ne bježi, ovi svijet, poslje, na svijetu, grjesi, riječi, bjež od grijeha, onog svjeta, ljepi raj, onim svjetom, za grijehom, s kijem;

ali i:

*ne griši, kao i: zlih ljudi.*⁶⁷

Lehfeldt daje više potvrda za ikavske oblike iz Huminih savjeta:

*na grihe, lipota, grihota,*⁶⁸ *umi, rići, besidi, rićima, odpri.*⁶⁹

To će biti vjernija slika realne govorne situacije, jer je Mostar, bar što se njegovog muslimanskog stanovništva tiče, doskora bio skoro čisto ikavski.⁷⁰

Jusuf Čengić:⁷¹

besjedi, ne sjedi, pošlje, od grijeha, bjež, ljepota, mješina,

⁶⁴ Kemura – Ćorović, nav. djelo, 61-62.

⁶⁵ Omer Humo je iz Mostara. Umro je 1880.

⁶⁶ V. kod mene: *Mjesto centralnohercegovačkog govora među ostalim govorima jekavske Hercegovine*, Južnoslovenski filolog, knj. XXV.

⁶⁷ Kemura – Ćorović, nav. djelo, 63-66.

⁶⁸ W. Lehfeldt, *Ein Beitrag...*, 122.

⁶⁹ W. Lehfeldt, *Die Entwicklung...*, 366-367.

⁷⁰ M. Milas, *Današnji mostarski dijalekat*, Rad, 153, 47-97.

⁷¹ Jusuf-beg Čengić napisao je svoga *Abdiju* 1866. Čengić je iz Foče, v. Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Narodno blago*, Sarajevo, 1887, 409-415.

umrijeti, podnijeti, zavrijeti, mrijeti, rijeti, lijepo, besjede, u grijehe, svijet, ljepota, vjeri;

ali i:

ne griši (Uči dobro i *piši*, ti se čuvaj, *ne griši*).⁷²

Kao što primjeri pokazuju, srpskohrvatska alj(h)amiado literatura, bar što se tiče refleksa staroga vokala *jata*, odražava realno stanje narodnih govora vremena u kojem su živjeli ovi stvaraoci. Odstupanja od toga imamo uglavnom kod Hume, što se objašnjava vremenom kada je Humo pisao. To je druga polovina prošlog vijeka, a tada su i na bosanskohercegovačkom tlu Vukove ideje bile prisutne, iako će nešto kasnije Vukova reforma tu biti i zvanično prihvaćena.⁷³

I u mnogim drugim fonetskim osobinama imamo isto stanje.

2. Kontrakcija samoglasnika, kada se vrši, vrši se u duhu narodnih govora krajeva odakle su pisci, tj. u korist drugoga samoglasnika iz vokalske skupine:

pako, smako, plako (Kaimija); *otišo si, piso, diho* (Kadija Hasan), *poso* (Humo), *piso, reko, plako* (Čengić).

3. Izmjena nepalatalnih suglasnika u vezi sa jednosložnim ijekavskim refleksom *jata* – *je* najčešće se ne vrši, osim u *lež, ně*:

tjelosti, djeco, djevojke, besjedi, sjedi, besjedu;

pored:

ljetina, ljepote, poslje, Njemca, ljepša; ljepi raj, pošlje, iako i sigjeti, gjekad.

A to, takođe, odgovara situaciji koju nalazimo u narodnim govorima krajeva odakle su ovi pisci: sonanti *l* i *n*, ako se nađu u vezi sa – *je* od *jata*, mijenjaju se u *lj* i *nj*. To čak i u primjerima

⁷² Ovdje nije uzet u obzir sastav nekog M. Erdeljca, v. Kemura – Ćorović, 69, jer autoru te pjesme, čini se, maternji jezik nije srpskohrvatski.

⁷³ Vukova reforma prihvaćena je u BiH tek početkom XX vijeka.

kao *ljepi*, *Njemac*; okluzivi *t* i *d*, kao i konstriktivi *s* i *z* tu najčešće ostaju neizmijenjeni: *djeco*, *djevojke*, *sjedi*. Izuzetak bi mogao činiti govor J. Čengića, koji pripada istočnohercegovačkom tipu i kao takav zna za jekavsko jotovanje i okluziva i strujnih suglasnika.

4. Upotreba afrikata na bosanskohercegovačkom tlu pruža nejedinstvenu sliku. To, u izvjesnoj mjeri, potvrđuje i stanje koje nalazimo u pjesmama o čijim je jezičkim osobinama ovdje riječ, ali se ne bi moglo reći da je transkripcija sa arabice na latinicu uvijek to vjerno odrazila. Tako, npr., kod Kemure i Čorovića imamo dosljedno zastupljenu razliku između srpskohrvatskih dvaju parova afrikata, a pitanje je, s obzirom na porijeklo ovih pjesnika, da li je to bila i njihova govorna osobina.⁷⁴ Nekoliko primjera:

a) *uruči, čisto, ne muči, ne čini, čudo, čuvamo, lučit, mučit*;
pored:

naći, doći, poći, zaći, već, načete, ćud, noć (Hevajci);

b) *mletački, zvečat, vrečat, drečat, čudo, turčite se, čekajte*;
pored:

otić će, hoćete, ćete, hoće, gledajuć, u ćitabi (Kaimija).

Tako i kod O. Hume:

počimaj, uči, čuj, čini, učiniti, oči, čudo, čuvaj, čiji, rečeš;

pored:

zićir, ćeš, hoće, leći.

Lehfeldt, međutim, arapsko *kaf* transkribuje kao *ć*: *ućći, rićima, ućit, prilićenja, saćuvanja, ćuvaj, oćći, ćeljade*,⁷⁵ što

⁷⁴ Veći dio bosanske šćakavštine ima i danas, najčešće, pomjerenu artikulaciju ovih glasova. Ima krajeva gdje su fonetske distinkcije potpuno neutralisane, ima ih gdje su afrikate *č* i *dž* nešto palatalnije nego što je to u govorima književne osnovice. Moguće je jedino da je Čengić potpuno razlikovao dva para naših afrikata.

⁷⁵ W. Lehfeldt, *Die Entwicklung...*, 366-367.

bi se, donekle, i moglo primiti za sve Muslimane jekavske Hercegovine. Sve ovo govori da arapsko pismo nije moglo vjerno odraziti izgovor naših afrikata i da zbog toga ta fonetska osobina ne može da se prati u tekstovima pisanim tim pismom, a našim jezikom.

5. Ilhamija, prema Lehfeltu, ima i oblike: *dojde, projde*,⁷⁶ ali i *najdje*.⁷⁷ Kemura i Ćorović daju: *nagješ*⁷⁸ *unigje, nagji*,⁷⁹ ali: *ovdje, vidjet*.⁸⁰ Pojava oblika: *najde, dojde* sasvim je obična u bosanskim šćakavskim govorima.⁸¹

6. Fonema *h* najčešće se upotrebljava tamo gdje je nalazimo i u savremenom književnom jeziku našem:

odhodi, hodimo, hodite, hodte, hodi, hiti, uhiti, plah, sabah (Hevaji);

Mihat, duhat, opuhat, uho, dohodi, grehota, haliji, hiljada, hoćete, hode, Alah (Kaimija);

šaha, tahta, ćehaja, hućum, kahvana, upitah, dobrih, njih, ihsan, hajde, grehotan (Ilhamija);

arzuhal, hal, hrti, haljina, hana, duhana, hizmećar, bih, hodeći, suha kruha, izdiha, miha, griha (Duvanjski arzuhal).⁸²

Pored ovakvih primjera nalazimo i slučajeve sa izostavljenim ovim suglasnikom:

⁷⁶ W. Lehfeltdt, *Zur Erforschung...*, 101.

⁷⁷ Nav. djelo, 104.

⁷⁸ Nav. djelo, 39.

⁷⁹ Nav. djelo, 41

⁸⁰ Nav. djelo, 41.

⁸¹ Za tu osobinu znaju i bosanski šćakavskojekavski govori (D. Brozović, HDZb., II, 138).

⁸² *Duvanjski arzuhal*, sa početka XVII vijeka, mogao je napisati i neki Krajišnik, sa Une, isp. stihove na str. 26.

*tio (nisi tio), tili (nisu tili), zva (zva ji amo, Kadija Hasan); naši glava, zli memura, u današnji ovi ljudi (Ilhamija); na nji (Molba janjičara).*⁸³

Uz to ima potvrda i za pojavu sekundarnog *h*:

*him (što him je, Duvanjski arzuhal), govori him (U. Čuvidina) sad him plaču, muka him je, zašto hi pokara, sad hi dižeš, pokloni him (Molba janjičara).*⁸⁴

Mi se ovdje ne mislimo upuštati u razmatranje cjelokupne problematike vezane za sudbinu foneme *h* u govoru Muslimana srpskohrvatskog jezičkog područja. O tome je i do sada bilo riječi u našoj stručnoj literaturi.⁸⁵ Za nas je ovdje značajno da konstatujemo da se i kod Muslimana u finalnoj poziciji taj glas počeo gubiti, ali se taj proces kod njih, zbog posebnih razloga – molitve na arapskom jeziku – nije u potpunosti završio. Kao posljedica te njegove nestabilnosti u finalnoj poziciji i kod njih se počelo *h* javljati i tamo gdje mu etimološki nije mjesto: inicijalna pozicija u oblicima zamjeničkih enklitika: *hi, him*.

7. Mi smo na početku rekli da su naši alj(h)amiado pjesnici uglavnom svi šćakavci. Prema tome trebalo bi u njihovoj pisanoj riječi očekivati suglasničke sekvence *šć* i *žđ* prema našim suglasničkim skupovima *št* i *žd* u primjerima kao *štap* i *moždani*. Ako se polazi od govorne situacije koju danas nalazimo u mjestima odakle su ovi pjesnici, dolazi se do zaključka da je njihova govorna riječ imala *šć* i *žđ*, ali, na žalost, njihova pisana riječ ne daje dosta potvrda za to, što je, svakako, posljedica male frekvencije takvih riječi, posebno u pjesničkom jeziku.

U svim nama pristupačnim pjesmama pronađeni su samo ovi primjeri sa *šć*:

⁸³ W. Lehfeldt, *Zur Erforschung...*, 108, o ovoj molbi isp. *Hrvatska enciklopedija*, I, 301.

⁸⁴ W. Lehfeldt, *Zur Erforschung...*, 109.

⁸⁵ Isp. o ovome u časopisu *Naš jezik*, 1971, XVIII, 201-219.

iščemo (Hevaji), *išču* (Duvanjski arzuhal), *išćeš* (Kadija Hasan), ali i: *ištući* (Hevaji), *ne propuštaj* (Šejh Sirija). I Čengić ima *išći*: već od Boga *išći* raj.

Ograničenost ove suglasničke skupine na oblike glagola *iskati* mogla bi nas uputiti na zaključak da se tu i ne radi o tipično šćakavskoj osobini, pošto se takvi oblici sretaju i u dubini štokavske teritorije.⁸⁶ Ipak nam se čini da je to ovdje šćakavska osobina, jer i mnoge druge fonetske karakteristike upućuju na govore bosanske šćakavštine.

8. I neke morfološke karakteristike upućuju kako na vrijeme postanka ovih pjesama, tako i na pjesnikov zavičaj:

mnogo godina, za vrati, kad se gizdaš dukati (Hevaji); *s Turcim, Turkom (sami sebe Turkom krući), nevjernikom, u čitabi* (vidi dobro u čitabi, Kaimija);

Kozarčanin, misecovah (misecovah ja zijanim, Kadija Hasan), karpuz (nemoj karpuz rezati), jajem (ni jajem se tucati, Mehmed Razi);

dvadeset godin dana, petnaest hiljad, u sandžacima (Molba janjičara).⁸⁷

Nailazimo i na zamjeničke oblike: *nami, vami* (Hevaji); *nami, namika* (Ilhamija).

Namjera ovoga rada nije bila da dâ analizu jezika srpsko-hrvatske alj(h)amiado književnosti. Želja nam je bila da samo ukažemo na još jedan izvor za proučavanje istorije i dijalektologije srpskohrvatskog jezičkog područja. Osobine na koje smo mi ovdje ukazali jasno potvrđuju misao da su bosanskohercegovački pisci, koji su se služili arapskim alfabetom, a svojim maternjim jezikom, u potpunosti poštovali načelo koje će docnije zastupati i Vuk Karadžić: “Piši, kao što govoriš”, odnosno: “Piši, kao što

⁸⁶ V. kod mene: *Govor istočne Hercegovine*, SDZb., XIV, 91.

⁸⁷ W. Lehfeldt, *Zur Erforschung...*, 107-109.

narod govori”, jer oni drugačije nisu ni znali da pišu na maternjem jeziku – dakle, polazna osnova uvijek im je bio živi narodni govor sa svim svojim specifičnostima za koje znamo iz istorijske gramatike ili dijalektologije.

Čini nam se da će uvrštavanje i ove kulturne baštine naše u istoriju srpskohrvatskog jezika ne samo obogatiti njen istorijski fond nego će, uz to, omogućiti da lakše shvatimo i to zašto je Vukova reforma, kako jezika tako i pisma, u Bosni i Hercegovini prihvaćena bez većih potresa i otpora, kako je to bilo u nekim drugim krajevima srpskohrvatske jezičke teritorije. Na ovom tlu su bezmalo svi, bez obzira na vjeru i obrazovanje, kada su pisali maternjim jezikom, pisali onako kako su govorili.

Iako je Vukova reforma jezika i pisma dosta kasno zvanično primljena na bosanskohercegovačkom području, čemu su krive političke prilike, osnovni principi na kojima će Vuk zasnivati svoju reformu tu su odranije već bili na snazi. I to kod svih onih koji su pisali nešto na svom maternjem jeziku,⁸⁸ a iz prostog razloga što se drugačije tu nije ni znalo pisati na tom jeziku nego onako kako se govorilo, a govorilo se onako kako je narod govorio. Dakle, bosanskohercegovačko područje, kao cjelina, primilo je Vukove ideje i Vukovu reformu kao nešto što proističe iz cjelokupne pisane tradicije ovog dijela srpskohrvatske jezičke teritorije. Istina, napuštena je ikavština, ali se u pismima krenulo za Vukom i ilircima. To vrijedi čak i za arabicu, gdje se išlo za načelom: grafema – fonema. Dakle u Vukovom duhu.

⁸⁸ Za pripremu ovog načela i u tekstovima pisanih ćirilicom kao primjer može poslužiti *Dnevnik Prokopija Čokorila* (V. Ćorović, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu za 1913. godinu, 89-104. i 195-207).

**NEKI PROBLEMI “HASANAGINICE”
SA POSEBNIM OSVRTOM NA NJENU
OSNOVNU VARIJANTU***

* Rad prvi put objavljen u *Zborniku radova sa Naučnog sastanka slavista u Vukove dane*, knj. 4, sv. 1, Beograd, 1974, 339-360. Ovdje prenesen iz knjige *Književni jezik i narodni govori*, Mostar, Prva književna komuna, 1990, 142-161. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

NEKI PROBLEMI “HASANAGINICE”
SA POSEBNIM OSVRTOM NA NJENU
OSNOVNU VARIJANTU

– *Mislim da nikada nijedna grupa ljudi u istoriji nije ostala usamljenija, nego što su bosanski Muslimani... Nisu prišli tuđinu, a odvojili su se od svojih... Od kuće i porodice stvoren je kult, i sav neistrošeni vitalitet tu se ispoljavao. Ako se na taj način stvorila intenzivna intimna sfera, s neobično jakom osjećajnošću (naše najljepše narodne balade i romanse su muslimanske), stvorila se, isto tako, nepodobnost za javnu djelatnost... Išli su sa okupatorom, ali su ga mrzili, jer im put nije bio isti... – (M. Selimović, prema: R. Popović, *Književni razgovori*, Sarajevo, 1970, 180-181.)*

Prošla su čitava dva stoljeća od pojave “žalostne pjesance” *Asanaginice* u Fortisovom djelu *Viaggio in Dalmazia* (Venecija, 1774). Za ta dva vijeka, što je u našoj literaturi, a i inače, relativno dug period, ova naša narodna balada ne prestaje da privlači pažnju kako historičara književnosti, tako i proučavalaca jezika – kako na našem jezičkom tlu, tako i u širim krugovima slavistike. Pa ipak, nisu svi problemi koje nudi Hasanaginica skinuti sa spiska neriješenih. Da je to tako, pokazuju i brojni naučni skupovi koji se održavaju povodom Hasanaginice i problematika o kojoj se na tim skupovima raspravlja. Moja je namjera da ovom prilikom iznesem neka svoja zapažanja o Hasanaginici i da, na osnovu nekih jezičkih komponenata ove balade, ukažem na mogućnosti određivanja primata jedne od nama poznatih njenih varijanata.

Istoričari nas uvjeravaju da su glavne ličnosti o kojima je riječ u Hasanaginici dokumentarno zasvjedočene. To su, da se podsjetimo, imotski kadija, a za “čitavo vrijeme turskog vladanja u Imotskom” je postojao kadiluk. To je, zatim, Hasanaga Arapović (a ne Hasanaga Kuna, kako se nekada mislilo; isp. Stjepan Bosanac, *O historijskim licima naših narodnih pjesama*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb, 1921, 60-63) koji je “imao nekoliko sela Imotske Krajine u svojoj vlasti” i koji je bio “na dužnosti zadvarskog dizdara”, a na toj dužnosti je i poginuo: “nedaleko od Zadvarja 17. ožujka 1669.” Tu je, na kraju, beg Pintorović, Hasanaginičin brat, koji je “živio... na Klisu do njegova pada 1648” (A. Ujević, *Imotska krajina*, Split, 1953, 82). Ima indicija koje upućuju na zaključak da je ova “balada... mogla nastati poetskim oblikovanjem jedne realne obiteljske drame” (T. Čubelić u *Enciklopediji Jugoslavije*, knj. III, 662; o tome i M. Murko, *Domovina Asanaginice*, Život, god. XXIII, Sarajevo, 1974, 601). Mada za literarno ostvarenje, i za proučavaoce književnosti, istorijska osnova nekog književnog djela ne mora biti od presudne vrijednosti, za proučavaoce jezičke komponente jednog književnog djela i ovaj momenat može biti značajan.

Ima dosta problema koje nudi Fortisov tekst *Asanaginice*. O mnogima od njih i ranije je bilo govora u stručnoj literaturi. Neki su skinuti sa spiska neriješenih, ali ima i takvih o kojima se još uvijek vode diskusije. Mada nisam istoričar književnosti, i mada se ne bavim problematikom narodnog stvaralaštva, čini mi se da neće biti suvišno ako se ovom prilikom zadržim i na nekim od tih spornih pitanja, iako neka od njih ne počivaju na jezičkoj komponenti *Hasanaginice*.

Za mene imaju posebnu vrijednost ova pitanja:

- A) Gdje je nastala ova naša balada?
- B) U kojoj društvenoj sredini je nastala?
- C) Koja je od nama poznatih varijanti bliža njenoj izvornoj verziji?

A) Cjelokupna struktura Fortisove *Asanaginice* upućuje na zaključak da je ova balada nastala u zapadnobosanskoj šćakavskoj govornoj zoni (up. *ćera-ćere, oprošćenje* i sl.), a taj govorni tip još i danas zapljuskuje Imotsku krajinu. M. Čurčin je, kao što je poznato, njeno izvorište tražio "dublje u Bosni". K. Lucerna, sa čim se slaže i M. Murko, u južnoj Dalmaciji. Upravo Murko smatra "vjerovatnim, ako ne i sigurnim, da je Asanaginica nastala na dalmatinskom tlu, u okolini Imotskog, gdje se i održala, sve dok nije bila zapisana" (v. *Život*, navedeni broj, 600-601).

B) *Hasanaginica* je nastala u muslimanskoj sredini, i to onoj sa prilično dugom islamskom tradicijom (Imotska krajina je bila pod turskom upravom više od dva vijeka, od 1493. do 1717, a i ovo područje bilo je zahvaćeno islamizacijom kao i sva druga područja naše jezičke oblasti u kojima je bila uspostavljena turska uprava (isp. za Kupres kod M. Džaje, *Sa kupreške visoravni*, Slavonski Brod, 1970). Istina, ima u *Hasanaginici* jedan detalj koji bi govorio protiv ovakve tvrdnje. To je vremenski period koji je protekao od uzimanja "knjige oprošćenja" do stupanja u novi brak junakinje ove balade. Kao što je poznato, u pjesmi stoji da je dobra káda u rodu "malo vrijeme stala, malo vrijeme ne nedjelju dana", a taj vremenski interval se protivi propisima šerijatskog prava (isp. o tome A. Isaković u navedenom broju *Života*, 535). U vezi s tim Alija Isaković misli da se dati vremenski period, manje od nedjelju dana, odnosi "na pojavu prosaca, a ne svatova" (isto), što može biti tačno, ali bi se ovdje moglo pomišljati i na drugačije rješenje, na svjesno zanemarivanje ustaljenih normi u porodičnom pravu Muslimana (isp. o tome u Kur'anu, Zagreb, 1972, str. 56. i napomenu 165). U pitanju je specifičan slučaj – dobra káda i od dobrog roda, zatim i želja bega Pintorovića da na ovaj način pokaže Hasanagi da je njegova odluka bila više nego stroga i da će njene posljedice ispaštati više on nego drugi. Ne treba zaboraviti da je ovdje u pitanju ne samo obraz junakinje ove drame nego i ugled njene porodice. Poznato je, uz to, da su

na socijalnoj ljestvici feudalnog društva, između age i bega u našim krajevima postojale osjetne razlike: *aga* je bio pripadnik nižeg sloja muslimanskog plemstva, *beg* je, opet, pripadao višem plemstvu (isp. o tome u *Enciklopediji Jugoslavije*, knj. I, s. v. *aga* i *beg*). Mada ova razlika nije u svakom pojedinačnom slučaju bila i slika realnih materijalnih mogućnosti (isp. narodnu poslovicu: *Aga begu poklonio Liku, a beg agi ćoravu kobilu*) *aga* i *begova*, njihov društveni ugled najčešće je bio jasno izdiferenciran. To je mogao biti i razlog zašto beg Pintorović želi da što prije ponovo uda svoju sestru; to bi, isto tako, mogao biti razlog zašto i imotski kadija, koji je, nesumnjivo, dobro poznao šerijatsko pravo i njegove odredbe u vezi sa idetom, pristaje na kršenje tih odredaba. Svi učesnici ovakve odluke željeli su na taj način da ukažu silnom Hasanagi kako na pre nagljenost i nesagledivost mogućih posljedica tako i na postojeći red u tom društvu.

C) Fortisova *Asanaginica* nije vjerna slika njene osnovne varijante. To pokazuju ne samo fonetski likovi njenih glavnih junaka: *Asan Agha*, *Asan-Aghinica* – nego i mnogi drugi detalji. Što je to tako u Fortisovom tekstu, nije teško razumjeti. Fortis je ovu baladu, i to se zna, dobio od nekog svog prijatelja (isp. o ovome kod Murka, op. cit., 592-602, kao i A. Isakovića, op. cit.). Dakle, nije je sam čuo iz usta narodnog pjevača, a on je dosta dobro poznao naš jezik (v. Murko, op. cit., 591), niti je želio ulaziti u fonetske probleme koje je nudio dobijeni tekst. To je prvo. Drugo, kada je Fortis putovao kroz naše krajeve, to je druga polovina XVIII vijeka, nije više ni u Dalmaciji ni u Imotskoj krajini bilo muslimana koji bi čuvali *Hasanaginicu* u njenoj neizmijenjenoj verziji (Turci su napustili te krajeve početkom XVIII vijeka, 1717, a zajedno sa njima i pripadnici islamske vjere a našega jezika). To je i razlog zašto se nije sačuvala izvorna verzija *Hasanaginice* u tim krajevima i zašto su do Fortisa stigla deformisana i lična imena i neka druga mjesta u ovoj baladi. Normalno je, naime, pretpostaviti da je *Hasanaginica* nastala u ovoj sredini, Imotska

krajina, kada je tu još bilo muslimana. To je, vjerovatno, druga polovina XVII vijeka. Iz muslimanske sredine, što je sasvim razumljivo, ona je prešla i u hrvatsku sredinu i postala sastavni dio njene kulturne baštine. U toj sredini, što nikako nije usamljen slučaj, ona je doživljavala izvjesne izmjene, naročito poslije odlaska muslimana iz tih krajeva, i kao takva je stigla do Fortisa. Njena osnovna verzija, na žalost, nije stigla do nas. Vjerovatno su je muslimani, koji su, početkom XVIII vijeka, napuštali Imotsku krajinu i prelazili u zapadnu Bosnu i Hercegovinu, nosili u fondu svog usmenog stvaralaštva, ali se vremenom ona tu zagubila. Prava je šteta što se Vuku nije pružila prilika da zađe i u te krajeve naše zemlje. Možda bi početkom prošlog vijeka i naišao na nekoga ko bi mu je kazao u izvornoj formi. Krajem prošloga vijeka nje više nije bilo u zapadnoj Hercegovini. Na nju nije naišao Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak.

U svjetlosti navedenih momenata, čini mi se, mogla bi se tražiti i objašnjenja za neka od spornih mjesta u Fortisovom tekstu. I to:

1. Stih:

A gliubovza od stida ne mogla, –

može se shvatiti samo ako se dobro upozna porodični život bosanskohercegovačkih muslimana. Riječi M. Selimovića, koje su navedene na početku ovoga rada, jasno ukazuju na uzročnike specifičnosti odnosa u našoj muslimanskoj porodici. Bez shvatanja suštine tih odnosa ne može se shvatiti ni drama pjesme o kojoj je riječ, a za prosuđivanje o tim pitanjima često nam nisu dovoljna poznavanja ostalih, pogotovo evropskih porodičnih odnosa.

2. U toj svjetlosti trebalo bi tražiti i objašnjenje za Fortisov *podključav* o kome se, takođe, dosta raspravljalo.

U Splitskom rukopisu imamo *podljučav*, kod Vuka je *pokri-vač*, Lucerna je pomišljala na *poliduvak*, *podduvak*, A. Isaković smatra da bi oblik *podljučav*, iz Splitskog rukopisa, "mogao biti

podduvak” i to nastoji fonetski objasniti (op. cit., 535). Čini mi se da je Lucerna bila na dobrom putu. Fortisov tekst, to je i odranije poznato, obiluje grafičkim nepreciznostima, uz to, ta verzija ove balade zna i za mnoga semantička odstupanja od njene prvobitne i osnovne verzije. Među tim odstupanjima našao se i ovaj dio odjeće. Moguće je pretpostaviti da je izvorna varijanta imala *duvak* i da je cijeli taj stih glasio:

Dug ti *duvak* nosi na djevojku.

Pošto je *duvak*, u to vrijeme, bio sastavni dio svatovske opreme kod muslimana, ta je riječ u novoj sredini, u kojoj je *Hasanaginica* produžila život poslije odlaska muslimana iz Imotske krajine, doživjela fonetsku deformaciju koja je vodila ka semantičkoj nejasnoći, javilo se nejasno *potkluvak*, kod Fortisa *podkliuvaz*. Istina, Fortisu je smisao bio jasan. On to prevodi sa “un lungo velo”. U njemačkom prevodu iz 1775. nalazimo “einen langen Schleier”, tako i Talfi prevodi. Dakle, smisao je uvijek isti. Pitanje je da li je oblik koji nude naše varijante proistekao iz Fortisovog teksta, koji je za mene stariji od Splitskog rukopisa (o tome v. niže) ili se i tu ogleda svojevrsno udaljavanje od izvorne varijante *Hasanaginice*, što je posljedica historijskih promjena u tom dijelu našeg jezičkog područja.

3. Različita su tumačenja i Fortisove sintagme *nozve pozlaćene*. Vuk je ovu sintagmu, u svom prvom izdanju *Hasanaginice*, zamijenio sa “mestve pozlaćene”, isp.:

Svoju decu lepo darovala:

Svakom sinku *mestve pozlaćene*...

U drugom izdanju ove pjesme, u III knjizi, Vuk napušta mnoge ranije svoje ispravke Fortisovog teksta, iako i tu konstatuje da taj tekst ima puno “štamparskih, a po svoj prilici, i pisarskih pogrešaka”. Vuk se sve do tada nadao da će negdje u narodu naići na bolju verziju ove balade, a pošto mu to nije pošlo za rukom, on se vraća Fortisovom tekstu i sada ga daje sa manjim korekcijama.

“Što sam prije popravio”, piše Vuk, “nešto sam zadržao, kao što mislim da bi narodni pjevač prema ostalim pjesmama kazao.” Među primjerima koje je mijenjao nalazila se i sporna sintagma. Vuk to daje kao “nože pozlaćene”, iako ni sam nije bio siguran u ispravnost svoje intervencije. Pomišljao je na *nazuvice*, ali se nije za to opredijelio, jer se “nazuvice nose u opancima, kojijeh Turska gospoda ne nose nikako”.

Za Vukom su, kada je u pitanju ovaj stih, pošli mnogi drugi izdavači *Hasanaginice*. Ovo, ipak, nije bilo i konačno rješenje sporne sintagme. Tu nedavno smo, iz pera uglednog i poznatog američkog slaviste E. Stankieviča, imali mogućnosti da u Prilozima za književnost... (knj. 37, 95-97) o tome čitamo novi pokušaj objašnjenja spornog regensa “nozve”. Stankievič pokušava da na uporednolingvističkoj osnovi dokaže ispravnost zamjene Fortisove sintagme “nozve pozlaćene” sintagmom “nože pozlaćene”. Tu se, naime, polazi od shvatanja da imenicu *nozve* treba posmatrati kao imenicu starih *u*-osnova (*nozy*, gen. *noz've*, što je dalo u našem jeziku: *nozva-nozve*) i da je ta riječ, i u tom obliku, mogla postojati “možda samo u Dalmaciji”. Kao zaključak kod prof. Stankieviča tu čitamo “možemo pretpostaviti da reč *nozve* u Fortisovom tekstu i u splitskom rukopisu nije pogreška nego punopravna slovenska reč koja se mogla upotrebljavati u Dalmaciji, ako ne u svakodnevnom govoru, onda bar u narodnom pesništvu”.

Ja ne bih ovdje ulazio u problem opravdanosti ovakvog etimologiziranja. Rekao bih samo da nije dovoljno uvjerljivo objašnjenje koje daje prof. Stankievič. Nije, isto tako, uvjerljiva pretpostavka da se riječ *nozva*, u značenju “bodež”, tako strogo lokalizovala i da je dosta rano izgubila opšteupotrebnu vrijednost na našem jezičkom tlu. Da je ova leksema živjela u narodnim govorima našega jezika, njenih tragova bi bilo još negdje, a zabilježili bi je i neki naši leksikografi – postojanje sličnog oblika za označavanje vrste ribe: *nostvica*, *nozvica*, *nosvica*, što nalazimo

kod nekih leksikografa, ne mora imati neposredne veze sa našom leksemom (v. P. Skok, *Etimologijski rječnik*, s. v. *nos*). Da je riječ *nozva/nozve* bila isključivo riječ pjesničkog izraza, trebalo bi je očekivati još negdje, a ne samo u *Asanaginici*. Pošto je više nigdje nema, ni u narodnim govorima, ni u jeziku poezije, a pošto se taj oblik našao samo u tekstu za koji se odranije zna da obiluje pogreškama i pravopisne i fonetske prirode, i nedosljednostima, treba se složiti sa mišljenjem da je u pitanju pisarska pogreška, tipični lapsus calami.

Ima više razloga koji upućuju na ovakav zaključak. Fortisov tekst obiluje pisarskim omaškama. To je tačno. Ali je isto tako tačno da Fortis fonemu *ž* iskazuje grafemom *x*, up. *penxere*, *dai-xa*, *bexe*. Teško bi se našlo objašnjenje za zamjenu ove grafeme digramom *zv*: *nozve* > *noxve*. To je prvo.

Drugo. Teško je naći razloge, i opravdanje, za pojavu sekundarnog *v* u takvoj glasovnoj konstelaciji: *noze* = *nozve*. Poznato je da ima narodnih govora, među kojima se nalaze i neki šćakavski, u kojima se javlja sekundarno *v*, ali ne u ovakvoj fonetskoj poziciji (isp. primjere kao: *uho* > *uo* > *uvo*, *duhan* > *duan* > *duvan*, zatim: *auto* > *avuto*, *Austrija* > *Avustrija*), za tu osobinu zna i govor Imotske krajine i Bekije (v. M. Šimundić, *Govor Imotske krajine i Bekije*, Sarajevo, 1971, 35-36). U svim navedenim slučajevima sekundarni sonant *v* javio se u intervokalskoj poziciji, a ne u poziciji između jednog frikativa i jednog vokala.

Istina, situacija koju nalazimo danas u tim govorima ne mora biti vjerna slika govornog stanja prije dvjesta i više godina. Ali, ipak, ni tada sekvenca *-ze* nije bila pogodna za prelaz u *-zve*.

Zbog tih razloga meni je sasvim prihvatljiva Vukova pretpostavka da u tom nejasnom obliku gleda “nazuve”. Vuka je, kao što je i ovdje već rečeno, od toga oblika odvrćalo saznanje da se *nazuve* nose u opancima, a “turska gospoda” ne nosi tu vrstu obuće. Samo je Vuk tu izgubio iz vida dvije stvari.

1. Obuća koju je nosila turska gospoda njegovog vremena i ondašnjih čaršija, pogotovo čaršija u Srbiji, nije morala biti i obuća koju je "turska gospoda" nosila u XVII vijeku, pogotovo u perifernim krajevima Turske imperije. Ako sarajevska gospoda nije znala za opanke i nazuve, to još nikako ne znači da za tu vrstu obuće nisu znali imućniji muslimani u jednom dijelu Hercegovine, ili u Imotskoj krajini. Klasna jednakost nije značila i apsolutnu jednakost, u svim vidovima života.

2. U muslimanskim kućama, i upravo onim bogatijim, nosile su se i tada, a i danas, neke *nazuvice*, *nazuve*, *šlape*, poput savremenih papuča. To nisu *mestve*, na koje je u prvo vrijeme pomišljao Vuk, to su *nazuvice* ili *šlape*, koje se isključivo nose po kući, a mogu biti od različitog materijala: od kože, vune i sl. Sasvim razumljivo, one mogu biti i nečim ukrašene, čak i zlatom optočene, dakle, pozlaćene.

Prema tome, sasvim je moguće da je majka ponijela među svojim darovima i takvu vrstu obuće: *nazuve pozlaćene*. Taj dar je u skladu sa ostalim koje ona nosi svojoj djeci, uz to je i skup i funkcionalan.

Fortisove *nozve* nije teško izvesti iz *nazuve*. Prvo, supstitucija samoglasnika *a* samoglasnikom *o* u prvom slogu ide među tipične Fortisove pisarske pogreške. Odmah u sljedećem stihu imamo upravo suprotnu pojavu, *o* je zamijenjeno sa *a*: *da* pogliane, um. *do* pogliane. Prema tome, izvorni lik ove sporne imenice mogao je da glasi *nazuve*, a cijela sintagma: *nazuve pozlaćene*. Redukcija visokog samoglasnika *u* u medijalnom slogu nije nikakva rijetkost, a tu je mogla doći i poradi stiha. Inače je ovaj samoglasnik u šćakavskim govorima u neaccentovanom slogu dosta labilne artikulacije (v. i kod Šimundića za Imotsku krajinu, op. cit., 39-40).

Uz ova razmatranja može se navesti i sljedeće: teško je vjerovati da bi majka, Hasanaginičinog odgoja i pogleda na svijet,

nosila *noževe* kao dar svojoj djeci. *Nož* je vrsta oruđa, makar bio i pozlaćen, i nije uvjerljivo da bi majka svojim sinovima, koje je mimo svoje želje i volje morala napustiti, nosila takav dar. Ucvijeljenoj majci nikako nije bilo do osвете. I to bi govorilo da nisu u pitanju bili noževi nego neki drugi dar.

Sasvim u skladu sa ovim razmatranjima stoji i činjenica da je i Fortis to preveo sa “coturni, d’oro”. Dakle, i njemu je u svijesti bila obuća, a ne vrsta oruđa. I drugi prevodioci imaju takvo značenje: u njemačkom prevodu iz 1775. imamo: *Halbstiefel*. Gete to prevodi sa: *Goldgestickte Stiefel*, Talvj sa: *Lederstrumpfe*, u francuskom prevodu iz 1788. imamo: *brodequins d’or*, a u Nervalovom prevodu to su: *bottines brodées en or* (v. *Život*, op. cit., 555).

Dakle, sumnje nema. U pitanju je vrsta obuće. To bi trebalo da znači da su u pitanju *nazuve pozlaćene* i, kad se već popravlja Fortisov tekst, ta sporna sintagma trebalo bi tako da glasi: *naz(u)ve pozlaćene*.

4. Pažnju ispitivača Hasanaginice privukla je i sintagma “uboske hagline”. Fortis ima upravo tako, što se čita: *uboške haljine*. U prevodu na italijanski: *da poverello un giubbettin*. I ostali prevodi idu za deminucijom: *ein Röckchen*. Istina, u francuskom prevodu je samo *une robe* (prevod Gerard de Nerval, *Život*, op. cit., 555).

Vuk je u *Pjesnarici* Fortisove “uboske hagline” zamijenio sintagmom “svilene haljine”. U drugom izdanju *Hasanaginice* Vuk se vraća Fortisovom tekstu, a tek će docnija proučavanja naše balade ovu sintagmu zamijeniti sintagmom “u bošči haljine” (v. o tome F. Miklošič, *Über Goethe’s Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga*, Beč, 1883, 30; kao i H. Krnjević, *Usmene balade Bosne i Hercegovine*, 289. i dalje; A. Isaković u časopisu *Život*, 536). H. Krnjević, nastojeći da u strukturu pjesme uklopi sintagmu “u bošči haljine”, primjećuje da čitanje Fortisovog

“uboske” kao “uboške” ne daje “ideji, smislu i lepoti ove balade ništa, ali joj zato oduzima, narušavajući čudesnu harmoniju detalja u kojima se ispoljava biće glavne junakinje...” (295)

U vezi sa ovim potrebno je istaći sljedeće: a) Nesumnjivo je da nam Fortisov tekst nudi “uboške haljine”.

Da li ta sintagma narušava “čudesnu harmoniju” balade ili ne, to je drugo pitanje, i to se više odnosi na naše intimno doživljavanje ove balade nego na ono što nam nudi tekst o kome je riječ.

b) Posebno je pitanje da li je Fortisov tekst vjerna slika prvobitne verzije ove balade, i da li se sintagma “uboške haljine” uklapa u njenu izvornu varijantu.

Ovdje bi se, istina, moglo poći od konstatacije da je tužna majka ovim darom, *uboškim haljinama*, željela iskazati svoju bol za napuštenom djecom koja, sada, postaju siročad, posebno ono najmlađe. Ne treba zaboraviti ni činjenicu da joj je upravo rastanak sa tim djetetom najteže padao, up.:

A s malahnim u besicje sinkom
Odjeliti nikako ne mogla –

i da je ovaj posljednji oproštaj s njim najteže primila k srcu. Uz ovo bi se mogla navesti i činjenica da naša narodna poezija zna za slučajeve kada majka, na samrti, traži za svoje siroče crne haljine (up. *Jetrvica adamsko koleno*). Sve ovo može da se traži u Fortisovom tekstu, ali ima nešto što se i protivi takvom zaključivanju, a što proističe iz *Hasanaginice*.

Iako je tačno da pridjev *uboški* još živi u našim zapadnijim krajevima, tačno je da on nije čest i da mu je upotreba dosta ograničena. Koliko je ta leksema bila frekventna u govoru muslimana XVII vijeka tih krajeva, danas se ne može reći, ali se može reći da ni tada, kao ni danas, muslimani spoljnim znacima nisu obilježavali žalost i osirotjelost. Uboške haljine mogle bi se shvatiti kao crne haljine. Ali, i to je nesumnjivo, nikako tu nisu bile u

pitanju haljine koje svojom vrijednošću upućuju na nižu cijenu, jer dar takve vrste nije mogla ponijeti svom miljencu “dobra káda iz dobrog roda”. I to je, čini mi se, razlog zašto se ne može u izvornu varijantu ove balade uklopiti Fortisova sintagma “uboške haljine”. Ja se ovdje slažem sa drugaricom Krmjević da na ovakvu vrstu osvete nije bila sposobna Hasanaginica (dodao bih, onako uzgred, da je Hasanaginica bila pismena: *kad kaduna knjigu proučila*, što je bila rijetkost za to vrijeme). Da ona ni intimno nije pomišljala na bilo kakvu osvetu svom bivšem mužu, pokazuje završnica ove balade, kao i to da odluku o njenoj ponovnoj udaji ne donosi ona, nego njen brat, čak i protiv njene volje i želje. Sve bi ovo govorilo da izvorna verzija *Hasanaginice* nije znala za “uboške haljine” nego upravo za onu prijedlošku sintagmu do koje se došlo kasnije, stručnom analizom – *u bošči haljine* (v. kod Miklošiča, op. cit., 30; i A. Isaković, op. cit., 536, i nav. broj *Života*, str. 530). Opravdanost takve izmjene je potpuna i razumljiva. Naime, iz sadržaja balade je jasno da je majka, znajući da će proći ispred svoje bivše kuće, očekivala susret sa djecom i da je za tu priliku spremila i neke poklone. Pokloni su se i tada, kao i mnogo docnije, nosili *u bošči*, *u boščaluku*. Kada se sastala sa odraslom djecom, ona im je uručila darove, koji su bili njima namijenjeni. Najmlađi sin, koji je još bio u bešici, sasvim razumljivo, nije mogao prisustvovati ovom činu. Ucvijeljena majka, iz razumljivih razloga, nije mogla da ga traži po kući u kojoj se nalazio i vinovnik cijele ove drame, nego mu je namijenjeni dar poslala *u bošči*, upravo, u cijelom tom *boščaluku* ostale su još samo njegove haljine, zato pjesnik i kaže:

Njemu šalje *u bošči* haljine.

Prema tome, sasvim je prihvatljiva izmjena Fortisove sintagme “uboške haljine” u “u bošči haljine”.

Ali, i to treba istaći, ni Fortisova sintagma “uboške haljine” nije lišena svoje osnove, ako se pođe od toga da to i nije vjerna slika izvorne varijante ove balade.

Ovdje je već rečeno da je *Hasanaginica* na putu od svoga izvora do stavljanja na hartiju preživljavala znatne izmjene. Na tom putu su i "uboške haljine" mogle da zamijene prijedlošku sintagmu "u bošči haljine". Ovo tim prije što je *Hasanaginica* iz muslimanske sredine prešla u hrvatsku sredinu, koja je u mnogim pojedinostima imala drugačiji način života i drugačije običaje. Kada su muslimani napustili Imotsku krajinu, sa njima su otišli i mnogi običaji. *Hasanaginica* je, međutim, ostala na tom tlu i počela svoj novi život. Pošto tu više nisu bili u upotrebi bošćaluci, a pošto je tu postojao običaj da se osirotjelost obilježava i spoljnim znacima, u skladu s tim, došlo je i do ove zamjene, umjesto izvornog "u bošči haljine" pojavilo se "uboške haljine". Ova posljednja sintagma bila je sada tu jasnija i, po shvatanju te sredine, značenjski adekvatnija.

Dakle, Fortis je mogao da čuje, ili onaj ko je zapisao *Hasanagicu* i predao je Fortisu, mogao je da čuje "uboške haljine" i takva sintagma može ići uz Fortisov tekst. Izvorna verzija ove balade tu se razlikovala od Fortisovog teksta. Ta razlika je bila i formalne i materijalne prirode, ali ovo odstupanje od te varijante kod Fortisa ne mora biti plod njegove nepreciznosti u prenošenju naših oblika na hartiju, ta razlika može biti rezultat izmjena koje je *Hasanaginica* preživjela dok je postala *Asanaginica*.

5. Nejednako se tumači i Fortisov pridjev *argiaski*, tj. *rđaski*. Vuk je i tu intervenisao i sintagmu "serza argiaskoga" zamijenio sa "srca kamenoga". Za Vukom su pošli i mnogi drugi. Miklošič je pomišljao na pridjev *orjatski*, *horjatski* (op. cit., 31). Isaković smatra da je Vuk svojim "srcem kamenim" ranio i *Hasanagicu* i "Hasanagicu", i on je za sintagmu "srca hrđavskoga" (op. cit., 533).

Ja bih i ovdje pošao od toga da Fortisova *Asanaginica* nije u svemu vjerna slika izvorne *Hasanaginice*. Saglasno s tim treba konstatovati da nam Fortis nudi pridjev *rđaski*, što bi, s obzirom na njegove nekorektnosti, fonetske i pravopisne, moglo da bude i

rđavskoga. Sekundarno *h*, na kojem insistira A. Isaković, stvarno može da se javi u ovoj poziciji u narodnim govorima, čak i onim hercegovačkog tipa (isp. o tome kod mene, *Sur la nature du r syllabique en serbocroate*, Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, 1959, 3), ali ga ja ovdje, čak i kada bih išao za tim pridjevskim oblikom, ne bih prihvatao i uvrštavao u tekst *Hasanaginice*. Ima još mnogo drugih osobina na koje nailazimo u narodnim govorima, pa i u govoru Muslimana, a kojima ne dajemo standardnu vrijednost. Ovim odstupanjem od narodne fonetike nikako se ne narušava fonetska autentičnost *Hasanaginice*, čak ako bismo i prihvatili navedeni pridjev i uvrstili ga u tekst ove balade. Dodajmo uz ovo da ima u *Hasanaginici*, pa i u literarnoj verziji *Hasanaginice*, fonetskih osobina koje, po svojoj prilici, nisu bile i osobine izvorne *Hasanaginice*. Naime, u jednom dijelu naših šćakavskih govora, i to onom zapadnijem, kome bi pripadala i zona zapadno od Neretve, ne postoji fonetska distinkcija između dvaju parova naših afrikata. S obzirom na stanje koje nalazimo u govoru muslimana štokavaca krajeva u koje su mogli da se sliju muslimani poslije napuštanja Imotske krajine, i uopšte tih zapadnijih predjela, moglo bi se pomišljati da je to bila i njihova govorna osobina, tj. da ni muslimani Imotske krajine nisu razlikovali *č* i *ć*, *dž* i *đ* (isp. o tome kod mene: *Mjesto centralnohercegovačkog govor...*, JF, XXV, 295-328; *Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini...*, JF, XXVII, 267-306, kao i M. Šimundić, *Govor Imotske krajine i Bekije*, Sarajevo, 1971, 70) i da se ta njihova govorna osobina odražavala i u *Hasanaginici*, kao što se u njoj mogla ogledati i još jedna fonetska specifičnost zapadnohercegovačkih muslimanskih ikavskih govora – neposjedovanje fonema *lj* i *nj*, i njihovo jednačenje sa *j* i *n* (*judi*, *kon*). Do nas te fonetske osobine nisu doprle. Da li je to djelo zapisivača ove balade ili je to rezultat izmjena koje je ona doživjela u novoj sredini, to je drugo pitanje, tek je činjenica da mi u Fortisovom tekstu ne nailazimo na fonetske specifičnosti te vrste i nema nikakvih razloga da ih sada vra-

ćamo u *Hasanaginicu*, da bismo time pokazali njenu autentičnost. Posebno je pitanje da li je izvorna verzija ove balade znala za pridjev *rđaski/rđavi* u navedenoj sintagmi. Mada nije isključeno da je ta verzija imala *srca rđavoga/hrđavoga*, teško je vjerovati da bi muž, koji dobro poznaje i osobine i karakter svoje supruge, koji vidi njenu duševnu patnju, i koji se, uz sve to, intimno nada da će mu se ona povratiti, upotrijebio tako tešku riječ za ocjenu njenog karaktera, i to pred djecom. Ma koliko se mi ne slagali sa Hasanaginom surovošću, ma koliko mi osuđivali njegove postupke, ne bismo mogli prihvatiti mišljenje da je on želio i moralno poniziti svoju bivšu suprugu. Upotrebom sintagme "srca rđavoga", pogotovo "orjatskoga/horjatskoga" (mada se, koliko mi je poznato, nikada ne kaže "srca orjatskoga", nego samo "roda...") upravo bi bilo izrečeno takvo mišljenje, dat takav sud o Hasanaginici. Ponavljam, moguće je da je i izvorna verzija znala za takav pridjev u navedenoj sintagmi, ali je, isto tako, moguće da je i to naknadno uneseno u našu baladu. Za mene je ovdje, ipak, prihvatljivije Vukovo "srca kamenoga", jer je tu riječ samo o ocjeni majčinih osjećanja, a ne i ocjeni njenoga roda.¹

¹ Kada je ovaj rad bio gotov, saznao sam za jedno drugo objašnjenje ovoga mjesta iz *Hasanaginice*. Prof. M. Begović smatra da je tu u pitanju turcizam sa osnovom *agr – ohol, umišljen*. Ovo objašnjenje unosi jedan novi, do sada nepoznati, momenat. Moguće je da je izvorna varijanta ove balade znala za sintagmu "srca agrjaskoga", što je docnije moglo dati "srca orjatskoga", kod Fortisa: "serza argjaskoga", što se, obično, čitalo: *srca rđaskoga/rđavskoga*. Zbog neobičnosti lika ovoga pridjeva, a i njegove semantičke komponente, taj pridjev ni do danas nije postao i jedini koji se daje u toj sintagmi. Mišljenje prof. Begovića sada i tu unosi više svjetlosti. U pitanju je sintagma "srca argjaskoga" – *srca ohologa nemilosrdnoga*. Ali je i taj oblik, da li samo kod Fortisa ili inače, to je teško reći, doživio svojevrstu fonetsku deformaciju – metatezu u suglasničkoj skupini *gr*, što je dalo *rg* i cijeli pridjev se javio u formi: *argi(j)askoga*, što se, prema tadašnjem pravopisu, moglo čitati kao: *rđaskoga*. Ako se prihvati objašnjenje prof. Begovića, a ono je sasvim ubjedljivo, ostaje: *srca agrjaskoga*, dakle, bez metateze, ili *argjaskoga*, sa metatezom. Napomenimo uz ovo da Škaljić (*Turcizmi*, s. v.) ima: *agr, agar* = težak, jak, ali i: *ohol*. Svi su izgledi da je to bio smisao prvobitne verzije naše balade: *srca agrjaskoga* = *srca ohologa*.

Poseban je problem u kom odnosu stoji Fortisov tekst prema Splitskom rukopisu. M. Murko o tome piše sljedeće: “Da li je Fortis dobio tekst *Asanaginice* od Bajamontija ili nije, to se ne može riješiti bez novog proučavanja njegove zaostavštine. Ali ne može biti ni najmanje sumnje da Fortisov tekst potiče iz Splitskog rukopisa, koji je izdao i komentarisao Miklošič” (v. u časopisu *Život*, sv. 5, 1974, 597). I neki drugi ispitivači *Hasanaginice* daju primat Splitskom rukopisu (v. o tome kod Isakovića, *Život*, 534, kao i A. Vajan, *Život*, 630-631).

Da bi se dobila što jasnija slika odnosa između ovih dvaju tekstova (Fortisovog i Splitskog rukopisa), neće biti suvišno ako se ovdje ukaže i na neke grafijske i fonetske osobine ovih rukopisa. Možda će nam i ta njihova komponenta dati neki detalj koji može biti koristan pri odlučivanju koji od ovih rukopisa ima primat, koji je bliži originalnoj verziji *Hasanaginice*.

Grafija

Grafija Fortisove *Hasanaginice* upućuje na grafiju latiničkih tekstova toga perioda na području Dalmacije. Problem je, naime, kako se pišu afrikate, frikativ *š*, okluziv *k* i palatalni sonanti *nj* i *lj*. Radi boljeg uvida u taj problem, i mogućnosti poredjenja ovih dvaju tekstova, ovdje će se uzeti u obzir i grafija drugih dviju pjesama Splitskog rukopisa, sve prema Miklošičevom izdanju.

A. Fortisov tekst

1. Afrikate

U Fortisovom tekstu *Asanaginice* ovi se glasovi obilježavaju na sljedeći način:

a) Afrikata *c* – grafemom *z*, najčešće: *sestriza*, *dize*, *puza*, *gliubovza*, *Asan-Aghiniza* (ukupno 20 puta, od kojih se neki i ponavljaju).

Pored toga načina obilježavanja afrikate *c*, kod Fortisa se ovaj suglasnik iskazuje u grafemama:

- *c*: *majci* (samo jednom): da gre s'gnime *majci* u zatraghe;
- *ç* (dva puta): tere svojoj *majçi* govoriaju: i bjelim *liçem* u zemgliu udarila: – a to je u ovom tekstu i grafički znak za afrikatu *č*.

U obliku vokativa od imenice *bratac* nalazimo suglasničku skupinu *tz*: *bratzo*. Ali će tu prije biti u pitanju pravopisni nego čisto grafijski problem (isp. o ovome kod Mladenovića za jezik Petra Hektorovića: A. Mladenović, *Jezik Petra Hektorovića*, Matica srpska, Novi Sad, 1968, 17).

b) Afrikata *č* po pravilu se obilježava grafemom *ç*: *poruça*, *ne çekai me*, *çohu*, za gnom *terçu* (ukupno 10 primjera, a samo 3 puta ova se fonema iskazuje grafemom *c*: u *besicje*, dva puta i *rjeci* – što, takođe, može biti i pisarska greška).

c) Afrikata *ć* različito se obilježava u Fortisovom tekstu – grafemskim skupom *ch*, obično na kraju riječi: *vech*, *Pintorovich*, *gledajuch*; i ispred vokala: *gledajuchi*, *pozlachene* – skupinom *chi*: *oproschienja*, *chiere*, *mechie*.

d) Afrikata *đ* javlja se u Fortisovom tekstu *Asanaginice* samo tri puta: u obliku aorista glagola *doći-dode* ovaj suglasnik se iskazuje grafemom *g*: kad kadii i bjela kgniga *doge*; u ostala dva slučaja afrikata *đ* se iskazuje digramom *gi*: – a dva sina prid gnu *izhogiaju*; – majka vascia, serza *argiaskoga*; – dakle, ispred samoglasnika *e* samo grafemom *g*, a ispred samoglasnika *a* grafemskom skupinom *gi*. Inače, tu se glasovna sekvenca *ge* iskazuje skupinom *ghe*: *Aghe*; tako i *gi*: *Aghi*.

e) Afrikata *dž* se ne javlja u Fortisovom tekstu *Asanaginice*. Primjeri koji bi mogli imati ovu afrikatu u tom tekstu su zamijenjeni frikativom *ž*: *daixa*, *penxere*, *xepe*. Ovo je osobina nekih dalmatinskih govora (v. kod M. Hraste, *Crtice o bruškom dijalektu*, JF, VI, 188), a za nju znaju i stariji pisci sa toga

područja (v. kod M. Rešetara, *Primorski lekcionari XV vijeka*, Rad, CXXXVI, 117; kao i: G. Ružičić, *Jezik Petra Zoranića...*, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, knj. 2, 126; A. Mladenović, *Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. II, 1957, 114; od istog autora: *Jezik Petra Hektorovića*, 77). Dakle, supstitucija *dž* sa *ž* je tipično dalmatinska govorna osobina. Za nju ne znaju ni ikavski štakavski ni ikavski šćakavski govori Bosne i Hercegovine. Ni govor Imotske krajine i Bekije (v. kod Šimundića, op. cit., 72). Treba vjerovati da za ovu osobinu nije znala *Hasanaginica* i da je to posljedica docnijih izmjena koje je ona pretrpjela, a možda je to i djelo zapisivača.

2. Frikativno *š* u Fortisovom tekstu različito se obilježava:

a) grafemskom skupinom *sc*:

– na početku riječi: *scto*,

– na kraju riječi: *pokupisc*,

– u sredini riječi: ispred vokala prednjeg reda *e*: *ne hajasce*, *mogliasce*, *pozdravgliasce*, *pisce*; ispred vokala prednjeg reda *i*: *stariscini*, *stariscina*;

b) grafemskom skupinom *sci*: *sciator*, *vjescia*, *mascia*, *vascia*
– dakle, ispred samoglasnika zadnjeg reda *a*;

c) samo jednom, grafemskom skupinom *scj*: *duscjom* (u put se je *s' duscjom* raztavila);

d) grafemom *s*: *saglie*, *besicje*, *ustavise*, *nista*, *dosli*, *uboske*, dakle, u svim pozicijama.

3. Zadnjonepčani okluziv *k* kod Fortisa se iskazuje grafemom *k*: *okopnuli*, *kad*, *ne čekaj-me*, *Kaduna*, *jeka*, *djevojke*, *nikako*, *sinkom*.

4. Palatalni sonanti *lj* i *nj* iskazuju se grafemskim skupinama: *lj* sa *gli*: *gliubovza*, *gliubi*, *boglie*; – *nj* skupinom *gn*: *kogna*, *zagnom*, *kgniga*.

Primjeri: *oproschienja*, *vjenčanje*, na jednoj strani, i *snjezi*, na drugoj strani, upućuju na zaključak da tu još nije bilo izvršeno novo jotovanje, kako u sekvenci *n̄je*, tako ni u *ne* (o tome detaljnije kod mene: *Izmjene nepalatalnih suglasnika...*, JF, XXVIII), što može biti i osobina izvorne verzije ove balade.

B. Splitski rukopis

Splitski rukopis *Asanaginice* pokazuje više dosljednosti i grafijske ujednačenosti nego što je to slučaj s Fortisovim tekstom.

1. a) Tako za afrikatu *c* tu imamo ili grafemu *z*: *sestriza*, *gliubovza*, *aghiniza*, *diza*, *brazo*, *brataz*, *ne puzza*, *serze*, *sirotize* – ili grafemu *c*: *u besici*, *majci*, *sirotice*;

b) za afrikatu *č* tu imamo samo grafemu *ç*: *çator*, *poruça*, *çelo* i slično;

c) za afrikatu *ć* – u finalnoj poziciji imamo grafemsku skupinu *ch*: *vech*, *Pintorovich*, *gledajuch*. Tako i ispred vokala prednjeg reda: *gledajuchi*, *pozlachene*, iako se u toj poziciji *ć* iskazuje i skupinom *chi*: *chiere*, *oproschienja*, *mecchie*, *nechie*;

d) afrikata *đ* u Splitskom rukopisu ove balade iskazuje se grafemskom skupinom *gi*: *dogie*, *iz-ogiaju*, *argiaskoga*;

e) i tu je *ž* (*x*) mjesto očekivanog *dž*: *daixa*, *penxere*, *xeppe*.

2. Frikativno *š* u Splitskom rukopisu redovno se iskazuje grafemom *s*: *sto*, *nasa*, *vasa*, *visa*, *nista*, *u besici*, *starisini*, *dusom*.

3. Okluziv *k* ovdje se bilježi grafemom *c*: *o-copnuli*, *majca*, *cak*, *ne-cecaj*, *cad caduna*, *cogna*, *occo*, *cule*, *majco*, *sinca*;

– i skupinom *ch*: *jeccha*, *divojche*, *veliche*;

– a samo prijedlog *k* tu se obilježava grafemom koju i mi danas imamo za tu fonemu: *ter-je* *mecchie* *k*-sebi na *cogniza* / *s-gnome* grede *k*-dvoru *bielomu*.

4. Palatalni sonanti *lj* i *nj* obilježavaju se grafemskim skupinama *gli* (*lj*) i *gn* (*nj*).

Interesantno je konstatovati da Splitski rukopis ima *vinçagne*, dakle, sa izvršenim novim jotovanjem, iako je i tu *oproschienje*, bez jotovanja. Fortis u oba ova slučaja ima *nj*, bez jotovanja.

Kao što vidimo, grafija Splitskog rukopisa *Asanaginice* znatno je uprošćenija i konsekvantnija od grafije koju nam nudi Fortisov tekst.

I druge dvije pjesme Splitskog rukopisa slažu se sa njegovom varijantom *Asanaginice*. Naime, tu je za *c* ili *z*: *ovze*, *ovzam*, *vinze*, *miseza*, *cogniz* (Pjesma I), *janze*, *ovze* (Pjesma II), ili *c*: *majci*, *starice*, *sinci*, *vince* (Pjesma I), *ovce* (Pjesma II), a samo apelativ *car* ima grafemsku skupinu *cz*: *czar*, *czarev*, *czare* (Pjesma I), iako i tu *tz* u *brattzu*.

Za afrikatu *č* obje ove pjesme imaju, po pravilu, *ç*: *uçinit*, *çasu*, *azna-darçe* (Pjesma I), *çujo*, *oççi*, *çelo* (Pjesma II). Primjer *occi* ide među pisarske omaške.

Afrikata *ć* iskazuje se skupinom *ch*: *vech*, *ot-ich*, *nochzom*, *vischi* (*višći*, Pjesma I), *Filipovichu* (Pjesma II), ili skupinom *chi*: *nechiaca*, *Vojnovichia*, *srichia*, *brachio*, *ischiuchi*, iako i: *nechie*, *po-zlachtenom* (Pjesma I), *Mestrovichia*, *Filipovichiu*, iako i: *vecchie* (Pjesma II).

Skupinom *gi* obično se obilježava afrikata *đ*: *dogie*, *od-igie* *iz-agiose*, *ne nagiose* (= *ne nađoše*, Pjesma I), *dogie*, *meggiu* (Pjesma II).

U Pjesmi I imamo i *dž*: *inadxije*, iako je i tu *daixa*.

Okluziv *k* iskazuje se skupinom *ch*: *sarbeschi*, *divojchee* *Rosanche*, *srbbschi*, ili grafemom *c*: *cadse*, *cgniggu*, *legensca*, *cuppi*, *colicoti drago* (Pjesma I), *junac*, *s-xenscom*, *cgniggu*, *cgnigga* (Pjesma II). Tu i *ch*: *junaschi* (= junaški), *divojche*, ali i: *kadda*, *k-turnu*.

Sonanti *lj* i *nj* iskazuju se i tu skupinama: *gli*, *gn*.

Frikativno š, po pravilu, obilježava se grafemom *s*. U Pjesmi I nalazimo i *sz*: *nasz*, iako već u sljedećem stihu: *nas*. (O problemu grafije v. Z. Vince u časopisu *Rocznik slavistyczny*, t. XXXIII, 50-51).

Kao što i ovaj pregled pokazuje, Fortisova *Asanaginica* ima najviše grafičke nedosljednosti. Tu nalazimo za fonemu:

- *c* – tri grafijska rješenja: *z*, *c*, *ç*, a *tz* je pravopisne prirode,
- *č* – dva rješenja: *ç*, i *c*,
- *đ* – dva rješenja: *g*, i *gi*,
- *ć* – dva rješenja: *ch*, i *chi*,
- *š* – četiri rješenja: *sc*, *sci*, *scj*, *s*,
- *k* – jedno rješenje: *k*,
- *lj* – jedno rješenje: *gli*,
- *nj* – jedno rješenje: *gn*.

U Splitskom rukopisu imamo ovakvo stanje:

- *c* – dva grafijska rješenja: *z*, i *c*,
- *č* – jedno grafijsko rješenje: *ç*,
- *ć* – dva rješenja: *ch*, i *chi*,
- *đ* – jedno rješenje: *gi*,
- *š* – jedno rješenje: *s*,
- *k* – tri rješenja: *c*, *ch*, *k*,
- *lj* i *nj* – samo po jedno rješenje: *gli* i *gn*.

Ima još jedna vidna grafijska razlika između ovih dviju varijanti *Asanaginice*. To je način obilježavanja dugih i kratkih neakcentovanih slogova.

Fortisov tekst zna za dva slučaja udvajanja suglasnika iza kratkog sloga: *podpunno* i *kuppi* (Da uzimglie *podpunno* vien-
canje: Svate *kuppi* grede po djevojku).

Dugi slogovi kod Fortisa se, takođe, rijetko obilježavaju posebnim znakom; i to znakom našeg dugosilaznog akcenta $\hat{\text{~}}$, upravo znakom koji nalazimo i kod nekih starijih naših gramatičara i leksikografa (isp. o tome kod mene: *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, Beograd, 1971, 111-118). Taj znak nalazimo u ovim primjerima: *vrât, vrâtise, mâscia, sîna, stâla, svî, ne-vidî, dva sîna, u pût-se je*.

Fortisov tekst ima dva puta upotrijebljen i znak našega kratkouzlaznog akcenta u vrijednosti $\tilde{\text{~}}$: *bexe muçi, Kadâ bude Aghi mimo dvora* (Miklošič je izostavio ova dva akcenatska znaka u svom izdanju Fortisove *Asanaginice*, op. cit., 6).

U Splitskom rukopisu često se posebno obilježavaju i dugi i kratki slogovi, i to dugi znakom koji mi upotrebljavamo za neakcentovanu dužinu:

sto se bili u gori (!), obilazi ga, stala, vrat, milla majco, babo, visa, occo vrata, da moj brato, veliche sramote, dize, muçi, masa, da gre, dvi, nedigliu dana, sa svi strana, moli, rumena liza, da ne-puzza jadno, listac bile cgnighe, gledaju (!), dva sina, prid gnu izogiaju, da mi tebbi, svatov, na vas, gledajuch sirota (Zbog nedostatka znaka za dužinu na vokalima ovdje se to grafijski ne obilježava.),

a kratki udvajanjem narednih suglasnika:

neggo, jeccha, stadde, occo dvora, milla majco, ovvo, occo vrata, u xeppe, cgniggu, mecchie, u roddu, mallo, ne puzza, po-cuppis, sadda, budde, agghi, svatti, agghi, terre, tebbi, çulla, svattov, bratte, svoju dizzu, a mallenu, otte.

Slično stanje nalazimo i u druge dvije pjesme Splitskog rukopisa. I tu je prisutan znak za dužinu za obilježavanje dugih slogova:

cuppi svata, dva tvoia nechiaca, nechie pitti, da nas uçe, od gliudi (Pjesma I), *na srid grada, dosta priateglia, druggu pise, cunu* (Pjesma II),

a udvojeni suglasnici ukazuju na kratkoću:

zette, cuppe, alli, petti, onni, milla (Pjesma I), *Toddor, stogga* (= što ga), *kadda, cgniggu* (Pjesma II) i sl. (v. i kod Miklošiča, op. cit., 14)

I ovo bi govorilo da Fortisov tekst nije imao za uzor Splitski rukopis. Da je to bilo tako, trebalo bi očekivati da se i ova osobina Splitskog rukopisa na neki način odrazi u Fortisovom tekstu. A ta se dva teksta baš u ovoj grafijskoj osobini bitno razlikuju. Fortis, istina, i sam kaže da slova nije podvostručavao jer je želio da se drži "ortografije najstarijih, slavonskih rukopisa" (*Život*, nav. sv., str. 515), što se ne mora u potpunosti prihvatiti kao razlog za pomnjanje te osobine u njegovom tekstu.

To, isto tako, govori da pisari ovih tekstova nisu bili iste naobrazbe. Pisar Splitskog rukopisa dobro je poznavao tadašnju grafiju i fonetiku, za zapisivača Fortisove verzije ove balade to se ne bi moglo reći. Dodajmo uz ovo da prosti puk nije poznavao pravopisna pravila. Ako je nekada stavljao svoje misli na hartiju, ili bilo šta drugo zapisivao, to je činio bez velikih ugledanja na postojeće načine pisanja. M. Rešetar ukazuje na slično stanje u najstarijoj dubrovačkoj prozi. To je zasvjedočeno i u dubrovačkim testamentima XVII vijeka (materijal iz magistarskog rada V. Laznibata). Dakle, pismeniji ljudi te epohe pridržavali su se, često, talijanskog pravopisa u kome se i danas nailazi na udvojene suglasnike kao sredstvo za obilježavanje kratkoće. Prosti puk, i oni koji nisu imali mogućnosti da se bolje opismene, nije poznavao te propise i nije ih se pridržavao u svom pisanju. Ne treba zaboraviti da se udvajanjem suglasnika obilježava kratkoća i kod mnogih naših starijih pisaca, koji, opet, dužinu iskazuju udvajanjem vokala (isp. o tome: T. Maretić, *Istorija hrvatskog pravopisa...*).

Da je Fortisov tekst nastao na osnovu Splitskog rukopisa, on bi bio lišen i mnogih drugih nepreciznosti, kako grafijske

tako i fonetske prirode. Čak bi se moglo reći da je prepisivač ovih pjesama Splitskog rukopisa imao pred sobom Fortisov tekst koji je svjesno i ikavizirao i ispravljao. Razlike između tih dvaju tekstova, nasuprot tvrdnji M. Murka (op. cit., 597), jesu znatne:

u gori zelenoj (Spl. r.) : *u gorje zelenoj* (F.) *labutovi* : *labutove*² *o-copnill* : *okopnuli*, *çator* : *sciator*, *u ranami gliutimi*, *majca* : *mater* (Isaković je za oblik *mater*), *moj brato* : *moj brate*, *di me* : *gdi me*, *vinçagne* : *viençanje*, *uza-traghe* : *u zatraghe*, *dva-je sinca* : *dva je sina*, *u besici* : *u besicje*, *jedva-je s sincom rastavio* : *jedva-je sinkom raztavio*, *s-gnome grede k-dvoru bielomu* : *s'gnome grede u dvoru bjelomu*, *ni nedigliu dana* : *ne nedjegliu dana*, *prosu* : *prose*, *ja naj-vechie* : *da majvechie*, *brazo* : *bratzo*, *ne-moi* : *ne moj*, *sarze moje* : *serze moje*, *vech-je daje* : *vech-gnu daje*, *imoskom* : *imoskomu*, *lipo-se mogliase* : *ljepo te mogliasce*, *dugh podcluvac* : *dugh podkliuvaz*, *mimo dvore* : *mimo dvora*, *dvi-je chiere* : *dve-je chierze*, *iz-ogiaju* : *izhogiaju*, *govoraju* : *govoriaju*, *da mi tebbi uxinati damo* : *da mi tebe uxinati damo*, *bogom bratte* : *bogom*, *brate...*, *uza dvore* : *uza dvore*, *da darujem* : *da davujem*, *çohu do pogliane* : *çohu da pogliane*, *a mallenu u besici sincu* : *a malomu u besicje sinku*, *ubosccu aglinu* : *uboske hagline*, *da dva sinca svoja* : *do dva sina svoja*, *cadse nechie s-milovati na vas* : *kad-se nechie milovati na vas*, *majca vasa srza argiaskoga* :

² U vezi sa ovim oblikom da ukažem na mišljenje A. Isakovića (*Život*, navedena sveska, 534). Isaković se zalaže za oblik *labutovi*, jer i hercegovački govori znaju za obezvučavanje finalnih zvučnih fonema. Iako je tačno da hercegovački govori znaju za tu pojavu (o tome detaljnije kod mene, *Izgovor zvučnih suglasnika...*, Zbornik Matice srpske za filologiju i ling., knj. IV-V), Isaković nije u pravu kada traži da se prihvati ta pojava i u obliku kada ploziv nije na apsolutnom kraju riječi. Tačno je da se čuje *grat*, ali *grada*, *gradovi*, čuje se i *vos*, ali je *voza*, *vozovi*. Muslimanska lična imena su poseban problem. Mi imamo *Ahmet*, *Mahmut*, ali je tu i *Ahmeta*, *Ahmetović*, *Mahmuta*, *Mahmutović*, na jednoj strani, na drugoj strani je: *Mehmed*, *Mehmeda*, *Junuz*, *Junuza* i sl. Dakle, u pitanju je način prijema tih imena u naš jezik.

*majka vascia, serza argiaskoga, bilim licem zemgli udarila :
bjelim licem u zemgliu udarila, u pet-se-je dušom raz-stavila :
u put-se-je s' duscjom razstavila.*

Mada ovdje ima i tipičnih pisarskih pogrešaka, naročito u Fortisovom tekstu, između ovih tekstova ima podosta i čisto materijalnih razlika. Splitski rukopis ne zna za mnoge obličke nejasnoće na koje nailazimo u Fortisovom tekstu. Ako se ovome doda i to da je Splitski rukopis, sa jednim izuzetkom (o tome v. niže) dosljedno ikavski i da skoro i ne zna za fonemu *h*, jasno je da imamo posla sa rukopisom koji je djelo dobrog znalca i jezičkih osobina i pravopisnih normi toga vremena. On je, uz to, imao dosta istančano čulo sluha i osjećao razliku između dugih i kratkih slogova, što je, u dobroj mjeri, i obilježio u svome tekstu.

Fonetske osobine

Da je *Hasanaginica* postala na štokavskom tlu, u to se i ne sumnja. Ja bih bio određeniji i rekao da je ona nastala na tlu naših šćakavskih govora. Vokalski završetak *-o* u obliku jednine m. r. radnog gl. pridjeva upućuje na zapadnobosanske šćakavske govore, a ne na zapadnohercegovačku štokavštinu koja i danas u tom obliku ima *-a: doša, bija* i sl. Takvo stanje nalazimo i u splitskoj varijanti. Ostale dvije pjesme iz Splitskog rukopisa znaju i za *-a* u ovom glagolskom obliku: *po-sidnuja, po-losia, za-nia, na-ućia, pri-varia* (Pjesma I), *hfalia, udria, udaria* (Pjesma II), iako u obje ove pjesme ima i oblika sa *-o*. Oblici kao *poznavajo, čujo* su i danas obični u zapadnohercegovačkom ikavskom govornom tipu. Tako je i u govoru Imotske krajine i Bekije (Šimundić, op. cit., 154).

Ovdje je već rečeno da nas tekstovi ove balade ne upućuju na nerazlikovanje afrikata, mada je to mogla biti osobina njene izvorne varijante. Muslimani zapadne Hercegovine, oni ikavci, ni danas ne znaju za dva para naših afrikata.

Za nas su ovdje od značaja samo dva problema fonetske prirode – refleksi *jata* i sudbina foneme *h*.

Refleksi *jata*

Fortisov tekst je nedosljedno jekavski. Od 38 oblika u kojima se danas ogledaju refleksi *jata* u novijim govorima štokavskog dijalekta, 28 ih je u jekavskom liku, istina, bez grafičke izdiferenciranosti refleksa u dugim i kratkim slogovima, odnosno, između današnjih jednosložnih i dvosložnih zamjena toga našega starog vokala. Jekavski su ovi primjeri u Fortisovom tekstu:

bjeli, snjezi (x 3), poletjeli, vjerno!, bjelomu (x 2), rjeci, razumjela, pobjexe, djevoike (x 2), vjescia, viencanje, odjeliti, vrijeme (x 2), nedjegliu, bjele knjighe, djevoika, ljepo (x 3), djevojku, bijela kgniga, djevoiku, bjelim licem;

ikavski refleks *jata* nalazimo u 8 primjera:

gdi, dize, dizu, stariscini, stariscina, prid, sa svih strana, ne xelila,

od kojih su dva posljednja (*sa svih..., ne xelila*) analoškog porijekla, te imaju opštiji karakter, nalazimo ih u mnogim narodnim govorima jekavskog narječja. Među Fortisove ikavizme M. Murko je ubrojio i prijedlog *srid* iz 34 stiha (*Život*, nav. broj, str. 598), ali je tu u pitanju neki nespোরазум. Fortisov 34. stih glasi:

A due chiere u rumena liza –

a u Splitskom rukopisu nalazimo:

a dvi chiere *srid* rumena liza;

ekavski refleks *jata* u Fortisovom tekstu nalazimo samo u obliku ž. r. osnovnog broja *dva*: *dve/du* (*dve chiere: due chiere*).

Ovakva slika u vezi sa refleksima *jata* otvara novi problem: da li je i ovo posljedica zapisivačkih intervencija, ili je u pitanju

osobina preuzeta iz izvora, nama nepoznate varijante? Od ranije se ističe da je izvorna *Hasanaginica* bila na ikavskom narječju. U ona 4 stiha koja Fortis daje "morlačkim kurzivom" imamo i mj. jata. Murko je smatrao da je u osnovi Fortisove *Asanaginice* Splitska varijanta, a da je jekavizaciju izvršio neki od Fortisovih prijatelja, vjerovatno Bajamonti, i to sve po uzoru na jekavski govor Dubrovnika (op. cit., 598, 629). Pravopisna strana Fortisovog teksta, a s obzirom na ono što je ovdje o tome rečeno, ne ide u prilog mišljenja da je to djelo nekog pismenijeg čovjeka onoga vremena. Da je Bajamonti, koji je "imao žive dodire sa književnim Dubrovnikom" (Murko, op. cit., 154), prepisivao ovaj tekst iz Splitskog rukopisa, trebalo bi očekivati više dosljednosti i poštivanja uzora. U pravopisu, vidjeli smo, ova dva teksta nikako ne idu zajedno. Pa ako i dopustimo da je dubrovački refleks jata mogao služiti za ugled onome ko je ikavski tekst ove balade preobraćao na jekavski, trebalo bi očekivati da se tu ide za dubrovačkim književnim jezikom. A nije tako.

A šta tek da se kaže za fonemu *h* (o čemu v. niže)? Zbog svega toga ja ne mislim da je Fortisov tekst, bez obzira na to ko ga je sačinio, proistekao iz Splitskog rukopisa. Ima, čak, razloga da se pomišlja na obrnut proces – Fortisov tekst je mogao prethoditi mnogim drugim verzijama ove balade, iako nije isključeno da je ona mogla ponegdje da se čuva i u narodnoj riznici, sa većim ili manjim neslaganjima i odstupanjima od njene izvorne verzije (Murko ju je zabilježio na Šipanu, npr.).

Otkuda jekavski oblici u Fortisovoj *Asanaginici*? Objašnjenje može biti dvojako: a) to je sve djelo prepisivača. On je čisto ikavski tekst djelimično jekavizirao, prema ovome ili onome uzoru; b) ni osnovna verzija ove balade nije bila dosljedno ikavska, i izvorna *Hasanaginica* mogla je znati za poneki jekavizam. Ja bih bio za ovu drugu mogućnost. Evo zašto. U većini zapadnobosanskih ikavskošćakavskih govora mi i danas nalazimo podosta odstupanja od čiste ikavštine. Ako je *Hasa-*

naginica nastala u krugu tih govora, a po svoj prilici jeste, onda je normalno pretpostaviti da je i njena izvorna verzija znala za poneki jekavski oblik. Da li u onolikom broju koliko nam nudi Fortisov tekst; to je drugo pitanje. Po mom mišljenju ne. Tu, bez ikakve sumnje, ima nećijih intervencija. Koliko? To je teško reći. Narodni pjevač nije tu mogao mnogo da interveniše, jer ni sam nije mogao znati gdje sve treba da bude *je* mjesto *i*. To je mogao da uradi neki zapisivač ili prepisivač, ali ni on nije bio mnogo upućen u ove probleme. Vuk je tu, kao što se zna, išao do kraja: sve je oblike jekavizirao. Na tome su mu mnogi zamjerali (Miklošič, op. cit., 313, v. i A. Vajan u nav. broju časopisa *Život*, 630), mada ne sa dovoljno razloga. Ako se mijenja Fortisov tekst, i saobražava sa književnim jezikom, i tu su moguće intervencije. Polovična rješenja ničemu ne služe.

Da je izvorna verzija ove balade znala za neke jekavizme, govorili bi i ovi momenti. Mnoge muslimanske pjesme, nastale u ikavskoj sredini, znaju za tu osobinu. Mada mi danas ne znamo ko su bili ti muslimani u čijoj se sredini pojavila *Hasanaginica*, ne znamo da li su to autohtoni ikavci, ili su došli u Imotsku krajinu iz nekih jekavskih krajeva, zajedno sa turskom vojskom, ili nešto docnije; ne znamo ni najosnovnije karakteristike njihovog govora, iako bi se na osnovu osobina koje nalazimo u zonama kuda su se oni razasuli poslije 1717. i napuštanja Imotske krajine, moglo reći da su bili ikavci šćakavskog govornog tipa i da nisu imali u svojoj fonetici sve suglasnike koje danas nalazimo u našem standardnom jeziku (*č, dž, lj, nj*). A mogli su imati i neke jekavske oblike. Odranije je poznato da nije tačna tvrdnja da su refleksi jata dosljedno zamjenjivani u svim našim govorima. Izuzetaka od te dosljednosti ima u svim narječjima, i oni se različito objašnjavaju. Prema tome, mišljenja sam da *Hasanaginica* nije morala biti potpuno ikavska (nije takav ni *Duvanjski arzuhal*, čiji je autor Mehmedaga Pruščanin, iz Prusca, kod Donjeg Vakufa, isp. o tome kod Isakovića, *Biserje*, 256-257, kao i A. Bejtica,

Derviš M. Korkut kao kulturni i javni radnik, Sarajevo, 1974, 51), ni mnoge druge pjesme potekle iz muslimanske sredine nisu čisto ikavske. Mada je prošlo podosta vremena od postanka ove balade do njenog stavljanja na hartiju, i mada je ona prolazila kroz čisto ikavske govore, ona je, kao pjesma, mogla da sačuva i nešto od svog izvornog jekavizma. Zapisivač je tu mogao da ponegdje interveniše. On je mogao imati na umu pisanu riječ Dubrovnika, ali je mogao znati i kako je u centralnim govorima jekavske zone. Ni tamo nije uvijek sve onako kako je kod Vuka.

Splitski rukopis ovdje je bezmalo dosljedan. Svi navedeni primjeri sa jekavskim refleksom jata kod Fortisa, osim pridjeva *bijel* u 40. stihu, jesu ikavski. U 40. stihu imamo: s gnome grede k dvoru *bielomu* – što je, vjerovatno, zadržano poradi stiha. U 13. stihu imamo: ne čecaj-me u dvoru *bilomu*.

Dakle, ni Splitski rukopis nije potpuno ikavski, a sigurno je da je on djelo učenog i pismenog čovjeka onoga vremena. Fortisov tekst i ovdje ide više za izvornom verzijom ove balade. Zapisivač je mogao da ponegdje interveniše u refleksima jata, ali je on već u strukturi ove balade imao jekavizama. On ih je samo brojno uvećao.

I sudbina foneme *h* nije jednaka u ove dvije verzije *Hasanaginice*. Fortisov tekst ne zna za ovu fonemu u: *Asan Agha* i *Asan Aghiniza*, zatim u obliku genitiva pridjevskih zamjenica: sa *svi* strana, i imperfektu glagola *ishoditi* i *govoriti*: *izhogiaju* i *govoriaju*. U vezi sa ovim oblicima potrebno je reći još i sljedeće. Fortis je dao te oblike bez *h* u ličnom nastavku ovoga glagolskog oblika. Naime, u pitanju je 3.1. mn. imperfekta: *ishođahu* i *govorahu*, a ne prezenta, kako neki misle, zadržavajući nastavak *-ju*. Vuk je i ovdje osjetio pravu vrijednost oblika i dao: *ishođahu* i *govorahu* (knj. III, Beograd, 1894). Novija izdanja *Hasanaginice* nisu išla za Vukom. Isaković, takođe, zadržava: *ishođaju* i *govoraju* (*Život*, nav. broj, 533).

Da je u pitanju oblik imperfekta, mislim da nije potrebno ni dokazivati. Sami oblici to pokazuju: *ishođaju* a ne *ishode*, *govoraju* a ne *govore*. Riječ je o relativnoj upotrebi ovoga glagolskog oblika. Čini mi se da bi i od glagola *gledati* mogao da se uzme oblik imperfekta: *gledahu*. Tako bi ta tri stiha glasila:

Dvje je ćerce s pendžere *gledahu*,
A dva sina pred nju *ishođahu*,
Tere svojoj majci *govorahu*.

Pojava *j* mjesto *h* u ovim oblicima nije ništa neobično u našim narodnim govorima. Izvorna verzija ove balade sigurno je imala oblike sa *-hu*. U vrijeme njenog postanka imperfekat je još bio živa glagolska kategorija i u tim narodnim govorima. Kada je *Hasanaginica* prešla u hrvatsku sredinu, fonema *h* se već tu počela gubiti. I, prirodno, nje je nestalo i iz oblika o kojima je ovdje riječ. U to vrijeme je počeo da iščezava i imperfekat iz svakodnevnog govora. Tako se desilo da smo od oblika: *gledau*, *ishođau*, *govorau*, a poslije razvitka protetičnog *j*, dobili: *gledaju*, *ishođaju* i *govoraju*, što je moglo da se shvati kao da je riječ o prezentskim oblicima. Čuvanje foneme *h* u drugom slogu glagola *ishoditi* govori da sudbina ovoga glasa nije bila jednaka u svim pozicijama.

U ostalim slučajevima Fortis zna za *h*: *s malahnim*, ne *hajase*, *çohu*, *hagline*, *hodte*.

I ovo bi govorilo da je Fortisov tekst bliži izvornoj varijanti koja je, svakako, čuvala fonemu *h* u svim pozicijama.

U Splitskom rukopisu *h* se skoro i ne javlja. Nalazimo ga samo u jednom primjeru. To je oblik akuzativa imenice *çoha*: *çohu* do pogliane. U svim drugim slučajevima *h* je izostavljeno: *ne ajase*, *izogijaju*, u boscu *aglinu*, *otte* amo. Tu imamo i jednom supstituisano *h* sa *k*: *s-malacnim* u besici *sincom*.

Ovaj momenat mogao bi ići u prilog shvatanju da je Bajamonti, prema tekstu Splitskog rukopisa, sačinio Fortisov tekst i tu

vaspostavio fonemu *h* u svim slučajevima, osim onih o kojima je ovdje već bilo riječi. Tamo gdje to nije učinio, razloge bi trebalo tražiti u fonetici govora koje je on poznao. Samo ja ne mislim da je bilo tako. Već je rečeno zašto je teško vjerovati da je Fortisov tekst djelo pismenog čovjeka onoga vremena. Ja sam više sklon da tu gledam fonetsku osobinu naslijeđenu iz prvobitne verzije *Hasanaginice*. Splitski rukopis, vremenski udaljeniji od nastanka ove balade, i tu je više odražavao govor sredine u kojoj je ona produžila svoje bitisanje nego fonetiku sredine u kojoj je nastala.

I na kraju. Cijelo ovo razmatranje upućuje na zaključak da je Fortisova *Asanaginica* bliža *Hasanaginici* nego varijanta poznata iz Splitskog rukopisa. Ako je između ovih dvaju tekstova bilo uticaja, onda je, po mom mišljenju, Fortisov tekst mogao da služi za uzor Splitskom rukopisu, a ne obratno.

“ALI-PAŠA I MARA”
FILOLOŠKO-SOCIOLOŠKI PRISTUP
NARODNOJ PJESMI IZ HERCEGOVINE*

* Rad prenesen iz časopisa *Književnost i jezik*, XXXII, br. 3-4, Beograd, 1985, 207-211. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

“ALI-PAŠA I MARA”
FILOLOŠKO-SOCIOLOŠKI PRISTUP
NARODNOJ PJESMI IZ HERCEGOVINE

U *Antologiji narodnih lirskih pesama* koju je priredio profesor Vladan Nedić¹, pod brojem 219, na str. 158, nalazi se pjesma o Ali-paši i Mari. Pošto je pjesma kratka, a za nas su interesantne obje njene strofe, navešću je u cjelini:

Ali-paša na Hercegovini,
L'jepa Mara na Bišću bijaše.
Aj, kako su nadaleko bili,
Jedno drugom jade zadavali.

Knjigu piše paša Ali-paša:
“L'jepa Maro, bi li pošla za me?”
S Bišća Mara njemu odgovara:
“Da me prosiš, ne bih pošla za te;
Da s' oženiš, bih se otrovala.”

U jednoj drugoj verziji, poslije stiha: *S Bišća Mara njemu odgovara*, dolazi stih: *Ali-pašo, koliko te volim...*

Priređivač ove antologije, prof. Vladan Nedić, inače vrsni poznavalac naše narodne poezije, napominje da je pjesmu pre-

¹ Vladan Nedić, *Antologija narodnih lirskih pesama*, Beograd.

uzeo iz zbirke narodnih pjesama koju je izdao Hamid Dizdar², a u Predgovoru se ukazuje na ljubavni prkos koji počesto sretamo u narodnim pjesmama sa našega juga, “katkad sa velikim psihološkim poniranjem”.

Za nas su, ovdje, interesantna sljedeća pitanja, a koja su vezana za navedene stihove:

1. određivanje mjesta radnje ove pjesme;
2. određivanje uzročnika za ovakav stav lijepe Mare, i
3. sagledavanje ovih odnosa u svjetlosti savremenih prilika.

Ali, prije pristupa toj problematici, jedna napomena, koja može koristiti i za razumijevanje ove narodne pjesme.

Prilikom jedne posjete Mostaru, Ivo Andrić je tražio objašnjenje za neke stihove, na koje je naišao kod starijih pjesnika, u kojima se novodovedena nevjesta “žali” kako se udala prije šest mjeseci i za sve to vrijeme još se nije “grohotom nasmijala”. Andrića je interesovalo: Zašto? Zašto u jednoj bračnoj vezi, koja je zasnovana na obostranoj ljubavi, nema vremena za smijeh. A taj problem, treba priznati, može imati opšteljudski karakter. Pošto ga literatura nije mogla zadovoljiti, a, biće, pjesma je nastala na našem jugu, Andrić je pokušao da tu, na jugu, i nađe ključ za ovu zagonetku. I, našao ga je. Odgovor je dobio od jedne Mostarke, uz svesrdno angažovanje za ovo vrijednog i neumornog poslenika u oblasti kulture grada na Neretvi, Safeta Ćišića. I glasio je: *Nije imala kad*.³ Ovakav odgovor ponudila je jedna građanka Mostara, čija je mladost bila ispunjena i srećom i ljubavnim čarima i koja je, na osnovu vlastitog iskustva, znala šta znači mladost ispunjena ljubavnim čarima. To jest, drugačije kazano, ljubavni zanos i mladalački žar ispunjavali su sve časove te šestomjesečne bračne veze ovih mladenaca. Za smijeh, ili

² Hamid Dizdar, *Sevdalinke*, Sarajevo, 1944.

³ Mensur Seferović, *Mostarski kolopleti*, Mostar, 1985, 190.

drugo, nije bilo vremena. Ovakav odgovor zadovoljio je i našega nobelovca. Andrić je poznavao dušu našega čovjeka, znao je i njegove “ljubavne jade” i zato mu je ponuđeni odgovor izgledao i shvatljiv i prihvatljiv.

A sada da se vratimo našoj problematici, Ali-paši i Mari.

1. Pitanje mjesta radnje naše pjesme postavlja se zbog toga što se u našoj toponimiji javlja više toponima istog fonetskog sklopa. Ima i više *Bīščā*. Ukazujem na dva: onaj lijepi grad na Uni, *Bihać*, počesto se i u narodnoj poeziji, i inače, imenuje kao *Bišće*. Drugo je polje južno od Mostara, *Bišće polje*. Ipak, ovdje je u pitanju mostarsko *Bišće*, *Bišće polje* uz obale Neretve. Evo potvrda za to:

a) Toponim *Bihać* potvrđen je u našoj pisanoj riječi u XV vijeku. U Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika, koji je izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, s. v. *Bihać* čitamo i ove redove: “grad u sadašnjoj Bosni, pomije se od XV vijeka”, ali ne u istom fonetskom liku. U ranijim vremenima javljali su se oblici sa sugl. skupinom *-hć-*: *u Bihću*, blizu *Bihća*, *k Bihću*, *od Bihća*; ili sa skupinom *-šč-*: *Bišća*, *nasred Bišća*, *od Bišća*, *oko Bišća*. Jasno, sekvenca *-hć-*, fonetskim procesima, dala je *-šč-*. Poslije tih promjena u zavisnim padežima, mogao se, analoški, javiti i oblik nominativa sa skupinom *-šč-*: *Bišće*, što je vodilo ovaj toponim u kategoriju imenica sr. roda. Ali, ovdje je bilo moguće i drugačije ukrštanje oblika. Mogao je oblik nominativa da nametne svoj fonetski lik zavisnim padežima, i da se javi pored *Bihać* i *Bihaća-Bihaću* itd. Na taj način smo dobili savremenu promjenu ovoga toponima, što je jedino i prihvatio naš jezički standard. U narodu, pak, još se javljaju i stariji oblici, i ne samo u zavisnim padežima.

b) Sve ovo, naravno, ništa ne govori u prilog mišljenju da se radnja naše pjesme zbiva na obalama Neretve, a ne na obalama Une. U našoj pjesmi imamo samo oblik lokativa: *na Bišću*

i genitiva: *s Bišća*. Formalno, ovi oblici, i u ovakvim padežnim sintagmama, mogli bi upućivati i na Bihać. To bi bilo prihvatljivo za ranije vjekove kada se i Bihać javljao u Nsg. kao Bišće. Ali neće biti tako. Ima razloga koji idu u prilog smještanja ove pjesme na obale Neretve. To je veza prijedloga i toponima. U našoj pjesmi imamo: *na Bišću, s Bišća*. Ovakvo slaganje prijedloga *na* i *s/sa* ne ide uz toponim *Bihać/Bišće*. Uz taj toponim išli bi drugi prijedlozi: *iz Bišća, u Bišću*.

c) Za hercegovački toponim *Bišće* u RJA nalazimo da se javlja dosta rano, u XIV vijeku, ali u različitim glasovnim likovima: Pored *Bišće*, što je i savremeni oblik, nalazimo još i: *Bišče, Bisće*. Ukoliko nisu u pitanju pisarske omaške i nedosljednosti, moglo bi se pomišljati da je na nestabilnost afrikate *č*, odnosno na pojavu *č* i *ć*, uticala centralnohercegovačka osobina, naročito u govoru Muslimana Mostara, da afrikate *č* i *dž* supstituišu njihovim palatalnijim parnjacima, afrikatama *ć* i *đ*.⁴ Mada taj momenat može biti prisutan u ovakvim razmišljanjima, za konačno rješenje ovoga pitanja trebalo bi malo dublje ući u etimologiju mostarskog Bišća, što, za ovu priliku, nije moguće učiniti.

d) Ima još jedan momenat koji nije nevažan za naš problem. To je ijekavizam narodne pjesme o kojoj je ovdje riječ. Zna se da je onaj dio Hercegovine u koji smještamo radnju pjesme o Ali-paši i Mari (i)jekavski, ili uglavnom (i)jekavski. Taj govor je mogao karakterisati većinu stanovništva Bišća polja i u ranijim vjekovima. Za govor Pounja, opet, posigurno se može reći da i danas, a tako je bilo i ranije, pripada ikavskošćakavskom govornom tipu.⁵ Dakle, sasvim drugom govornom tipu u odnosu na govor Hercegovine.

⁴ Asim Peco, *Mjesto centralnohercegovačkog govora među ostalim govorima Hercegovine*, Južnoslovenski filolog, XXV, Beograd, 1961.

⁵ Asim Peco, *Zapadnobosanski ikavskošćakavski govori*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. I, Sarajevo, 1975.

Sve bi to išlo u prilog mišljenja da je naša pjesma nastala na obalama Neretve, u Hercegovini.

e) Ovome bi mogla ići u prilog i semantička komponenta priloga “nadaleko”. Mada ovaj prilog može biti semantički polivalentan, biti višeznačan, ovdje je on upotrijebljen u značenju “ne mnogo daleko”. Takvi semantički obrti nisu nepoznati ni našim narodnim govorima ni našim narodnim pjesmama. A sve je to u realnim geografskim okvirima. Ako je Ali-paša bio “na Hercegovini”, tj. u svome Stocu ili na Buni, lijepa Mara je mogla da bude negdje “na Bišću”, tj. u nekom selu uz obale Neretve. Ali, svakako, ne odveć daleko da ne bi mogla pratiti životne staze hercegovačkog vezira. Otuda i konstatacija u pjesmi da su jedno drugome jade zadavali. Svakako, veća udaljenost ne bi mogla nuditi i takve podatke. Pogotovo za vrijeme kada se zbiva radnja naše pjesme.

2. Završni stihovi ove pjesme iziskuju sociološki pristup da bi se shvatila njihova suština. Na početku ovoga priloga ukazano je na Andrićevu nedoumicu oko značenja nekih stihova vezanih, takođe, za “ljubavne jade” i za ovaj dio Hercegovine. I to govori da je žar mladosti bio odveć jak i zbog toga neukrotiv. To, počesto, graniči sa bezumljem. Nešto slično moglo se dešavati i sa ličnostima iz naše pjesme. Istina, u pjesmi koja je privukla pažnju I. Andrića, “ljubavni jadi” se javljaju u bračnoj vezi. U našem slučaju do takve veze ne dolazi. Naprotiv, do takve veze ne može ni da dođe. Postavlja se pitanje: Zašto? Zašto se dvoje mladih, ili: dvoje koji se vole, ne upućuju na zajedničku životnu stazu? Da bi se dobio odgovor na ovo pitanje, potrebno je poznavati istoriju našega bitisanja na Balkanu. A ta istorija nam kazuje da su se upravo na ovim prostorima sukobljavali Istok i Zapad, da su tu bile međe različitih carstava i različitih pogleda na svijet. Ako se uzme u obzir i činjenica da je upravo na ovome tlu došlo do pojave različitih religija, biće nam shvatljiviji i Marini postupci. Jeste, mladost ima svoje osobine, ona može imati i opšteljudskih

obilježja. Nekada ona krši sve stege koje joj je nametnulo društvo. Ali, ni to se ovdje ne smije zaboraviti, mladost, po pravilu, nema moć i vlast. Njoj drugi propisuju načine ponašanja. Ili je počesto tako. Mi, istina, znamo, iz literature, kada mladost kida te okove, ali, s druge strane, poznati su nam i primjeri gdje se, silom društvenih normi, drznici strogo kažnjavaju, i sve ide po propisima, onako “kako je pisano”. Jer, ni to se ne smije smetnuti s uma, sve ono što strši, potkresava se. Nailazi na društvenu osudu. A društvene norme mogu biti raznolike: socijalne, religiozne, nacionalne. Dovoljno je da se pojedinac ogriješi samo o jednu od njih, pa da bude društveno prokažen, ponižen. Upravo zbog tih društvenih normi cijela svjetska literatura je puna tragičnih događaja. Ni naša literatura nije bez takvih primjera. Naša narodna pjesma *Smrt Omera i Merime* to lijepo potvrđuje: dvoje mladih, koji se istinski vole, ali koji ne pripadaju istom društvenom sloju, moraju da završe svoju životnu stazu. Okovi su bili odveć jaki da bi ih nemoćni pojedinci mogli otkovati. Šantićeva *Emina* je, opet, potvrda za druge vrste prepreke. I tu su okovi bili neraskidivi. Srećom, ovdje nije došlo do tragičnog završetka. A moglo je.

U našoj pjesmi na putu ka zajedničkom porodičnom gnijezdu stajale su i socijalne i religiozno-nacionalne prepreke. Ali-paša je pripadnik feudalnog društva. On je Musliman. Mara je lišena tih odrednica. Niti pripada Ali-pašinoj vjeri, niti pripada Ali-pašinoj društvenoj klasi. Ona je svjesna svega toga. Zato ona i poručuje Ali-paši: *Ali-pašo, koliko te volim – svjesna je dubine svojih osjećanja, ali i nepremostivih prepreka. Otuda i zaključak: Da me prosiš, ne bih pošla za te / Da s(e) oženiš, bih se otrovala.* Odgovor nije proistekao iz osjećanja, iz nagona srca. Odgovor je plod razuma, dubokih razmišljanja, i svjesnog saznanja da su prepreke koje stoje na putu njenoj sreći odveć velike, za nju nesavladive. Marina odluka je više nego uvjerljiva: Svjesna sam da se moji snovi ne mogu ostvariti, tu sama ne mogu ništa da mijenjam, ali, zato, sama mogu da odlučim o svom daljem

životnom toku. Bez ljubavi, makar bila i “kradena”, za nju nema života. Životna je istina data u ovoj pjesmi. Samo odveć hrabri mogli su da krše date norme. Jasno, Mara, sa Bišća, nije mogla ni da pomišlja na takve podvige. I jasno je što je to tako.

3. Prošlo je samo nešto više od jednoga stoljeća od vremena kada se mogla zbivati radnja ove “ljubavne tragedije”. To nije, istorijski gledano, mnogo. Ali jeste za naše prilike. Za tih stotinu i nešto više godina na ovim našim prostorima protutnjali su čitavi vijekovi. Ne samo da su smjenjivani društveni sistemi, nego su smjenjivani i pogledi na svijet. I zato je našoj omladini nerazumljiva ova narodna pjesma. Neshvatljivo joj je kako je jedna istinska ljubav mogla da naiđe na ovakve prepreke. Na našu sreću što je to tako. Znači, otišli su u nepovrat svi oni okovi koji su obuzdavali mladost, koji su kočili da se ispoljavaju istinske ljubavi, istinski osjećaji. Istorijski je sve to razumljivo. I dobro je što je to tako. Dodajmo, na kraju, da će i generacijama koje slijede biti podosta nerazumljivog i iz našega vremena. Ali, ohrabruje saznanje da se i tu kreće, da i za to vrijedi ona klasična misao: *Eppur si muove*.

FONETSKE KARAKTERISTIKE ALAGIĆEVIH MEMOARA*

* Rad prvi put objavljen u *Analima Filološkog fakulteta*, knj. VII, Beograd, 1967, 153-162. Ovdje prenesen iz knjige *Književni jezik i narodni govori*, Mostar, Prva književna komuna, 1990, 162-172. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

FONETSKE KARAKTERISTIKE ALAGIĆEVII MEMOARA

Sjevernohercegovačko govorno područje još nije dobilo svo-
ga ispitivača. Naše znanje o osobinama te zone jekavske Herce-
govine dosta je oskudno i uglavnom se zasniva na uzgred zabi-
lježenim karakterističnim osobinama.¹

A ovo područje je višestruko interesantno. Ne samo da su se
tu sukobile ijekavština i ikavština nego su tu došle u neposredni
dodir, reklo bi se neposrednije nego na bilo kom drugom herce-
govinačkom području, klasična štakavština i šćakavština. M. Reše-
tar je u ovoj zoni zabilježio: *mèja, tùji, mlaji, staji* (Jablanica),² a
ove i ovakve oblike, pored onih sa *đ*: *mèđa* i sl., potvrdili su mu
informatori i iz Rame. U vezi sa ovim Rešetar kaže za primjere
sa *j* mj. *đ*: “Auf štokavischem Gebiete kann man... mehr oder
weniger bei allen (ikavischen und jekavischen) šća – Sprechern
finden.”³ Kada govori o refleksima jata u ovoj zoni, Rešetar po-
sebno ukazuje na govor Jablanice gdje imamo jat > *ije* i jat > *i*:
“Eine solche Aussprache (tj. u kome mj. dugog jata imamo *ije*, a
mj. kratkog jata *i*) habe ich an zwei verschiedenen Punkten an der
jekavisch-ikavischen Grenze beobachtet, namlich (bei Katholiken

¹ M. Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, Wien, 1907; A. Peco, *Govor istočne Hercegovine*, SDZb., XIV i *Mjesto centralnohercegovačkog govora...*, JF, XXV, 300-302.

² M. Rešetar, op. cit., 136.

³ Op. cit., 136.

und Mohammedanern) in Žepče... und bei den Mohammedanern von Jablanica im Narentale (zwischen Konjic und Mostar)."⁴ Iz ovih Rešetarevih konstatacija proizlazi:

1. Ovo je šćakavsko govorno područje koje zna i za *j* mj. *đ*: *meja* (Jablanica), *meja* pored *međa* (Rama).

2. Pošto je to granična zona između jekavskih i ikavskih govora (opet se misli na Jablanicu), refleksi jata su heterogeni: u dugim slogovima ijekavski, u kratkim slogovima ikavski.

Tako i toliko o ovome govoru nalazimo kod jednog od pionira naše dijalektologije, kod M. Rešetara.⁵

Ni poslije Rešetara ova zona nije bila u centru dijalektoloških istraživanja; bar takvih radova još nema u dijalektološkoj bibliografiji.

Ni ovaj rad nije rezultat dijalektoloških ispitivanja vršenih na terenu. Ovdje će biti govora o karakterističnijim fonetskim osobinama sjevernohercegovačkog govora na osnovu memoara Mehmeda Faika Alagića.

M. F. Alagić je rođen 1843. godine u Konjicu. Tadašnje vjerske škole pohađao je u Konjicu, Mostaru i Sarajevu. Kada je imao 19 godina, postaje carski silahšor (vojnik koji služi kao dvorska straža i pratilac sultana), da bi docnije, kako za vrijeme turske vladavine u Bosni i Hercegovini, tako i poslije austrougarske okupacije ovih naših pokrajina, vršio razne administrativne dužnosti. Memoare (upravo: *Povijest jedne porodice*) pisao je u periodu između 1894. i 1895. godine. Memoari su pisani našim jezikom i reformisanom latinicom (ima: *ć, č, š, đ, j, lj, nj, gj = dž*), a objavio ih je V. Bogićević u Spomeniku SANU (CX, n. s., Beograd, 1961, 47-82).

⁴ Op. cit., 81.

⁵ Isp. o ovome A. Belić, *O značaju zapadnog štokavskog govora za istoriju srpskohrvatskog jezika*, JF, XXIII, 72.

Da je u pitanju neka druga oblast, pa i ličnost, a s obzirom na vrijeme kada su nastali ovi memoari (punih trideset godina poslije Vukove smrti), oni ne bi predstavljali neku naročitu vrijednost za filologa, posebno za dijalektologa. U Alagićevom slučaju, međutim, ovi momenti nisu igrali naročitu ulogu. Alagić je, kao što je već rečeno, pohađao ondašnje religiozne škole, i sve svoje obrazovanje stekao je na turskom jeziku. On je i u svojoj službi imao turski jezik službene komunikacije. Sve to, dakle, nije uticalo na izmjenu njegove rodne govorne riječi, ili bar te izmjene nisu bile tako značajne. Zbog toga se njegovoj pisanoj riječi može pristupiti i kao interesantnom dijalektološkom materijalu. Jedino bi se moglo reći da je on dosljedno pisao *ije* mj. jata u dugim slogovima, iako je u svom govoru mogao imati, ne rijetko, i *ie* ili, pak, samo *je* u toj poziciji. Alagić ima i nesažete samoglasnike *ao*, *eo* i *uo*, mada ne redovno, što je, isto tako, mogao da poprimi iz knjiga koje je čitao na našem jeziku.

Evo šta nam o sjevernohercegovačkoj fonetici govori Alagićeva pisana riječ.

Samoglasnici

1. Međusobna zamjena samoglasnika

Kao i u drugim hercegovačkim govorima, i ovdje nailazimo na međusobnu zamjenu samoglasnika, i to:

a > *o*:

pantole (63), *konculariju* (69, 75); *anomo* (66);⁶

a > *e*:

frater (63);

a > *i*:

dilje (56), *dosti* (57, 77), *sutridan* (51, 52, 53, 54);

⁶ Broj u zagradi označava stranicu na kojoj se nalazi primjer.

a > u:

kuruntina (53), *iz kuruntine* (54), *u kuruntinu* (54), tu je i *su* uz brojeve: *su* 30 druga (70), *su* 30 bataliona (68), *su* 10 zaptija (58), *su* sedam (66), *su* 6 zaptija (55), iako i: *sa* tri tabora (72), *sa* 10 zaptija (56), *sa* 18 knezova (56);

o > a:

anomo (66);

o > u:

Stambul (52, 61; isp. kod Škaljića *Stambol*), *Kulašin* (57), *kulašinskom* (58), *Muhaču* (49), *u kufertu* (75), *furtuna* (54);

e > a:

lavorverom (62, 64), *lavorver* (60, 61);

e > i:

ingleski (52), *teligrafira* (56), *teligrafirao* (59), *teligraf* (71), *napolion* (54), *muhadžir* (64);

e > u:

konculariju (69, 75);

i > e:

vizetu (53), *vizetirao* (56, 58);

i > j:

u dajdže (72), pored *daidža* (51), isp. i *nejma* (50, 53), *nejmaš* (66), *Husejn* (= Husein, 56, 60).

U vezi sa navedenim primjerima potrebno je dati napomene:

a) Supstitucija jednoga samoglasnika drugim, kao što nam i primjeri pokazuju, uglavnom je vezana za riječi stranoga porijekla: romanskog ili germanskog. Sve te riječi, i upravo u tom obliku, još i danas žive na hercegovačkom tlu,⁷ što znači da su i primljene u već deformisanom obliku.

⁷ SDZb., XIV, 33. i dalje.

b) Dubletni oblici: *dosti* i *dosta*, *dalji* i *dilji* poznati su i drugim hercegovačkim govorima.⁸ To isto vrijedi i za *sutri* : *sutra* i *su* : *sa*, uz brojeve.⁹

2. Elizija samoglasnika

U hercegovačkim narodnim govorima neakcentovani samoglasnici često su izloženi redukciji i gubljenju. Primjera ove vrste nalazimo i kod Alagića:

vamo (62), *kolko* sam se protivio (54), Mustajbegom *Lakćem* (= Lakićem, 51), *čojk* (70). A i Alagić često ima u upotrebi krnji infinitiv: *pretrpit* (76), *kazat* (75), da ima *dat* (68), *klanjat*, *krenut* (71), *krast* (62) i sl.

3. Sažimanje samoglasnika

Ukoliko Alagićeva pisana riječ zna za sažimanje samoglasnika, sažimanje se uvijek vrši, kao i u većini govora jekavske Hercegovine, u korist drugoga samoglasnika iz grupe:

ao > *o*:

bojo, *došo*, *dozvo*, *gledo*, *išo*, *izdo*, *kazo*, *kazivo*, *kutariso*, *moro*, *mogo*, *našo*, *nanišo*, *otišo*, *otreso*, *pito*, *posto*, *poslo*, *pošo*, *pobjego*, *prošo*, *presto*, *pokazo*, *predo*, *pronašo*, *pregledo*, *prozvo*, *premoro*, *raspitivo*, *viko*, *vjenčo*, *unišo*, *uzjaho*, *telegrafiro*, *zaisko*, *zado* i sl. (ovdje se ne navode stranice na kojima su zabilježeni primjeri zato što primjera ove vrste ima na svakoj stranici Alagićeva teksta);

eo > *o*:

odvo (72), *uzo* (72, 74, 77, 78);

uo > *o*:

zovno (74), *metno* (72).

⁸ Op. cit., 35. i objašnjenje za tu pojavu.

⁹ Op. cit., 36.

4. Refleksi jata

O refleksima jata u Alagićevim memoarima ja posebno govorim na drugom mjestu. Ovdje ukazujem na najbitnije momente.

Alagić je jekavac sa brojnim ikavizmima. Nasuprot onome što je Rešetar konstatovao u Jablanici, Alagić često ima mjesto jata u današnjim dugim slogovima *i: doniti, donili, iznili, naprid, s liva, ne smi, na sridi* i sl.

U oblicima genitiva, dativa, instrumentala i lokativa zamjeničko-pridjevske promjene Alagić ima, i to bez izuzetka, nastavke starih mekih osnova: *dobrih, dobrim* i sl.

Od hercegovačkih jotovanja vezanih za jednosložni refleks jata – *je* Alagićeva pisana riječ zna za *lě > lje, ně > nje*. Zabilježio sam samo dva izuzetka: *potlje, najpotlje* (67). Pošto Alagić ima i *poslje* (57) i *poslije* (52), moguće je da tu imamo pisarsku grešku – ispušteno je *i* između *l* i *j*, a možda tu imamo i *ie: potlie*.

Jotovanje okluziva *t* i *d* nije dosljedno u Alagićevim memoarima. Tu, naime, pored *đeca* i *čerati* imamo, i ne rijetko, *djeca* i *tjerati*.

Ostali suglasnici, koji u drugim govorima jekavske Hercegovine mijenjaju svoju prirodu ispred *je* od jata (*s, z, c; p, b, m, v*) u Alagićevoj pisanoj riječi ostaju neizmijenjeni. Ja sam zabilježio samo jedan izuzetak; to je imenica: *prvljenci* (59). A i ovaj i ovakav primjer mogao je dospjeti u Alagićev leksički fond iz govora gdje ova imenica tako i glasi. Alagić daje ovu imenicu u dijelu memoara gdje se govori o jednoj njegovoj misiji u oblasti Kolašina, a u toj zoni jotovanje usnenih suglasnika je česta pojava.¹⁰

¹⁰ Isp. kod D. Vušovića, SDZb., III, 25.

Afrikate č i dž

Jedna od značajnijih karakteristika Alagićeve pisane riječi jeste i to da on u potpunosti čuva razliku između afrikata *ć* i *đ*, na jednoj strani, i *č* i *dž*, na drugoj. Ova osobina, to je i odranije poznato, ne karakteriše sve hercegovačke jekavce, ne u prvom redu sve Muslimane jekavske Hercegovine. Alagićeva pisana riječ, dakle, ne zna za supstituciju afrikata *č* i *dž* afrikatima *ć* i *đ*. Tu je redovno:

džandara (74), u *džandarmeriju*, *džandare* (72), *Zilhidžeta* (49), *iza hidžreta* (49), u selu *Džepima* (49), *džamiju* (49), *Džumhurova* (49), *Džafera* (49), s *amidžom* (50), *dajdžom* (51), *Taslidžu* (51) i sl.;

kao i:

načiniti (49), *mućio* (49), *čauša* (49), *Čerkes* (51), *Čerkeza* (52), *harćom* (52), *običaja* (52), *kreć* (53) i sl.

Jedini izuzetak koji sam ja zapazio jeste: na svojim *memlečetima* (54) prema hercegovačkom: *memleće*, *memlečetima*. Ali ni tu nije u pitanju zamjena afrikata *č* i *ć*. Ova riječ je u naš jezik ušla iz turskog jezika. (Škaljić je daje sa *ć*: *memleće*, pored *memlećet* i *memleke*, *memleket*, Turcizmi, s. v.) Alagić je poznavao njen izvorni fonetski lik (tur. *memleket*, ar. *mamlakä*, Škaljić, s. v.), znao je i to da prema izvornom turskom *k* u ovakvim slučajevima u našem jeziku imamo *ć* (isp. *meleć*, tur. *melek*; *ćerpić*, tur. *kerpic*; *ćeser*, tur. *kesir* i sl.), i nije nemoguće da se u navedenom primjeru ogleda pisarska greška.

Alagićeva pisana riječ, naročito kada su u pitanju afrikate, za nas je interesantna ne samo zbog sjevernohercegovačke govorne situacije nego i zbog jednog principijelnog pitanja iz naše fonetike: pitanja uticaja fonetike turskog jezika na pojavu nerazlikovanja dvaju parova afrikata (tj. njihovog svodenja na jedan par: *č-ć*, *dž-đ* > *ć* i *đ*) u govoru bosanskohercegovačkih

Muslimana i u bosanskohercegovačkim govorima uopšte. Ja sam o ovome problemu govorio u radu o centralnohercegovačkom govoru.¹¹ Tu sam, zajedno sa prof. P. Ivićem,¹² dopuštao mogućnost, iako ne kao jedinu, uticaja fonetike turskog jezika na naš glasovni sistem, a u vezi s tim uticajem i pojavu nerazlikovanja dvaju parova afrikata u govoru gradskog stanovništva Bosne i Hercegovine.¹³ Alagićeva pisana riječ, međutim, ne potvrđuje takvo mišljenje. Alagić je prošao kroz različite škole u kojima je turski jezik bio glavni predmet. On je lično dobro znao taj jezik, čak i njegovu fonetiku. Nasuprot tome, on je vrlo malo poznao, ako je uopšte i poznao, fonetska pravila svog maternjeg jezika. Pa i pored toga, kao što smo vidjeli, njegova pisana riječ ne zna za miješanje ili zamjenu afrikata *č* i *dž* afrikatama *ć* i *đ*. Šta to govori? Po mom mišljenju to govori da turski jezik nije uticao na izmjenu fonetske strukture naših glasova tamo gdje za to nije bilo oslonca u domaćoj fonetici. Pošto je Alagić ponio iz rodnog doma artikulacionu razliku između *ć* i *đ* na jednoj strani, i *č* i *dž* na drugoj, ni njegov boravak u Mostaru nije tu ništa izmijenio, on je tu razliku sačuvao do kraja života, bez obzira na artikulacioni sistem turskog jezika, koji je dobro poznao. Dakle, zaključak je da uticaj turskog jezika nije bio primaran za ovaj fonetski fenomen.

Suglasničke grupe *šč* i *žd*

Jedna od bitnih karakteristika govorne zone kojoj pripada i Konjic, a koja ovo područje odvaja od druga dva govora jekavske Hercegovine, svakako je i pojava suglasničkih grupa *šč*, *žd* prema *št*, *žd* u istočnohercegovačkom i centralnohercegovačkom govoru. Grupu *šč* nalazimo i kod Alagića, i to:

¹¹ Op. cit., 310-312.

¹² *Dva glavna pravca razvoja konsonantizma u srpskohrvatskom jeziku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. II.

¹³ JF, XXV, 312.

a) u oblicima imenica – nastavak *-išće* prema *-ište* ostalih govora jekavske Hercegovine:

zemljišća (50), *ognjišća* (64);

tu je i:

izvješće (71, 73), *premješćenje* (57), *oprošćenje* (50);

b) u glagolskim oblicima:

namješćao (53), *odpušćo* (54), *ne pušćam* (59), *premješćen* (59), *spušćali* (53), *premješća* (50), *ne išće* (66), *oprašćam* (67), *oprašćate* (67), *pušćan* (61), *pušćani* (66), *oprošćeno* (72).

Istina, tu nalazimo i: *namješćena* (57), *oprošćenje* (66), a kao toponim i *Trgovišće* (58).

Mada svi primjeri koje nalazimo u Alagićevoj pisanoj riječi nemaju istu vrijednost pri klasifikaciji naših govora, ipak nam navedene potvrde dozvoljavaju da konstatujemo pripadnost njegova Konjica grupi *šćakavskih* govora. Na ovakav zaključak, prije svega, upućuje nastavak *-išće* u primjerima tipa *zemljišće*.

Postojanje glasovne grupe *šć* u oblicima glagola tipa *namjestiti*, *puštiti* zahtijeva i posebno objašnjenje. Naime, u našoj dijalektološkoj literaturi odranije je poznato da u oblicima glagola toga tipa, uključujući i glagole tipa *iskati* i *zviždati*, i u centralnim jekavskim govorima nailazimo na grupe *šć*, *žđ* (*išće*, *vrišćem*, *zvižđu*, kao i: *spušći*, *namješćen*, *upropašćen*), što se ne objašnjava uticajem šćakavskih govora. Pojava glasovne grupe *šć* prema književnom *št* u tim govorima može biti fonetskog porijekla.¹⁴ Prema tome, postojanje ove glasovne grupe u primjerima tipa *išće*, *namješćen* u istočnohercegovačkom i sjevernohercegovačkom, u ovom slučaju u Alagićevoj pisanoj riječi, ne mora biti, a i nije, od istoga značaja za našu nauku. Istočnohercegovačko *šć* vezano je za određeni broj glagolskih oblika i fonetski je objašnjivo;

¹⁴ SDZb., XIV, 91-92.

sjevnohercegovačko *šć* u takvim primjerima, međutim, ide zajedno sa suglasničkom skupinom *šć* u sufiksu *-išće*, a to govori o uklapanju ovoga područja u tzv. šćakavsku govornu zonu. Dakle, podudarnost jednog broja primjera, kao i moguća jednakost njihova postanka, ne daje nam za pravo da tim primjerima dajemo i istu vrijednost.

Alagićeva pisana riječ ne potvrđuje suglasničku grupu *žđ* u njegovu govoru, ali je postojanje i te grupe u sjevernohercegovačkom govoru sasvim sigurno.

Suglasnik *h*

Posebno mjesto u ovom razmatranju fonetskih osobina Alagićevih memoara pripada konstriktivnom suglasniku *h*. Ovaj suglasnik, kao što se zna, dosta davno je iščezao, u potpunosti ili djelimično, iz fonetike većine narodnih govora naše jezičke oblasti. Njega, isto tako, nije u jednom periodu svoga rada upotrebljavao ni Vuk Karadžić. U posljednjem periodu Vukova rada, tj. od 1836. pa do smrti reformatora našega književnog jezika, fonema *h* čini sastavni dio njegove fonetike. Ova fonema čini sastavni dio i glasovnog sistema savremenog književnog i uopšte standardnog našeg jezika. Uz sve ovo potrebno je istaći i fakat da govor Muslimana, onih kojima je srpskohrvatski maternji jezik, nije, kada je u pitanju sudbina foneme *h*, u potpunosti slijedio razvojni put govora većine drugih štokavaca. U govoru Muslimana, naime, fonema *h* (čija artikulaciona priroda nije svuda i uvijek identična – kreće se od slabog spiranta do pravog guturala) postojan je glas i javlja se u svim pozicijama u riječi. Istina, upotreba foneme *h* i u govoru Muslimana ne ide uvijek zajedno sa etimologijom; i kod njih se nailazi na pojedine primjere, pa i čitave pozicije u riječi, gdje pojava ovoga suglasnika ne zadovoljava uvijek zahtjeve etimologije. Ovo naročito vrijedi za finalnu poziciju u riječi.

Alagićeva pisana riječ daje dovoljno potvrda za sve ono što je ovdje rečeno o sudbini foneme *h* u govoru Muslimana. Alagić je, kao što je naprijed rečeno, pohađao razne religiozne škole. On je poznavao, i vjerovatno dobro, turski jezik i njegovu gramatičku strukturu. Nije sigurno da se on ozbiljnije bavio i gramatikom svog maternjeg jezika. Naprotiv, njegova pisana riječ govori da su njemu bili nepoznati osnovni principi naše fonetike. Što, ipak, u njegovoj pisanoj riječi nema i većih odstupanja od Vukove fonetike, mislim da je sasvim jasno. Alagić je vukovsku fonetiku ponio iz rodnog doma, a u prenošenju svojih misli na papir, mada nesvjesno, polazio je od istog načela od koga je i Vuk polazio u prvim godinama svoga rada: *piši, kao što govoriš*. Otuda kod Alagića pored:

- a) *hoda* (53), *haljina* (52), *hodžom* (51), *Hadžalića* (51), *htio*, *po Hidžretu* (49), *hrišćani* (66), u onu *hodžeru* (63), *haljine* (63), *hambar*, *hambarove* (63), *hrsuzluk* (62, 59), *hajduci* (58), nije sam *htio* (59), *hajde* (57), u *haps* (57), iz *hambara* (56), *hljeb* (54), *harčom* (52), *hoće* (53), u *hanu* (64) i sl.;
- b) *suho* (54), *sabahilen* (54), *muhtara* (55), *s njihovim pisa-rima* (55), *njiha* (55), *sa sohama* (55), *muhtare* (55), *uhapsiti* (56), *razjahao* (58), *uhapsio* (58), *kahve* (63), *2 sahata* (64), *džebhanu* (70), *Zilhidžeta* (49), *Mehmed* (49), *Abdulaha* (49), u *mahali* (49), *za kuhinje* (49), *Ibrahima* (49), *Muhaču* (49), *sahata* (50), *kahvu* (51), *Hadžalića kahva* (51), s... *Gluhićem* (51), *mahsuz* (52), *pojahali...* *atove* (52), *surahija* (53) i sl.;
- c) *odmah* (54, 55), kad *pogledah* (53), *pobjegoh* (55), *prvih ljudih* (!, 56), *onih* (56), *dadoh* (59), *njihovih* (59), *žutih međžedija* (58), *povrh* (58), u *sabah* (72), *poglednuh* (63), *pobjegoh* (63), *viđoh* (70), *Salih* (49), te *ih* je moj otac *zaisko* (50), u *svojih* rodaka (51), *bensilah* (52), *naših*

haljina (52), *jednakih* (52), *od seraskerskih čauša* (52), *ja bih se uputio* (52), *u sabah* (53, 66) i sl.;

ima i:

- a) *u otelu* (75), *u aps* (56), *od rišćanske crkve*, *rišćani*, *rišćana* (65), *rišćansku crkvu* (64), *rišćana* (69), *rišćanima* (70), *po 2 rišćana* (52);
- b) *2 sata* (50), *sata* (51), *100 oka kave* (65);
- c) *bosanski plemića* (67), *ja učini* (67), *od isti osnova* (50), *koji je bilo* (54), *njegovi* 10-12 *druga* (72), *i njegovi* 10 *zaptija* (59), *kod ondašnji valija* (50), *7 momaka oružani* (64), *ostali mjesta* (74), *na to sam ja dozvo odlični ljudi* (63), *od prvi familija* (54), *koliko znadeš pravi valija* (62), *a ranjeni preko 200* (58), *6 vapura veliki trgovački* (52), *danas žvi imade petero* (50), *od ti novaca* (49), *tuđi dućana* (65), *(ja) bi volio* (63), *(ja) ne bi ubio* (67), *(ja) ne bi sreo* (52), *(ja) ne bi činio* (63), *(ja) je dobavi* (59), *dodō* (59), *da bi ja iskao* (59), *ja iziđo* (76), *ja mu opet kaza* (53), *ja se obuko* (66), *ja odgovori* (59, 64, 75, 76), *ja mu odgovori* (53, 62), *ja opremi* (59), *ja promisli* (57), *dok bi ja sišao* (58), *te (ja) smisli* (64), *kad (ja) ugleda* (53), *ja zađo* (63), *ja poče* (64), *ja učini* (63), *ja ustado* (65), *ja zavika* (59), *ja uze*, *promisli*, *reko*, *zatvori* (63), *te smisli* (64) i sl.;

kao i:

u sasvim *hrđavu* stanju (50); od *duvana* (50). U primjeru *akšam* (54) ogleda se jedan od dvaju fonetskih likova ove riječi (pored *ahšam*) turskog jezika (Škaljić, *Turcizmi*, s. v.).

Navedeni primjeri, a tu namjerno nisu odvajane domaće riječi od stranih, daju mogućnosti da se dođe do ovih zaključaka.

1. Fonema *h* čini sastavni dio glasovnog sistema M. F. Alagića, to će reći – i govora Muslimana sjeverne Hercegovine.

2. I pored te svoje postojanosti, suglasnik *h* nema istu sudbinu u svim pozicijama u riječi.

3. Gubljenje ovoga suglasnika, prema onome što nam daje Alagićeva pisana riječ, nije nepoznata pojava ni ovom govoru, a sasvim razumljivo ni govoru Muslimana te hercegovačke zone.

4. Finalni položaj u riječi i tu je prvi bio na udaru. Ta pozicija pruža najviše potvrda za gubljenje foneme *h*.¹⁵ Medijalna i inicijalna pozicija imaju stabilniju artikulaciju ovoga konstriktiva i manje je potvrda za njegovo gubljenje iz tih položaja u riječi.

5. Za gubljenje foneme *h* iz inicijalnog položaja u riječi ja sam našao u Alagićevim memoarima samo nekoliko primjera, i to u riječima: *hotel*, *haps* i *hrišćanin*. Kao što vidimo, jedino je riječ *haps* orijentalnog porijekla (arapski *habs*, tur. *hapis*, Škaljić, op. cit., 311). Alagiću je bio poznat i lik ove riječi sa inicijalnim *h*, up. *haps* (57), *uhapsiti*, *pohapsi* (56), u *habsu* (76) i najvjerovatnije je da u Alagićevu primjeru *aps* i nemamo realnu sliku njegova govora. Alagić je mogao poznavati i ovaj drugi lik, bez inicijalnog *h* (takav oblik ove imenice i danas će se čuti u Hercegovini), ali je više nego sigurno da to nije bio i oblik ove riječi koji je on nosio u svom leksičkom fondu.

Drugi primjeri bez frikativa *h* na početku riječi, *otel* i *rišćanin*, drugačije su prirode i nije nevjerovatno da ih je Alagić upravo tako i izgovarao. Evo šta govori u prilog ovakvog shvatanja. *Hotel* je riječ romanskog (francuskog) porijekla. U našem jeziku javila se dosta kasno (ne registruju je ni Vuk ni *Rječnik Jugoslavenske akademije*). Alagić je tu riječ mogao čuti od svojih zemljaka, i to u obliku bez početnog *h*.

Riječi sa opštim dijelom *Hrist-*, bez ikakve sumnje, Alagić nije ponio iz rodnog doma (Muslimani Hercegovine svoje susjede drugih vjeroispovijesti ne zovu hrišćanima). On je tu riječ, bez početnog *h*, čuo i primio od svojih susjeda. Jednom upotrijebljeno *hrišćani* (66), pored desetine primjera bez inicijalnog *h*, ne protivni

¹⁵ Isp. JF, XXVI, 210-211, i Vukov Zbornik, Beograd, 1966, 93-102.

se gornjem objašnjenju. Tu *h* može biti sekundarnog porijekla, kao i u *hrđavu* (50).

Dubletni oblici *sahata* i *sata* realna su slika i savremenog stanja koje nalazimo u hercegovačkim govorima. Oblici bez *h* (*sat*, *sata*) odražavaju izvorno stanje (up. Škaljić, *Turcizmi*, s. v.), a pojava *h* u međusamoglasničkom položaju, između dva samoglasnika *a*: *sahat*, naša je fonetska tvorevina. Fonetsko dvojestvo ove riječi u Alagićevim memoarima govori da on nije isključivo upotrebljavao izvorni lik ove posudenice, mada mu je taj lik bio poznat, nego je pored toga lika upotrebljavao i onaj koji je on ponio iz rodnog kraja, onaj sa sekundarnim *h*.

U primjeru: 100 oka *kave* (up. i: *u kahvi*, na istoj strani) može se dvojako tumačiti: u pitanju je pisarska omaška, *h* je slučajno ispušteno ili je primjer vezan za naređenje koje je Alagić dobio od generala Tegetofa. Nije isključeno da Alagić ovdje misli na izgovor onoga ko mu je izdao naređenje. Tačno je da se i ova riječ javlja u govoru katolika i pravoslavaca Hercegovine bez inicijalnog konstriktiva *h*, ali je tačno i to da hercegovački Muslimani imaju sačuvan izvorni fonetski lik ove posudenice (ar. *qahwä*, tur. *kahve*, Škaljić, op. cit., 381).

Najveći broj potvrda za gubljenje glasa *h*, koji su za nas ovdje i najinteresantniji, vezan je za finalnu poziciju u riječi, i to u određenim kategorijama riječi. Naime, kako se iz spiska navedenih primjera vidi, za gubljenje ovoga konstriktiva sa kraja riječi ne znaju imenice tipa *orah*, *sabah*. Ja nisam zabilježio nijedan primjer ovoga tipa bez suglasnika *h* na kraju. Sve potvrde za gubljenje *h* iz te pozicije vezane su za oblike zamjeničko-pridjevske promjene: *koji* je bilo, *njegovi* druga, *bosanski* plemića, i za oblike konjugacije: ja *bi* volio, ja *smisli* i sl. Dodajmo uz ovo i činjenicu da svi ti oblici, i u Alagićevoj pisanoj riječi, znaju i za postojanje suglasnika *h* na kraju: *onih*, *prvih*, *pobjegoh*. Šta to znači? Po mome mišljenju ovi Alagićevi primjeri vjerno odražavaju govornu situaciju koju

nalazimo i danas kod Muslimana sjeverne, i ne samo sjeverne, Hercegovine.¹⁶ To, opet, svjedoči da je proces gubljenja foneme *h* sa kraja riječi bio zahvatio i govor Muslimana, da je ta pojava i kod njih djelimično narušila starije stanje, stvarajući tako fonetske mogućnosti za morfološke inovacije vezane za hercegovačke govore. Ali, tu je ovaj proces i zaustavljen. Govor Muslimana u ovom pravcu nije slijedio govor onih koji su ostali vjerni religiji predaka, tj. koji nisu primili islam.¹⁷ Dakle, Alagićeva pisana riječ u potpunosti potvrđuje ranije izneseno mišljenje o ovom fonetskom fenomenu na području Hercegovine. Ne treba ovdje gubiti iz vida ni činjenicu da Alagić nije pohađao škole u kojima se učila gramatika našega jezika i da on nije naučio u školi gdje sve treba da se piše ovaj suglasnik. On je pisao onako kako je izgovarao pojedine riječi, među ostalima i one koje imaju u svome glasovnom sklopu i fonemu *h*. Što nije svuda dosljedno pisao *h*, naročito ne na kraju riječi, razlog je jasan: on nije ni u svom izgovoru u tim pozicijama imao stabilnu artikulaciju ovoga glasa, nije ga, dakle, tu imao ni u svom govoru.

Inicijalna i medijalna pozicija, i to smo vidjeli, daju sasvim drugačiju sliku. Tamo je fonema *h* bila, a i danas je, znatno stabilnija i artikulaciono znatno intenzivnija.

Suglasnik *f*

Suglasnik *f* u Alagićevim memoarima, kao što treba i očekivati, ne zna za supstitucije. Tu je redovno:

u vakufnami (49), *G. Vakufa* (49), *Džaferu* (49) i sl. Jedini izuzetak imamo kod imenice romanskog porijekla *fratar*. Pored inicijalnog *f* kod te imenice nalazimo i suglasnik *p* na početku:

¹⁶ SDZb., XIV, 72.

¹⁷ Op. cit.

pratar, pratrom (69). U hercegovačkim govorima, kako jekavskim tako i ikavskim, supstitucija *f sa p* u navedenom primjeru još uvijek je česta pojava. Znači da je Alagić i ovdje išao za govorom svoga rodnog kraja.

Dvojstvo oblika tipa *uhvatili* i *ufatili*: up. *ufati* (61), *ufatila* (69), *ufatili* (62, 72), pored: *uhvatili* (56, 60), *pohvaćao* (50), takođe je realna slika govora te hercegovačke zone.

Suglasničke grupe

Suglasničke skupine na početku i kraju riječi i kod Alagića znaju za uprošćavanje, mada ne dosljedno. Up.: *Tko* ne bude caru u itatu; i: *ko* mi god dođe pod oružjem (59).

Jednačenje suglasnika po zvučnosti nije dosljedno sprovedeno ni u riječima domaćeg, ni u riječima orijentalnog porijekla:

u habsu (76), *Midhat-paša* (60), *Begtaševića* (50), *Ahmedbegom* (51, up. i *Ahmedbeg* na istoj strani), *Ahmeda* (50), *Ahmedaga* (57), *džebhanu* (70), *ćumrukdžija* (54), *od vaščija* (70) i sl.;

kao i:

srbskom kralju (53), *odpustiti* (71), *odpola* (54), *odpušća* (55), *nadpisar* (58), *priobćio* (69), *obterećeni* (52) i sl.

I u pisanju ličnih imena Alagić se koleba; up. *Ahmeda* (50), *Ahmedbeg* (55), *Ahmedbegom* (51), *Murad*, *Murada*, *Muradove*, *Muradu* (60) i *Murat*, s *Muratom*, po *Murata* (72). Alagić je, bez sumnje, znao kako ova imena glase u jeziku iz koga su nama došla (tur. zna i za *Murad* i *Murat*, Škaljić, *Turcizmi*, s. v.), a znao je i to da većina takvih imena u našem jeziku ima bezvučni suglasnik *t* na kraju: *Ahmet*, *Murat*, *Daut* i sl. U pisanoj riječi on je nekad išao za izvornim oblikom, a nekada je davao fonetski lik toga imena koji je on čuo u svom rodnom kraju.

Iz ovog pregleda fonetskih osobina Alagićeve pisane riječi može se dobiti i određen pogled na fonetiku sjevernohercegovačkog govora. Mada se ovdje nije išlo za iscrpnim opisom glasovnog sistema Alagićevih memoara, i ono što je tu dato jasno govori da sjevernohercegovačka govorna zona ima fonetskih specifičnosti koje nisu poznate drugim govorima jekavske Hercegovine. Koliko je tu Alagić dotjerivao svoju pisanu riječ, a čini nam se nije mnogo, pokazaće terenska ispitivanja.

DIJALEKATSKE OSOBINE U PJESNIČKOM JEZIKU ALEKSE ŠANTIĆA*

* Rad prvi put objavljen u časopisu *Zora*, br. 51, Mostar, 1968/69, 170-182. Ovdje prenesen iz knjige *Iz jezičke teorije i prakse*, Beograd, Naučna knjiga, 1987, 71-86. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

DIJALEKATSKE OSOBINE U PJESNIČKOM JEZIKU ALEKSE ŠANTIĆA

Prilog proučavanju pjesnikovog jezika

Posljednjih decenija prošloga i prvih decenija ovoga vijeka Hercegovina je dala našoj književnosti nekoliko pjesnika. Od svih njih, čini nam se, Aleksa Šantić je bio i ostao najprisutniji među svojim zemljacima. Moguće je da Dučićeva poezija predstavlja viši umjetnički nivo, moguće je, isto tako, da su Šola, Ćorović i Đikić, svaki na svoj način, shvatili bol i tugu hercegovačkog seljaka, ali je nesumnjivo da je Šantićevo poimanje Hercegovine bilo dublje i realnije, bilo ljudskije i svestranije.

Književni kritičari, kako stariji tako i savremeni, čine razne zamjerke našem pjesniku: nije dovoljno akribičan, nije načitan, skromne je kulture i sl., što ne mora biti i jedini sud koji se može dati o Šantićevom književnom djelu. Pa ako bi sve to i bilo tačno, tačno je i to da su njegovi stihovi:

Sve me rane moga roda bole

I moja duša s njim pati i greca (*Moja otadžbina*)

realan odraz njegovog doživljavanja ljudi i prilika onoga vremena. Tačno je da među mnogobrojnim Šantićevim pjesmama ima i nedoradenih, pisanih na brzinu, ali je tačno i to da se u njegovoj poeziji najčešće sretamo sa običnim, prostim ljudima raznih profesija njegove rodne grude. Šantićeva poezija prati

svakodnevne probleme hercegovačkog podneblja. To su, upravo, razlozi koji su ovjekovječili Šantića i njegovo djelo, koji su učinili da njegova poezija postane sastavni dio bitisanja ljudi sa hercegovačkog krša. A to je mnogo. Poezija, i uopšte literatura, ako ne postane bliska masama, ako je ne prihvate oni kojima je namijenjena, nije izvršila svoju ulogu, nije plodotvorna. Pjesnik, to jest čovjek od pera, ispunio je svoju misiju tek onda kada njegovo djelo nađe plodno tlo među čitaocima, kada njegova pisana riječ počne da živi vječnim životom u mislima i srcima novih naraštaja. Šantićeva poezija je bila, a i danas je stalno prisutna na hercegovačkom tlu, i znatno šire iza granica njegove rodne grude. I to ne samo ona ljubavna, ona koja tako lijepo zvuči sa usana naših pjevača, nego i ona u kojoj se pjesnik obraća kovaču, rataru, pastiru, ribaru; ona u kojoj pjesnik poredi svoj rodni kraj sa nedostižnim ljepotama raja. Poznati su njegovi stihovi, upravo apoteoza hercegovačkom kršu:

Oj putniče iz daljine,
Ako tvoje srce gine
Za ljepotom koju nide,
Niti pozna, niti vide,

Za ljepotom koju samo
Raj u sebi skriva tamo,
A ti hodi i pohodi
Moj lijepi rodni kraj (*Oj putniče*),

u kojima je, možda malo romantičarski, pjesnik izlio svoja patriotska osjećanja. Govoriti ovako o golom hercegovačkom kamu može samo čovjek koji je ponikao iz toga kama, koji se srastao sa njim, pustio duboko svoje korijenje među njegove škrape i vrtače i otuda crpao svoju snagu. Iako je vidio i plodnijih i ljepših predjela od Bišća i Hercegovine, on nije mijenjao svoje mišljenje, nego je, poput Branka Radičevića, zatražio pokoja u srcu rodne grude:

Kad ništa drugo ne možeš mi dati,
O zemljo moja, daj mi bar grob jedan! (*Na povratku*).

Dok neki Šantićevi savremenici, i zemljaci, pjevaju o opštim i vječitim temama, naš pjesnik se bavi ovozemaljskim problemima svoje Hercegovine, problemima koji tište njegove zemljake. U njegovoj pisanoj riječi stalno su prisutni Hercegovina, Mostar, Neretva; sve profesije i sve konfesije. Kada ne bismo znali odakle je naš pjesnik, stihovi bi nas uputili u njegov rodni kraj. Iz njih bismo lako zaključili gdje je pjesnik provodio svoje dane. Hercegovina je Šantiću pružila izobilje motiva da izlije svoja osjećanja, hercegovačka leksika mu je bila dovoljna da svojim mislima dâ poetski lik, da ih odjene u prekrasno umjetničko ruho.

I

U dosadašnjim radovima o poeziji Alekse Šantića malo se govorilo o osobenostima njegovog jezika. A jezik našega pjesnika može poslužiti za izradu cijele monografije. Ja ću se ovdje ograničiti samo na neka pitanja iz te oblasti, ostavljajući za drugu priliku problem gramatičkog sistema pjesnikove pisane riječi. Namjera mi je da ovdje, i ovom prilikom, ukažem samo na dijalekatske osobine koje sretamo u Šantićevom književnom djelu, i to samo u onim njegovim literarnim ostvarenjima koja obično ulaze u izabrane stranice pjesnikovog književnog opusa.¹

Mada naš pjesnik živi u postvukovsko vrijeme (rodio se upravo one godine kada je Vukova reforma i zvanično bila primljena u Srbiji), u njegovoj užoj otadžbini Vukova reforma našega jezika i pravopisa još zadugo neće biti zvanično pri-

¹ Za izradu ovoga rada korišćena je zbirka Šantićevih pjesama koju je izdala Prosveta, Beograd, 1962, izbor i redakcija prof. V. Đurića.

hvaćena i dosljedno primjenjivana. Pa ipak, naš pjesnik je dosljedni vukovac. Reklo bi se vukovac koji se drži jednog od ranijih Vukovih načela: *piši kao što narod govori*. Šantić je, nema sumnje, poznavao ortografska pravila i osnovne Vukove poglede o ijekavštini. Ali mu to nije smetalo da u svojim pjesmama zadrži i po koju fonetsku osobinu hercegovačke jekavštine koju ne nalazimo u kasnijim radovima reformatora srpskohrvatskog književnog jezika.

Ovdje je već rečeno da u Šantićevoj pisanoj riječi živi sva Hercegovina – od Mostara i Neretve do Bileće i Trebišnjice. Zajedno sa toponimijom idu i govorne osobine. Pa i onda kada je naš pjesnik, u interesu opštejezičkog jedinstva kako ga je bio zamislio Skerlić, prihvatio ekavštinu kao jedino književno narječje,² u njegovim pjesmama pisanim ekavskim izgovorom lako se nazire rođeni jekavac – i u fonetici i u leksici.

II

Među dijalekatske osobine Šantićeve pisane riječi idu, svakako, i brojni turcizmi. Ali se ovdje nećemo baviti tim problemom. Problem turcizma u Šantićevim pjesmama zaslužuje posebnu pažnju. Nas ovdje interesuju drugi dijalektizmi u jeziku našega pjesnika, a o nekim turcizmima kao izrazitim “hercegovinizmima” biće govora u posljednjem poglavlju ovoga rada.

III

Šantić je većinu svojih literarnih ostvarenja napisao na ijekavskom narječju, ali ta njegova ijekavština nije klasična, nije ijekavština Vukova tipa. Mada je naš pjesnik mogao da

² Isp. o ovome Šantićev odgovor na Skerlićevu anketu, SKG za 1913. godinu. Svoj pristanak za izmjenu narječja Šantić nije obrazložio ubjedljivim argumentima.

čuje i klasičnu ijekavštinu u svojoj bližoj okolini, ijekavštinu istočnohercegovačkog tipa koja je po osnovnim svojim karakteristikama vrlo bliska Vukovoj³, on je u svoje pjesme unosio i mnogo osobina koje su svojstvene govoru njegovog rodnog grada i uopšte govoru centralnohercegovačke zone.⁴ Ukazujemo na neke od tih osobina:

1. *Nedosljedna ijekavština*. – Pored potvrda u kojima imamo dvosložne reflekse staroga glasa jat u današnjim dugim slogovima (tipovi: *snijeg, mlijeko*), Šantićeva pisana riječ zna i za ovakve primjere:

Uzori *svjetli* što je branit znaše...

Živite zato da možete *mrjeti*...

U tuđem *svjetu* za vas pelen cvjeta (*Ostajte ovdje*);

Što *korjen* trese, budi ga i grije (*Proljetne tercine*);

Kad nam *tjelo* prože slatki oganj tajni

(*Pošlje mnogo ljeta*),

gdje mjesto očekivanog dvosložnog refleksa *ije* imamo jednosložno *je*. Takvi primjeri nisu rijetka pojava u Šantićevoj pisanoj riječi. Iстина, priređivači ovakva odstupanja od klasičnih pravila o ijekavskom izgovoru najčešće otklanjaju stavljanjem znaka za ispuštanje jednoga samoglasnika, što se identifikuje sa elizijom, sa svjesnim ispuštanjem jednoga sloga zbog potreba stiha. Ovo ponekad može biti tačno, ali brojni primjeri u kojima je zastupljena ova pojava upućuju na zaključak da je naš pjesnik nosio u svom jezičkom osjećanju takve reflekse jata. Dodajmo uz ovo i činjenicu da je jednosložni refleks dugog jata: *ie, je* ortoeptski standard centralne Hercegovine.

³ Isp. A. Peco, *Govor istočne Hercegovine*, Srpski dijalektološki zbornik, knjiga XIV.

⁴ Više o tome u mom radu o centralnohercegovačkom govoru, Južnoslovenski filolog, knj. XXV.

2. *Morfološki i leksički ikavizmi.* – Ako se dvojni ili dvojadi refleksi staroga vokala jat u dašnjim dugim slogovima i mogu braniti potrebama stiha, ima drugih fonetskih osobina, vezanih za ovu pojavu, koje upućuju na centralnohercegovačku jekavštinu u pisanoj riječi Alekse Šantića. Tu dolaze: a) morfološki i b) leksički ikavizmi.

a) U nekim jekavskim govorima prema oblicima tipa *volio*, *želio*, gdje je sekvenca *ěl > io* fonetskim putem, a prema odnosu koji postoji u oblicima: *radio – radila – radili*, samoglasnik *i* mjesto jata uopštio se i u drugim oblicima radnog glagolskog pridjeva ispred ličnog nastavka: *volila – volili*. Za ovakva odstupanja od ijekavskog standarda zna i centralnohercegovački govor, zajedno sa njim i pisana riječ Alekse Šantića:

Ovdje je s dušom *poletila* miso (*Naš stari dome*),
Sve bi svojim licem *zastidila* Mara (*Moja komšinica*),
Puni zvijezda *sjedili* smo sami (*Meteor*),
Odletile zlatne tice (*Hasanaginica*).

b) Među leksičke ikavizme, koji su uopšteni u govoru centralne Hercegovine, ubrajamo i priloge: *gori, doli*. Oba ova priloga, u tom obliku – ijekavski standard je: *gore, dolje* – nalazimo i kod Šantića:

I umorna duša pada *doli* (*Vjeruj i moli*),
Viknu ga i strča sa brijega *doli* (*Selo*),
Gledam kako *doli* o hridinu šuplju
Neretva se lomi (*Neretva*),
I kako prva rosa pada *doli* (*Na molitvi*),
I crvotočina zlatna pada *doli* (*Proljetne tercine*),

A tamo *gori*, na lazilima zgrade,
Nad njima, *gori*, lebdi visoko,
I *gori*, iz modre dubine neba (*Večernja zvona*),
Na hladni greben (sjeda) i *gori*, s vrhunca
... moju zemlju gleda,
Sidem li *doli*, jezeru (*Susret*),
Gori, visoko, u račvama jela (*Kiridžije*),
I sumorne oči dižu *gori* (*Ugljari*).

Za ove ikavizme zna i *Hasanaginica*:

I tek mrtav pada *doli*,
Silni momci *doli* pod oružjem stoje,
Gde je Hamid? *Doli*,
Onamo je, *gori*, magle zakloniše;

i pjesme pisane ekavskim narječjem:

Pa predano njome maže *gori-doli* (*Sarajevski teferič*).

3. *Jotovanje dentalnih suglasnika*. – Jedna od tipičnijih osobina jekavske Hercegovine, kao što se zna, jeste i jotovanje okluziva *t* i *d* ispred jednosložnog refleksa jata u kratkim slogovima *je*: *čerati*, *đevojka*. Ova fonetska osobina od 1839. godine ne smatra se osobinom književnog jezika. Šantić je, bez sumnje, znao za književne uzuse, pa ipak njegova pisana riječ nije lišena ovih “hercegovinizama”, bolje reći dijalektizama:

Pa još, bolan družu, kad *nedelja* svane
(*Moja komšinica*),

Ne šće ni da čuje lijepa Emina (*Emina*),

... ko da rosne krune

Klasova zlatnih dodiruju *neđe* (*Jutro žetve*),

Ne prođe dugo, ču se metak *neđe* (*Kiridžije*),

Truba pisnu *neđe* (*Beg Rašid-beg*),
U oklopu sjajnom sam projevzi *neđe*
(*Jutro na Kosovu*);

tako i:

Mahala stara sva od nje *zaruđe* (*Kolebanje*),
Svi se čudom čude u selu i zборе:
“sirota *poluđe*” (*Seljanka*),
Ko da ga bure *pobešnjele* nose (*Lucifer*),
Preda mnom se šiblje *ogoljelo* svijja (*Proljetnja bura*).

Posljednja tri primjera su iz pjesama koje su napisane ekavskim izgovorom, a ovdje je već rečeno da je naš pjesnik i u ekavski tekst unosio poneku osobinu koja je isključivo ijekavska – zbog rime, ili inače, up. i ove stihove:

Sa čije krune *grije*
Jednakost ljudi *svije* (*Pesma podzemna*),
Ićindija. Sunce aliđinsko *grije*,
A kolo se njiše i sa grla *svije* (*Sarajevski teferič*),
Prazne dojke vise, kao suze *dvije* (*Pećina*),

čak:

Rastopljeni katran *riječama* lije (*Noćna fantazija*).

U *Hasanaginici* ima dosta potvrda za jotovanje okluziva *d* u sekvenci *dě*:

Ovđe, nasred ove rane,
Ovđe svaki stvor ima svoj dio,
Tamo *đecu* vodi,
Ispod krova *đedovskoga*,
Znaš li šta je *ovđe*?

Gledaj, *ovđe* majka stoji,
Šta mi rade *đeca* moja?
Teško jadnoj *đeci*
Nek se jadnoj *đeci* svrne,
Pitaju te *đeca* kud im ode mati?
Đeco moja.

Potvrda za jotovanje frikativa *s* i *z* u sekvencama *sě*, *zě* nema u Šantićevoj pisanoj riječi. Ovo je shvatljivo: nedostaju grafički znaci za hercegovačke palatalne frikative *ś* i *ź* u našoj standardnoj azbuci. Prema hercegovačkom priloškom obliku *śutra*, Šantić ima *sjutra*:

Sjutra je praznik (*Pretprazničko veče*),

Sjutra kad oštri zabljestaju srpi (*O klasje moje*),

književna norma danas zna za dva fonetska lika ovoga priloga, sa *j* i bez toga sonanta: *sjutra* i *sutra*.

U pregledanim pjesmama, i *Hasanaginici*, nije pronađen ni jedan primjer sa jotovanim usnenim suglasnicima *p*, *b*, *m*, i usneno-zubnim *v* u sekvencama: *pě*, *bě*, *mě*, *vě*. Ovome nije stajala na putu grafička prepreka, ali je čuvanje starijeg stanja, tj. neizmijenjenih skupina *pje*, *bje*, *mje*, *vje* bila osobina centralnohercegovačke jekavštine. Šantić je, svakako, znao da *pljesma*, *blješti*, *mljesec*, *vljera* nisu oblici književnog jezika, ali je on, isto tako, znao da književni jezik ne prihvata ni oblike tipa *ćerati*, *đeca* pa, ipak, ove posljednje je upotrebljavao, a one prve nije. Zašto? Odgovor na ovo pitanje nije teško dati: zato što su oblici *ćerati*, *đeca*, tj. sa jotovanim dentalima *t* i *d* pripadali fonetici njegova govora, a oni sa jotovanim usnenim suglasnicima: *pljesma*, *vljera* i sl. nisu mu bili tako bliski. Prve ovdje navedene oblike naš pjesnik je svakodnevno slušao od svojih sugrađana, drugi oblici pripadali su fonetici jednog drugog hercegovačkog govora, koji je Šantiću takođe bio poznat, ali ne i tako blizak.

4. *Nastavci u zamjeničko-pridjevskoj promjeni.* – Centralno-hercegovačko govorno područje karakteriše upotreba kraćih nastavaka *-i(h)*, *-im* u oblicima pridjeva i pridjevskih zamjenica. Istočnohercegovački govor ima, opet, uopštene nastavke *-ije(h)*, *-ijem*.⁵ Naš pjesnik i ovdje, u većini slučajeva, ide sa centralnohercegovačkim govorom:

Pod širokim dudom od stoljetnih dana,
Bi mehlemom bila i najljućih rana,
Pa da čuješ jošte zveket zlatnih grivna

(*Moja komšinica*).

Mada je negdje i stih uslovljavao upotrebu jednih a ne drugih nastavaka, brojni odnos u kome stoje *-i(h)*, *-im* prema *-ije(h)*, *-ijem* jasno govori da su Šantiću prvi ovdje navedeni oblički završeci bili bliži i običniji. Naime, prema sedamdeset puta upotrijebljenom završetku *-im* imamo samo osam puta upotrijebljen nastavak *-ijem*; prema dvije stotine trideset pet puta upotrijebljenom nastavku *-i(h)* imamo dvadeset pet puta upotrijebljen završetak sa refleksom jata *-ije(h)*. Dodajmo uz ovo da obličke završetke sa refleksom jata *-ije(h)*, *-ijem* nalazimo i u pjesmama koje su pisane ekavskim narječjem, što je usloвила potreba stiha:

Sa čije krme *grije*,
Ko ishod sunca, velika vera čista:
Jednakost ljudi *svije* (*Pesma podzemna*),

Ko plamenje sveća iz *modrijeh* trava (*Zgarište*).

5. *Asimilacija frikativnog s u grupi slje < slě.* – U mnogim narodnim govorima jekavske zone frikativni suglasnici *s* (*z*) ako se nađu ispred palatalnog sonanta *lj* u grupi *lje < lě* mijenjaju svoju artikulaciju, asimiluju se sa palatalnim sonatnima i prelaze u *š* (*ž*): *šljeme* (*žlje*). I Šantićeva pisana riječ zna za *šlje* mj. *slje*.

⁵ Isp. o ovome u mom radu o govoru istočne Hercegovine, SDZb., XIV, kao i *Jedno poređenje Vukova jezika sa govorom jekavske Hercegovine*, JF, XXVI.

Nekada ovdje, pod *šljemenom* ovim (*Omar*),
Pošljednji plamen na zapadu trne (*Hljeb*),
Da *pošljednjim* poljupcem te na rastanku majka ljubi
(*Hasanaginica*),
Pošlje mnogo ljeta ovdje opet stojim
(*Pošlje mnogo ljeta*),
Pošljednji plamen je sjao (*Pod čempresima*),
Znaj, *pošlje* njega na te slava čeka (*Vjeruj i moli*),
Mila ko zlatno nebo *pošije* tuče (*Jedna suza*),
Kao polja *pošije* tuče (*Hasanaginica*) i sl.

Standardna ortografsko-ortoepska norma ne prihvata oblike sa izvršenom asimilacijom frikativa *s* prema palatalnom sonantu *lj*, tu je redovno *sljeme*, *posljednji* i *poslije*. Istina, Šantić je za uzor ovdje mogao uzeti i samog Vuka, jer i kodifikator našega jezika ima upravo oblike sa izvršenom asimilacijom.⁶

6. *Oblici priloga gdje*. – U Šantićevoj pisanoj riječi pored književnog lika ovoga priloga, tj. sa neizmijenjenim okluzivom *d* ispred *je*⁷ javljaju se još i: *đe*, *gdi* i *gđe*:

1. Fonetski lik *đe*, koji jedino živi u jekavskim govorima Hercegovine, nije zabilježen u pregledanim pjesmama i *Hasanaginici*, ali taj oblik nalazimo u drugim Šantićevim literarnim ostvarenjima. Nalazimo ga, recimo, u drami *Pod maglom*:

A još ima zemlje *đe* krv naša vlada (*Vučić*),
Pa tamo, *đe* vama grob određen bude (*Tahir-beg*) i sl.

⁶ Isp. P. Ivić, *Pogovor Vukovom rječniku od 1814*, Prosveta, Beograd, 1964, 118.

⁷ Za vas ovdje nije bitno da li je *ě* izvorno ili nije u obliku priloga *gdje*. Ovdje se polazi od njegovog standardnog ijekavskog fonetskog lika, v. T. Maretić, *Gramatika i stilistika*, 1931, 54.

2. Potvrde za fonetski lik *gdi* su ove:

Gdje su jorgovana
Vijenci plavi? ... *Gdi je* kletva, *gdi je* (*Jedna suza*),
A gdje je moj Grgur? Kažite mi
Gdi je. Moj sin Grgur *gdi je* (*Povratak*),
Odgovori deci *gdi je* majka, *gdi je* (*Hasanaginica*).

Ovakav oblik priloga *gdje* nalazimo i u pjesmi *Sarajevski teferič*, koja je napisana ekavskim narječjem:

Niže njih, u bašti punoj ploda, *gdi je*
Oborila račve jabuka i sliva...

3. Oblike *gđe*, *negđe*, *nigđe* zabilježili smo samo u *Hasanaginici*:

Kućo moja, *gđe* su tvoje zore svježe?
Gđe je tvoj rahatluk?
Tamo *gđe* se bumbul čuje.
Gđe si pošo?
Ko da *negđe* ispod grma
Nešto šapće potok mali,
Gđe se spremaš?
Gđe anđeli tvoji stoje i sl. (*Merima*),
Gđe bi ponos, *gđe* bi ime!
Gđe me memla bije i zveka sindžira,
Gđe je Hamid?
Gđe je doba ono, *gđe* su dani oni?
Nigđe, *nigđe* mira,
Mojoj sreći ravne *nigđe* nije bilo i sl. (*Hasanaga*),
Gđe su deca, *gđe* su deca moja? (*Zejna*)
A *gđe* mu je? (*Zerina*)

Kako objasniti ova odstupanja i od književne i od hercegovačke fonetike?

Za fonetski lik *gdi* mogla bi se dati nekoliko objašnjenja. Moglo bi se reći da je u pitanju nemaran odnos pjesnika prema svojoj pisanoj riječi. Dakle, da je u pitanju nefonetska pojava, ali neće biti tako. Brojni primjeri sa ikavskim oblikom ovoga priloga protive se iznesenoj pretpostavci. Nije u pitanju nemarnost pisca, u pitanju su neki drugi razlozi. Koji? Postoje tri moguća, i to:

a) Ikavski lik ovoga priloga pjesnik je preuzeo od pisaca ikavaca (potvrde v. u RJAZU, s. v. *gdje*) ili iz narodnih govora ikavske Hercegovine, što je malo vjerovatno, upravo, što uopšte nije vjerovatno. Kod Šantića ne nalazimo drugih jezičkih osobina koje bi upućivale na pisce ikavce ili na ikavske govore – a tamo ovaj prilog, tj. u zapadnoj Hercegovini, glasi *di*, dakle, bez inicijalnog zadnjonepčanog okluziva *g*.

b) Ako se pažljivije pogledaju primjeri u kojima se javlja ovaj ikavizam u Šantićevoj pisanoj riječi, vidjeće se da je takav refleks jata vezan za glagolsku enklitiku *je*: *gdi je*. To bi, opet, moglo upućivati na fonetsko objašnjenje ovoga fenomena pjesnikovog jezika *je* se ovdje ponašalo kao u sekvenci *ěj* u primjerima tipa: *grejati – grijati, sejati – sijati*. Mada ova pretpostavka ima svoj *raison d'être*, ni ona se ne može prihvatiti kao zadovoljavajuća. Evo zašto:

1. U pregledanim Šantićevim pjesmama našlo se na desetine primjera u kojima je očuvan jekavski lik ovoga priloga i ispred glagolske enklitike *je*: *gdje je*:

Gdje je doba ono (*Ej, konjicu*),

A *gdje je* moj Grgur? (*Povratak*)

Gdje je razmah snage?

Gdje je sila muška? (*Gdje je* razmah snage).

Da je u pitanju fonetska pojava, brojni odnos ovih primjera morao bi stajati u obrnutoj srazmjeri, bilo bi više potvrda za *gdi je* nego za *gdje je*. Vidjeli smo, nije tako.

2. Ovdje se ne smije gubiti iz vida ni činjenica da na području jekavske Hercegovine nikada nemamo ikaviziranje jata u ova-kvim vezama, isp.: *dvije je pojela, smije je doves*, kao i: *đe je?* Dakle, stari vokal *ě* nije se jednako ponašao kada se našao unutar jedne riječi i kada se našao u rečeničnom nizu ispred sonanta *-j*. U prvim slučajevima imali smo zatvoreniju boju staroga diftonga *ě*, što je vodilo njegovoj monoftongizaciji *i (j)*: *grejati – grijati*. Van ove pozicije jat je čuvao svoju diftonšku vrijednost koja je docnije dala sekvencu *je*.⁸ Prema tome, ni za ovo objašnjenje nema dovoljno ubjedljivih argumenata. Zato sam ja, za sada, više sklon da prihvatim treću mogućnost, mada ni ona u potpunosti ne zadovoljava, a to je:

c) Šantić je rado čitao srpske pisce, naročito svoje savremenike. Među omiljenim njegovim piscima nalazio se i Vojislav Ilić,⁹ a i kod pisaca ekavaca, naročito starijih¹⁰, a i kod Vojislava, naći će se po koja potvrda za ikavski lik priloga *gdje*, makar to i ne bilo vezano za glagolsku enklitiku *je*:

Na ti mi objasni sada: šta činim ovo i *gdi sam (Ciganče)*.¹¹

⁸ O ovome problemu detaljnije se govori u mom članku *O nekim "ikavizimima" ijekavskog izgovora*, Naš jezik, n. s. XIII, 57/63.

⁹ Šantić je nekoliko pjesama posvetio Vojislavu.

¹⁰ V. A. Mladenović, *O narodnom jeziku Jovana Rajića*, Beograd, 1964, 61.

¹¹ Šantić je još ponešto mogao da preuzme od pisaca ekavaca. Preuzeo je, čini nam se, i oblik pridjeva izvedenog od imenice *srebro*: *srebrn-srebrna*. Dok u *Emini*, koja je napisana 1902, imamo fonetski lik ovoga pridjeva sa suglasničkom funkcijom sonata *r*: *srebrn*:

No u *srebrn* ibrik zahitila vode

kakav oblik jedino živi u Mostaru i Hercegovini, u njegovim pjesmama iz kasnijeg perioda sreća se ovaj pridjev sa samoglasničkom funkcijom sonanta *r*:

Na *srebrna* krila dočekuje zorom,

Od *srebrne* magle, ona stoji tako (*Elegija*),

Srebrna magla diže se sa grma (*Mraz*),

Na njegove tanke i *srebrne* glase (*Selo*).

U desnom uglu... jedna *srebrna* kutija za šećer

(tekst ispred *Hasanaginice*).

Za oblike *gđe*, *negđe*, *nigđe* koje nalazimo u *Hasanaginici*¹², moglo bi se reći da su piščeva tvorevina: ukrštanje književnih oblika: *gdje*, *negdje*, *nigdje* i dijalekatskih: *đe*, *neđe*, *niđe*. Moglo bi se, isto tako, reći da se i ovdje naš pjesnik ugledao na neke druge govore.¹³ Ipak nam se čini da je prva pretpostavka vjerovatnija,¹⁴

Ovakav oblik navedenog pridjeva Šantić, sigurno, nije nosio u svom leksičkom fondu (isp. Naš jezik, XIV, 49-54).

Od Vojislava je Šantić mogao preuzeti i oblik glagola *horiti se*, sa inicijalnim frikativom *h*, isp. kod Vojislava:

U hramu Izide blede, zvuci se veseli hore (*Korinska Hetera*).

U nekoliko Šantićevih pjesama sretamo ovakav oblik navedenog glagola:

I zahori pjesma strasna (Vestalka, posvećena Vojislavljevoj uspomeni). Tako i u pjesmama *Povratak*, *Akšam*, ali će se naći i potvrda za: *ore se (Moja pjesma)*.

Drugo je pitanje šta je tu izvorno. O Vojislavljevu uticaju na Šantića v. Vladimir Ćorović, *Aleksa Šantić*, Biblioteka srpskih pisaca, III, XXXVIII. Ćorović tu kaže da Šantić često oponaša Vojislava, uzima njegovu formu, čak i rječnik.

¹² U pregledanoj zbirci Šantićevih pjesama nije nađeno više potvrda za ovakve fonetske likove navedenih priloga. Međutim, u drami *Pod maglom* – (prvi put prikazana u Beogradu 1907) seoski učitelj Stanko često ima upravo ovakve oblike: *gđe* provale stoje, *gđe* se jedno more naše krvi proli i *gđe* leže kosti otaca nam slavnih?! Ostaviti grudu *gđe* ga majka rodi?! *gđe* jasno trepti, *gđe* izdajstva stoje, *gđe* vam kletvu zbere kao crnom Judi? *gđe* ti mjesta nije. Poznate stihove iz pjesme *Ostajte ovdje*, ova ličnost izgovara sa *gđe*: *Gđe* svoga nema i *gđe* brata nije, *gđe* vas slava sreta, *gđe* se tuđin kreće, *gđe* svoga nema i *gđe* brata nije. – Druge ličnosti ove drame imaju *gdje* (Joksim: *Gdje* su naše muke! *Gdje* su naše žrtve) i *đe* (Vučić: *đe* krv naša vlada; Tahirbeg: *đe* vama grob određen bude; Mrgud: *đe* je naša snaga?!). U prvom monologu i Stanko ima *gdje*: *gdje* nam pasu sviloruna stada, *gdje* je ona? Kao što vidimo, pjesnik svjesno unosi ovu govornu osobinu, njome na izvjestan način diferencira Stanka od ostalih lica drame. Interesantno je što ovdje Tahirbeg ide zajedno sa Vučićem i Mrgudom a ne sa Stankom. Drama *Pod maglom*, kao što se vidi i iz onoga što je naprijed rečeno nije bila uzeta u obzir pri izradi ovoga rada, ona se ne nalazi u pomenutoj zbirci Šantićevih pjesama. Ova primjedba dodata je naknadno, kad je rad već bio gotov.

¹³ V. RJAZU, s. v. *gdje*^s, *nigđe* bilježi i M. Stevanović u istočnocrnogorskom govoru, Južnoslovenski filolog, XIII, 35, a nalazimo ga i u narodnim pjesmama.

¹⁴ Ovdje je vrijedno napomenuti da *nigdje* na terenu jekavske Hercegovine nisu zabilježeni takvi oblici priloga o kojima je riječ, isp. kod mene: *Govor istočne Hercegovine*, SDZb., XIV, ali sam ja takve oblike bilježio od onih kojima ijekavština nije izvorni izgovor, govorni supstrat – od nekih Dalmatinaca i ljudi sa ostrva.

ali se postavlja pitanje zašto je tako ovdje učinjeno, zašto je ličnostima *Hasanaginice* dao takve govorne osobine za koje je sigurno znao da nisu opštenarodne.

Prije nego pokušamo dati odgovor na postavljeno pitanje, da ukažemo još i na ovaj podatak. U pjesmi *Ej konjicu* nalazimo stihove:

Gdje je doba ono, *gdje* su dani oni?
Mojoj sreći *nigdje* ravne bilo nije

isti ti stihovi javljaju se i u *Hasanaginici*, sa manjom leksičkom izmjenom (*Ej, đogate vjerni*, prema *Ej, konjicu* i, naravno, u skraćenom obliku), ali sada sa *gđe*, *nigđe*:

Gđe je doba ono, *gđe* su dani oni?!
Mojoj sreći ravne *nigđe* nije bilo.

Kao što se zna, motiv za ovu tragediju Šantić je našao u narodnoj poeziji. Moguće je da mu je bila poznata njena ikavska varijanta, što je on pretočio, kroz svoju pjesničku viziju, u ijekavštinu. Koju? Reklo bi se onu istočnohercegovačkog tipa, iako će se i tu naići na poneku osobinu koja nije svojstvena govoru istočne Hercegovine (recimo, priloški oblik *doli*). Ijekavština kakva je data u *Hasanaginici* nikako se nije mogla vezati za govor mostarske muslimanske čaršije, niti pak za govor Muslimana centralne Hercegovine. Zbog toga nam se čini opravdano mišljenje da je naš pjesnik ovu tragediju locirao negdje na istočnohercegovačko područje. Na takav zaključak upućuje i prisustvo rječce *lje* u govoru jedne ličnosti iz *Hasanaginice*:

Vjeruj mi, to za me selamet bi bio!
Ja lje u se ne bi taki kahar lio (*Hamid*).

Nije mi poznato da se rječca *lje* upotrebljava u centralnohercegovačkom govoru, bar ja je nikad tamo nisam čuo, ali sam je zabilježio u istočnohercegovačkom govoru.¹⁵

¹⁵ SDZb., XIV, 162.

Iz ovoga bi proizlazio zaključak da je naš pjesnik ličnostima ove tragedije, a riječ je o višim slojevima feudalnog društva, dao izvjesne govorne osobine koje nisu bile opštenarodne, a za koje je on mogao pretpostavljati da su svojstvene toj društvenoj sredini. Dakle, ovdje se svjesno išlo za diferenciranjem i na jezičkom planu.¹⁶

IV

Od ostalih fonetskih osobina dijalekatskog karaktera, koje su prisutne u Šantićevoj pisanoj riječi, ukazaćemo još na dvije, i to: 1. na sažimanje samoglasnika i 2. na upotrebu foneme *h*.

1. Sažimanje samoglasnika *a* i *o* kada se nađu van akcentovanog sloga u oblicima m. r. radnog glagolskog pridjeva česta je pojava kod svih naših pjesnika, pa i Šantića. Primjeri kao:

Bih, tako mi boga, adžamija *posto*,
U mehani pio i bez groša *ostao*

nisu nikakva rijetkost i na njima se ne bi trebalo posebno zadržavati. Ali se ovdje postavlja jedno načelno pitanje: da li je tu stvarno došlo do asimilacije i kontrakcije: *pošao-pošoo-pošo*, ili je tu jednostavno jedan samoglasnik ispušten, kako bi se zadovoljili metrički zahtjevi, tj. da li je tu u pitanju sažimanje ili elizija?

U Antologiji Bogdana Popovića¹⁷ o ovome čitamo: “Pravopis *kō uzō, metnō*, uobičajen u poslednja vremena (velikim delom iz želje za novačenjem) vraćen je (misli se na pjesme koje su ušle u Antologiju, A. P.) na stari dobri pravopis *k’o uz’o, metn’o*”, zbog toga što tu imamo eliziju, a ne kontrakciju. Da li je shvatanje sastavljača pomenute antologije u potpunosti prihvatljivo? Čini

¹⁶ To isto smo konstatovali i za govor Stanka u drami *Pod maglom*, v. primjedbu broj 12.

¹⁷ V. Popović, *Antologija novije srpske lirike*, SKZ, Beograd, 1956, 277.

nam se da nije. Evo zašto. Ako se malo bolje pogledaju primjeri u kojima nailazimo na “narodne” oblike radnog glagolskog pridjeva, uočićemo da u metričkom pogledu među njima postoji izvjesna razlika. Ima slučajeva gdje je stvarno zastupljena elizija, ali nisu rijetki ni primjeri u kojima je posljednji slog dug, tj. u kojima imamo kontrakciju. To će se vidjeti i iz Šantićeve pisane riječi:

a) Al sve bi blago pregorio *mnogō*...

Al ovo nije prežaliti *mogō*

A dalek mjesec, kao srebro *čistō*,

Kroz ovo granje spokojno je *blistō* (*Omar*);

ili

Naš stari dome, kako si *oronō*...

Grize, ko čežnja jedno srce *bonō* (*Naš stari dome*);

I teški teret snagu mi je *smakō*...

Prazno i mutno svanu jutro *svakō* (*Na povratku*);

b) Nju neće nigda ustaviti *nikō*!

Narod je ovaj umirati *svikō* (*Mi znamo sudbu*);

ili

I moj bol je velik *takō*

Visok, širok kao *pakō* (*Hasanaginica*);

gdje pojavu elizije imamo u obliku imenice.

Dok u prvim primjerima imamo uvijek duge posljednje slogove: *mnogō – mogō*, *čistō – blistō*, *oronō – bonō*; u drugoj grupi primjera prema obliku muškog roda radnog glagolskog pridjeva stoji neka druga riječ sa kratkim završnim slogom: *nikō – svikō*, *takō* (prilog) – *pakō*. Dakle, u jednim slučajevima imamo kontrahovane samoglasnike, i tu nije potreban nikakav znak kojim se obilježava elizija, u drugim slučajevima kratkoća

posljednih slogova upućuje na eliziju. Kao što vidimo, nisu svi primjeri na koje se nailazi u jeziku naših pjesnika istoga tipa, i teško se složiti sa mišljenjem da ih treba pisati na isti način. Ako se želi potpuna i vjerna interpretacija pjesnikove misli, ni ovaj momenat ne bi smio biti zapostavljen. Ne bar u antologijama i cjelokupnim izdanjima.

2. Upotreba foneme *h* u pisanoj riječi Alekse Šantića zaslužuje našu pažnju samo u onim slučajevima u kojima se nailazi na odstupanja od fonetskog standarda.

Od ranije je poznato da na hercegovačkom području, naročito centralnohercegovačkom, često sretamo pojavu sekundarnog *h* ispred sonanta *r*.¹⁸ To potvrđuje i Šantićeva pisana riječ:

a) ispred sonanta *r* u samoglasničkoj funkciji:

Privezan konjic pokraj njega *hrže* (*Jutro žetve*),

Pust zelenko jedan odmiče i *hrže* (*Beg Rašid-beg*),

Sad u lepu pitom

Gradine moje, s tapšanjem i jedom,

Probiše *hrđe* (*Noćna fantazija*),

Hrvu se i lome dva razrasla vola (*Selo*);

b) ispred sonanta *r* u suglasničkoj funkciji:

Prikrila se stoka... uz *hrapave* škrke (*Na pripeci*),

Dve-tri smreke šume na *hrapavoj* ploči (*Srce*),

iako jezik našega pjesnika zna i za oblike ovih riječi bez frikativnog *h*:

Rzao konjic silna gospodara (*Omar*),

odnosno:

Na svoja leđa *rapav* kamen prti (*Na povratku*).

¹⁸ Isp. o ovome: A. Peco, *Sur la nature du r syllabique en serbocroate*, Bulletin de la Faculte des Lettres de Strasbourg, 1959.

Pojava frikativnog *h* ispred sonanta *r* fonetski je lako objašnjiva – emitovanje fonacione struje počinje prije nego što su stvoreni potrebni uslovi za artikulaciju likvidnog vibranta *r*.

c) U mnogim slučajevima gdje književna norma, i savremena i starija, zna za oblike bez frikativnog *h*, ili ima uopštene oblike sa nekim od supstituanata ovoga glasa *j* ili *d*, Šantić je ostao pri obliku koji je bio ortoepski standard njegovih zemljaka iz Mostara i centralne Hercegovine. Nekoliko potvrda:

Standardni ortografsko-ortoepski normativi propisuju samo: *melem* (tako i Vuk, *Rječnik*, s. v.), *maramica* (Vuk ima *mahramica*), *povenuti* (Vuk ima *uvenuti*), *kava/kafa* (Vuk ima *kava/kafa*), Šantić u svim tim riječima ima, vrlo često, *h*:

Bi *mehlemom* bila i najljućih rana (*Moja komšinica*),
Mahramicu loja svezo navrh pruta (*Sarajevski teferič*),
Povehle su bašte moje (*Hasanaginica*).

Soba miriše *uvehlim* bosiokom – piščeva napomena uz *Hasanaginicu*:

Hoćeš *kahvu* (*Hasanaginica*).

Hatidža donese... jedan žuti ibrik *kahve*; srče *kahvu*; fildžan *kahve* – piščeva objašnjenja uz *Hasanaginicu*.

U nekim slučajevima standardna norma dozvoljava i upotrebu supstituanata frikativnog *h* – *v* ili *j*, Šantić i tu čuva stariji oblik (bar tako je u pregledanim pjesmama):

A ko plamen zlata
Vihore joj kose (*U ljuljašci*),
Grimizan i lahak *vihori* im s glave (*Sarajevski teferič*),
Tu, u *gluho* doba, kad mjesec zasija...
Vlažni vjetar nosi po *gluhoj* samoći (*Elegija*),
Gdje u *suh*oj travi
Samo studen gušter polagano šušne (*Vodenica*),

I po meni pada *suho* lišće s grana (*Na po puta*),
Tresući s *ruha* napanuli snijeg...
Iz ikonostasa *suh* bršljan viri (*Pretprazničko veče*).

I skoro redovno tako. Upravo, u pregledanim pjesmama (na broju preko stotina) ima na desetine potvrda za ovakve fonetske likove, tj. sa prisutnim *h* u navedenim riječima, a samo tri primjera su zabilježena u kojima imamo mjesto toga suglasnika sonant *v*:

I dok mu s toka blista srma *suva*...
Na sedlo pade i u doba *gluva* (*Kiridžije*),
Puše i srču *kavu* (*Zimsko jutro*),

što je, svakako, pjesnik svjesno unio; kao govornu osobinu handžije koji priča o smrti Lazara Mutapa (i u nekim drugim Šantićevim literarnim ostvarenjima, kao što smo vidjeli, naići će se na poneku dijalekatsku osobinu, vezanu za govor određene hercegovačke zone); odnosno u pjesmi *Zimsko jutro*, koja je posvećena Borisavu Stankoviću, išlo se za ekavskim standardom.

Malo je neobično, s obzirom na motiv pjesme, što u pjesmi *Akšam* imamo oblik *streje*. Istina, pjesma je pisana ekavskim narječjem:

I sofa miris alkatmera *veje*
I obasipa pendžere i *streje*

pa je tu, nešto zbog rime, a nešto i svjesno, da bi pjesma što više odgovarala ekavskoj normi, upotrijebljen supstituant frikativnog suglasnika *h*. U pjesmi *Seljanka*, koja je takođe pisana ekavskim narječjem, imamo stariji oblik ove imenice: *streha*:

Kad pod *strehom* lasta kliknu pesmu njenu.

Ovakav oblik te imenice, tj. sa *h*, Šantić je, bez sumnje, nosio u svom jezičkom osjećanju.

V

I na kraju nešto o leksičkim “hercegovinizmima”. Turcizmi, da to ponovimo, predstavljaju poseban problem pri proučavanju jezika Šantićeve poezije. Iako se na tom problemu ovdje nećemo zadržavati, ukazaćemo samo na upotrebu dviju imenica orijentalnog porijekla koje su karakteristične za Šantićev jezik, a koje, opet, čine sastavni dio hercegovačke leksike. To su a) *behar* i b) *melekša*:

a) Mnoge Šantićeve pjesme, tačnije rečeno one u kojima nema bola i tuge, daju utisak da su nastale u prve proljetne dane kada su Mostar i njegova okolina puni behara:

Gle, visoko sunce uprlo strijele...
Na granate smokve pokraj šedrvana...
I tanke munare sred ravna Mostara,
Što se sav bijeli od rosna *behara* (*Pod beharom*),

i da je sve to pjesnik gledao sa okolnih brda:

Iz doline reke...
Putanja me vodi u goletne strane...

gdje je sve goli krš, bez pjesme i proljetnog behara, a dolje, u dolini Neretve:

behar se razgrozdo (*Srce*)

što čini prekrasnu sliku i što je našega pjesnika naročito oduševljavalo i rasplamsavalo u njemu poetska nadahnuća.

b) Uz behar i u Hercegovini, i kod Šantića, ide *melekša*... prvi hercegovački vjesnik proljeća:

Pod veđama tankim oči ko *melekše* (*Na izvoru*),
Pa još kako ovdje miriše *melekša* (*Pod beharom*),

Ja na tvoja njedra bacih
Struk vrijeska i *melekše* (*Pod vrbama*),

A jastuci ljiljan rani i *melekša*...
Je li grješna rosa rana
I *melekše* plava svila (*Hasanaginica*).

U Vukovu Rječniku ne nalazimo posljednju imenicu. Ima je RJAZU, ali sa napomenom da je nađena kod jednog pisca “koji nije sasvim pouzdan”. Otuda i Maretićeva sumnja u njeno postojanje uopšte (isp. “ako se ova riječ doista govori”). Kao što nam i Šantić potvrđuje, ta imenica, u značenju *ljubičice*, sastavni je dio hercegovačke leksike. Po porijeklu, kao što je i Maretić pretpostavio, ide među srpskohrvatske turcizme. Škaljić daje *melekša* i *menekša* “iz tur. *menekse* od pers. *benefse*” (*Turcizmi*, s. v.).

Od ostalih leksičkih “hercegovinizama” koje nalazimo u Šantićevim pjesmama navešćemo još ove:

drača:

I pokriven *dračom* grob ubogi sniva (*Pogreb*),
Ti što te *drače* ubodima grde (*Pred kolibama*),
I biljem vidam ubod oštre *drače* (*Na povratku*).

Vuk ima ovu imenicu, sa napomenom: po jugozapadnim krajevima. Značenje: *svako trnje*, a tu naš leksikograf, bar što se tiče Hercegovine, neće biti u pravu. Pored “pitoma drača” – bagrem, ovaj naziv, tj. *drača*, tu se upotrebljava samo za jednu vrstu trnja kojim obiluju krševiti predjeli ove naše pokrajine. Šantić je imao u vidu samo to trnje;

kadulja:

Oseća se miris *kadulje* i smreke (*Na žalu*).

I Vukova potvrda za ovo ljekovito bilje potiče iz grada na Neretvi: “u Mostaru”. Nalazimo je i kod starijih leksikografa, što govori da je zona u kojoj se upotrebljava znatno šira od hercegovačkih granica;

krasna:

Tebe što vijek svoj oblivaš znojem
I kao titan zamahuješ *krasnom* (*Pred kolibama*),
I ja čujem samo udar tvrde *krasne* (*Na po puta*).

Vuk ne navodi ovu imenicu. Ima je RJAZU – objetelica, sa napomenom “u naše vrijeme u Hercegovini”;

liska:

Po koji *liska*, polunagih noga
Na vjetru trči za razdrtom kapom (*Zimsko jutro*).

Ovu imenicu ne nalazimo kod Vuka. Daje je RJAZU sa različitim značenjima, ali ne i onim koji ima u Mostaru, i kod Šantića. U rječniku koji se daje uz zbirku Šantićevih pjesama koja je poslužila za izradu ovoga rada uz imenicu *liska* stoji: *mangup, besposličar, skitalica*. Čini nam se da ni ovo objašnjenje u potpunosti ne zadovoljava. Ni jedna od navedenih imenica ne javlja se kao sinonim imenice *liska*. *Liska* je u Šantićevom rodnom gradu: *okretan, veseo, snalažljiv mladić* i nema u sebi ničeg negativnog;

hrnjaga:

Ovu imenicu ne daju ni Vuk ni RJAZU. U Hercegovini ona znači: veća količina nečega što je stavljeno na jedno mjesto: *hrnjaga kamena, hrnjaga grožđa* i sl. Kod Šantića nalazimo:

Hrnjage stena s tutnjavom se ore (*Taraboš*),

Iz ovih humka, iz *hrnjage* kama (*Kajmakčalan*);

jašmak:

Vukov rječnik zna za ovu imenicu, potvrda je iz Dalmacije. U Hercegovini je to sasvim običan naziv za jednu vrstu ženske povezače, to potvrđuje i Šantićeva poezija:

Poljski vjetar hladi
I jašmak diže sa nevjesta mladi (*Jutro žetve*),
... a sve joj se vija
S glave jašmak crven... (*Šerifa*);

trs:

U korišćenoj zbirci Šantićevih pjesama, u rječniku, uz imenicu *trs* stoji: *vinova loza*, što nije adekvatno značenju koje živi u Hercegovini. U Hercegovini *trs* znači ono što se u drugim krajevima naziva *čokotom* ili *gidžom*. To značenje se vidi i iz Šantićevih stihova:

Sve cvjeta, diše...
Izbija *loza*, soče zdravi *trsi* (*Proljetne tercine*),

loza je opšti pojam, a *trs* je konkretizovano značenje;

šipak:

Šantić često za ovo južno voće upotrebljava i naziv *granata*:

Gdje bereš krupne raspukle *granate* (*Jedna suza*),

ali će se naći i potvrda za hercegovački apelativ – *šipak*:

Nabrekla ko *šipci* što još prsli nisu...

vidnjača:

Ni ovu imenicu ne nalazimo kod Vuka. Šantić je upotrebljava u značenju: *mali prozor, otvor na zidu*:

Kroz *vidnjaču* malu...
Ne javlja se mlinar sa šalom na glavi (*Vodenica*).

I na kraju: ovdje dati jezički materijal potvrđuje naprijed iznesenu misao: i kada ne bismo znali odakle je naš pjesnik, jezik i motivi njegovih pjesama odveli bi nas na obale Neretve.

Možda bi se ovdje moglo postaviti i načelno pitanje: da li je piscu dozvoljeno da u ovolikoj mjeri narušava književne norme, da poseže za dijalekatskim koloritom? Umjesto odgovora na postavljeno pitanje ponovićemo jednu staru mudrost: velikim stvaraocima je dozvoljeno da odstupaju od postojećih kanona i da sami trasiraju nove staze. Šantić je bio i ostao naš veliki pjesnik.

HERCEGOVAČKI GOVORI U KNJIŽEVNOM DJELU SVETOZARA ĆOROVIĆA*

* Rad prvi put objavljen u časopisu *Most*, Mostar, 1975, br. 5-6, 25-31. Ovdje prenesen iz knjige *Književni jezik i narodni govori*, Mostar, Prva književna komuna, 1990, 100-111. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

HERCEGOVAČKI GOVORI U KNJIŽEVNOM DJELU SVETOZARA ĆOROVIĆA

Uz obale Neretve, od njenog izvora do ušća, oduvijek su se radali vrsni pripovjedači, ljudi koji svojim kazivanjem mogu da učine vjerovatnim i ono što je plod ljudske mašte. Koliko mi je puta, prilikom prikupljanja građe za opise pojedinih govora Hercegovine, zastajao dah pred nekim informatorom koji je kitio svoje pričanje, koji je znao da u svoju priču utka i prošlost i sadašnjost, ali koji je, uz to, to sve tako povezivao i objedinjavao da je to njegovo tkanje ličilo na divan tepih satkan od najljepših tkanina. Zato nije nimalo neobično što su naše najljepše narodne pjesme nastale upravo u ovim krajevima, ili su ih ispjevali ljudi iz ovih krajeva, zato nije čudno što su ovi krševi dali nekoliko vrsnih pisaca koji su svojom pisanom riječju produžili usmenu tradiciju.

Mostar je, sasvim razumljivo, kao privredni i kulturni centar Hercegovine, od svoga postanka pa do naših dana, uvijek imao svoje pjesnike, ljude koji su drugovali sa zvijezdama i koji su po ovom kršu i bespuću utirali staze čovječnosti, staze bratstva i jedinstva. Ja ovdje posebno ukazujem na Derviš-pašu Bajezidagića, mostarskog pjesnika iz XVI vijeka, koji je ljepotu svoga rodnog grada poredio sa dženetskim perivojima. Među njegovim stihovima nalaze se i ovi:

*Ko bi mogo opjevati redom
Sve ljepote divnoga Mostara,*

*Zar se čudiš, srce, što ga ljubim,
Sa ljubavlju sinovskoga žara?*

*Ne ima na ovome svijetu,
Ako nema sred bajnoga raja,
Bistre vode i svježega zraka,
Što čovjeka sa zdravljem opaja.*

Skoro čitava četiri stoljeća kasnije, jedan drugi mostarski pjesnik, Aleksa Šantić, poziva putnika iz daljine da dođe u njegov rodni kraj pa da vidi što vidio nije:

*Plava brda, sjajni visi
Podupiru nebo naše...
I lijepa mirna sela
Pozdravljaju bistra vrela.*

Mnogi se čude, još i danas, ovome nesvakidašnjem fenomenu: suro stijenje se voli kao nešto iz čega vrije život, iz čega bukti plamen sreće, i pitaju se: kako je moguće voljeti taj goli krš i njegova bespuća? Kako i zbog čega ovi gorštaci poslije dugogodišnjeg stranstvovanja zažele da im grob bude baš ovdje, u ovim vrletima. Odgovor na sva ova pitanja dali su upravo naši pisci, to su potvrdile i mlađe generacije u ne tako davnoj prošlosti, to potvrđuju i najmlađi naraštaji: hercegovačke vrleti mogu se ostavljati, ali ne i zaboravljati. Ova konstatacija vrijedi za sve Hercegovce, bez obzira na mjesto rođenja i nacionalnu pripadnost i uzrast. Da ukažemo i na još jednu činjenicu: pored izrazitog rodoljublja u djelima hercegovačkih pisaca naročito je došla do izražaja ljubav prema komšiji koji nije iz nacionalnog jata kome pripada pisac. Bez obzira na to pod kojim uslovima su oni formirani i šta im je sve služilo kao uzor, oni su u svoja djela unosili ideju bratstva kao nešto što je neodvojivo od ovoga tla. Podsjetimo se činjenice da upravo u djelima Šantića i Ćorovića imamo najljepše stranice u literaturi nastaloj na srpskohrvatskom

jeziku na kojima se piše o Muslimanima. Da se u to uvjerimo, dovoljno je pročitati, ili se podsjetiti, Šantićevih pjesama kao što su: *Emina, Pod jorgovanom, Uljuljajci, Gondže ružo, Bona Najlo, Lijepa je Hana, Pred kapidžikom* – sa motivima iz muslimanskog života, a ovamo ide i njegova *Hasanaginica*. Takve stranice naći ćemo i u djelima Svetozara Ćorovića. Koliko ljubavi i simpatije za junake svojih priča Ćorović izliva u pripovijetkama kao što su: *Ibrahimbegov ćošak, Iza hamama, Hadži Salih, Omeraga, Adembeg, Alibegov sevdah, Zulumćar*. U svim tim, i još mnogim drugim, literarnim ostvarenjima ove dvojice mostarskih pisaca – bez obzira na to da li je u pitanju pjesma, pripovijetka ili drama, osjeća se ljubav piščeva prema junacima svojih djela. Ako se nekada naiđe i na oštriji ton upućen komšiji Omeru ili Alibegu, to nikako nije rezultat nacionalne netrpeljivosti. To je inspirisano klasnom podvojenošću. Šantić, recimo, u pjesmi *Begovima*, poziva ove pripadnike feudalnog društva da siđu sa mekih šilteta i da se spuste: doli, u puk i narod gdje pucaju rebra – a, istini za volju, upravo je Ćorović u svojim djelima pokazao svu osionost i gramzljivost trgovačkog staleža kome je i sam pripadao.

Služi na čast i Šantiću i Ćoroviću što su, znatno prije drugih, visoko dignuli zastavu bratstva i nacionalne trpeljivosti pod ovim nebom. Vrijedan spomena je i podatak da u njihovim djelima nazivi *Turčin* i *Musliman* nikako nisu sinonimi. O Turcima se govori obično tamo kada je riječ o poretku, o vojsci, o okupatoru, a ako se misli na komšije *Muju, Omera, Ibru, Adema* ili na komšinice *Eminu, Feridu, Najlu* – izostaju nazivi *Turčin* i *Turkinja*. To su ljudi naše krvi i našega mesa i o njima se piše sa istom ljubavlju kao o Jovanu, Petru ili Andi i Stani. Ovo, isto tako, govori da naši pisci, mada su stvarali, kako na jednom mjestu napisu Hamza Humo, u vrijeme kada je “vjerska podvojenost među građanima Mostara bila... mnogo izrazitija” nego što je to slučaj bio nešto kasnije, ili danas (*Zora*, počasni broj, 1968/69, str. 169), znali su da osim religije naše Muslimane ništa drugo ne veže za Turke

iz Stambola i Anadolije, a da ih, opet, za ovdašnje Srbe i Hrvate sve veže. Zato je Šantić u pjesmi *Ostajte ovdje* i mogao da poruči svojim zemljacima Muslimanima koji su napuštali rodni kraj misleći da ih u tuđini čeka obećana zemlja:

*Ovdje vas svako poznaje i voli
A tamo niko poznati vas neće*

ukazujući im da su svuda, po kršu i polju, groblja njihovih pradjedova. Dakle, pjesnik poziva braću po jeziku i krvi da ostanu na rodnom tlu, da dijele sudbu sa drugima, jer su bolji svoji i krševi goli, nego tuđa polja obasuta cvijećem. Ne treba zaboraviti da se tuđin nikada ne moli da ostane u komšiluku. Naprotiv.

Ono što je Šantić kazivao i poručivao stihom, Ćorović je kazao prozom. U njegovoj potresnoj pripovijeci *Omeraga* data je nezaboravna slika tuge i duševnog bola onoga koji, pod uticajem tuđih priča, rasprodaje sve svoje i kreće u daleku “Turčiju”. On zna da ga u toj dalekoj zemlji očekuje tuđin; istina, tamo “zapovida naša vira”, ali to nije dovoljno da se on lako odvoji od rodnog tla. Taj ponosni aga, koji od malih nogu nije suzom orosio svoje lice, zaplakao je kada je krenuo voz, up.:

“Voz pode.

Omeragu stegnu nešto u prsima i on zinu, da se što više nadiše čista vazduha. Kroz prozor pomoli ne samo glavu, nego i prsa, kao da će iskočiti... Srce mu zalupa... baci fes i obje ruke pruži prema svome mjestu. Lice mu se namrača, skupi, on teško jeknu kao ranjenik... i glasno zaplaka.”

U *Zapisima jednog zaboravljenog čovjeka* Ćorović je izvajao lik poštenog i odlučnog Hasanage u nekoliko rečenica. U surovim danima, kakvih istorija Hercegovine, na žalost, ima i previše, kada neobuzdani mladići svoj inat iskaljuju na neđužnima i nejakima. Hasanaga istupa u odbranu komšije poručujući joj nesvjesnoj mladosti:

“Javaš, javaš, momci. – Pametnije bi vam bilo da sidite na domu, nego da se u ovo doba skitate po sokacima.” A kada ti momci žele da nasrnu na kuću Hasanaginog komšije Srbina, on odlučno saopštava:

“A ovu kuću ja čuvam... Ako je koji kajil da mu prsne čelo, neka joj se primakne.”

Takvih svijetlih i dirljivih primjera nudi nam i nedavna naša prošlost. Tu je životno vjeruju: komšija je kao i brat.

Koliko je jezička komponenta važna za razvijanje patriotskih osjećanja, danas nije potrebno posebno isticati. Ja ukazujem na činjenicu da je još Vuk Karadžić smatrao da “naša braća turskoga zakona”, dakle, turskoga zakona, govore ljepše našim jezikom nego oni grčkoga ili rimskoga zakona (v. *Gramatički i polemički spisi Vuka Stef. Karadžića*, knj. III, 181). Vuk, bez sumnje, nije bez razloga iznio ovakvu tvrdnju. A ona je višestruko značajna: značajna je, prvo, što reformator srpskohrvatskog jezika time pokazuje da su Muslimani na ovom tlu starosjedioci, da su oni tu svoji, na svom. Religija je nešto sekundarno, došlo sa strane, kao, uostalom, i drugima, ali taj momenat nije presudan u istorijskom opredjeljenju; Vukova tvrdnja značajna je i zbog toga što ona pokazuje da strani jezik, turski jezik, nije nikada postao komunikativno sredstvo među našim Muslimanima, nije, čak, znatnije uticao ni na njegovu strukturu. Ako je bilo kakvih uticaja, kako navodi i Vuk, oni se prvenstveno ogledaju u leksici, a ta jezička komponenta lako se otklanja i zamjenjuje domaćim riječima.

Svetozar Ćorović, kao što se zna, nije imao mogućnosti da stekne više obrazovanje. Poslije završene trgovačke akademije, ostao je u radnji svoga oca da se bavi trgovinom. Istina, on je mnogo čitao i time je, na izvjestan način, nadoknađivao ono što nije mogao da postigne u normalnom obrazovnom procesu. Prihvatao je, kao i Šantić, Vuka i pisao vukovskim jezikom znatno

prije nego što je u njegovoj užoj domovini prihvaćena Vukova reforma jezika i pisma. Upravo, Ćorović je pisao onako kako je govorio, a ličnosti njegovih djela govore, ili se osjeća težnja da govore, onako kako se govori u kraju odakle su te ličnosti. Ja ću na sljedećim stranicama ukazati na tu komponentu Ćorovićeve pisane riječi. Ali prije toga dvije napomene. Prvo. Kao delegat u Bosanskom saboru Ćorović je izvrgavao ruglu školske prilike onoga vremena. I tu se osjeća težnja za čuvanjem nacionalnih osjećanja svih članova naše zajednice. Prema stenografskim bilješkama, kako to navodi priređivač cjelokupnih djela Sv. Ćorovića, Stevan Jelača (*Biblioteka srpskih pisaca*, knj. VII, str. 13-14), Ćorović je ukazivao na apsurdnost nekih tekstova koje su nudili tadašnji udžbenici. Evo jedne takve situacije. Đak Musliman čita pred ocem tekst:

– *Ja idem u crkvu. Ja sam rado u crkvi.*

– *A šta ćeš ti u crkvi, nesretni sine? – pita stari i oštro ga gleda. – Zar si zaboravio džamiju?*

– *Staro vino mi je draže nego novo – čita mali dalje, ne slušajući staroga.*

– *Šta, šta bre? Vino?*

– *Ako dobijem o Božiću od oca novi šešir, biću vrlo dobar ...*

– *opet čita mali.*

– *... U školi učimo, u crkvi molimo... kada prodam jaja, kupiću svinjče.*

– *Zar ti meni krmka u kuću, domuzine jedan... Zar te tome u školi naučiše?*

Komentar ovome nije potreban. Tu je stav pisca. Na ovome tlu žive zajedno, i ne od juče, tri naroda. Škola mora da o tome vodi brigu. Ona ne smije nijednoga trenutka da zaboravi tu činjenicu. Inače, cio vaspitni proces može da se izrodi u svoju suprotnost, da bude više štetan nego koristan.

To je prva napomena. Druga. Ćorović se nije posebno bavio jezičkim problemima, što je i razumljivo, ali kada je trebalo odgovoriti na Skerlićevu anketu o narječjima, i on je, kao i A. Šantić, dao prednost ekavskom narječju. Razlozi koji se tamo navode više su zasnovani na emocionalnoj nego na racionalnoj osnovi (v. *Celokupna dela Sv. Ćorovića*, knj. VIII, str. 371). Istina, Ćorović je i u praksi prihvatio ono što je u odgovoru na Skerlićevu anketu predlagao. Od 1914. pisao je i na ekavskom narječju.

II

Ćorovićevo književno djelo satkano je od različitih govornih tipova. Upravo bi se moglo reći da pored piščevog jezičkog obrasca, u kome, sasvim prirodno, imamo pretežno osobine standardnog jezika, tu nalazimo zastupljene i neke od tipičnijih osobina svih govornih tipova za koje zna hercegovačko područje, i za njegovu pisanu riječ, bez pretjerivanja, može se reći da daje dosta vjernu sliku hercegovačkog govornog šarenila, da daje dijalekatsku kartu Hercegovine, makar u malome. U književnom djelu Svetozara Ćorovića, dakle, možemo razlikovati pored onoga jezičkog obrasca za koji se može reći da je književni, još i ove govorne tipove:

– govor mostarske čaršije sa jasno ispoljenim razlikama proisteklim iz nacionalne pripadnosti Ćorovićevih junaka;

– govor centralnohercegovačkog područja, zasvjedočen u jeziku pravoslavnog stanovništva te zone, a takav je i piščev jezički obrazac;

– istočnohercegovački govorni tip sa mnogim pojedinostima za koje ne zna govor centralne Hercegovine;

– govor zapadnohercegovačkog tipa, prvenstveno vezan za katolički živalj toga dijela Hercegovine.

Prirodno, ovo nije ni mjesto, ni prilika da se dublje ulazi u problematiku hercegovačkih govora. Ovom prilikom ja ću ukazati

samo na neke bitnije, pretežno fonetske osobine, ovih govornih tipova, kako bi se vidjelo koliko je Ćorović imao izoštreno uho i koliko je znao da u svojoj pisanoj riječi koristi taj stilski momenat pri vajanju svojih junaka. On je bio svjestan da nema realističke pripovijetke ako jezik njenih ličnosti nije vjerna slika govora sredine u kojoj živi ta ličnost. Dodajmo uz to da Ćorović, dosljedan svome stavu u razvijanju ljudskih i prijateljskih osjećanja prema svim žiteljima, kako svoga Mostara, tako i cijele Hercegovine, nije lokalne govorne osobine svojih zemljaka koristio kao sredstvo za ismijavanje, od toga on nikada nije pravio humorističke situacije. On je, prosto rečeno, kao pisac koji u svoju pisanu riječ pretače ljudske sudbine davao tim ljudima i ono što ih čini ljudima, članovima jedne određene društvene sredine, davao im govorne osobine tipične za tu sredinu. Istina, mi ćemo tu naići i na poneko odstupanje, što je i razumljivo i shvatljivo. Ćorović nije bio filolog, ponajmanje dijalektolog, njegov govorni obrazac predstavljao je svojevrsnu mješavinu književnog, centralnohercegovačkog i istočnohercegovačkog govornog tipa. Otuda i u jeziku njegovih junaka ponekad naiđemo na govornu osobinu za koju se ne bi moglo reći da je tipično njegova. Ali, istini za volju, i drevni Homer ponekad zadrijema.

Ćorovićev jezički obrazac, kao što je i ovdje već rečeno, predstavlja centralnohercegovački govorni tip donekle saobražen sa Vukovim ijekavizmom. Naime, za centralnohercegovački govor, kao tipične, navode se ove osobine: nedosljedna ijekavština, nedosljedno jekavsko jotovanje, uopštavanje nastavaka starih mekih osnova *-ih*, *-im*; nešto češći ikavizmi u oblicima glagola tipa *voljeti*, *živjeti*; obično je u upotrebi ikavski lik u odričnoj formi glagola *jesam*; muška lična imena tipa *Jovo*, *Rade*, *Mujo*, *Sule* imaju promjenu imenica ženskoga roda na *-a*; to vrijedi i za njihove prisvojne pridjeve (isp. o tome kod mene: *Mjesto centralnohercegovačkog govora...*, Južnoslovenski filolog, XXV, str. 297-300).

Ćorovićeva pisana riječ, ona piščeva, skoro u potpunosti potvrđuje ove osobine. Istina, kod njega je ijekavizam Vukovog tipa, što je i shvatljivo – u pitanju je književni jezik.

Dakle, pored: *snijeg, svijet, sijeno; mlijeko, dijete, vrijeme* Ćorovićeva pisana riječ zna i za: *nisam*, skoro redovno. Jedino u onim njegovim djelima u kojima se obrađuje tematika iz istočne Hercegovine, a u sklopu govora iz tih krajeva, javiće se nekada i *nijesam*, up.: kao da se *nijesu* radovali (*Na susret*); kao da to i *nijesu* zvijezde (*Bogojavljska noć*); *nijesam* čuo (*Zapisci sa sela*);

u oblicima glagola tipa *voljeti, živjeti*, često se uopštava nastavak *i* umjesto očekivanog refleksa staroga vokala *jat je*: *sjediti, trpiti, sjedili* (*Zapisci sa sela*); *dogorila je, naletiše suze* (*Bogojavljska noć*); *vidila, sjediti, živiti* (*Stojan Mutikaša*); *goriti* (*Stana Rankovića*);

u radnom glagolskom pridjevu ovih glagola oblik muškog roda nema uvijek literarnu formu. Tu, naime, pored običnijih oblika: *htio, volio, šutio, želio*, u piščevoj riječi nalazimo i: *vidjeo* (Mali pogleda i, kao da to nije ni *vidjeo...*); *sjeo* (isto). U vezi sa ovim posljednjim primjerom, fonetskim likom oblika m. r. radnog glagolskog pridjeva od glagola *sjesti*, i svih izvedenih od njega, vrijedno je ukazati da su likovi sa očuvanim jekavskim refleksom staroga vokala *jata* ispred *o < l*, postali naš standard. Istina, Pravopis daje dvojne likove: *sjeo* i *sio*, ali samo *posjeo*, a to je obrazac i za sve ostale glagole sa glagolom *sjesti* u osnovi. Čini mi se da ni kod prostoga glagola nije trebalo ići za dubletnom formom. Danas je jekavski standardni oblik upravo lik sa sekvencom *je* ispred *o*. Drugo je pitanje zašto je to tako. Dakle, Ćorović je i ovdje išao za onim što je slušao u svojoj okolini, i to onoj jekavskoj.

U oblicima zamjениčko-pridjevskih riječi kod Ćorovića preovlađuju nastavci starih mekih osnova: *sa čudnim očima*,

čitavam tijelom, od ostalih (*Zapisci sa sela*); paunovih, pijetlovih pera (*Na susret*); sa jednim jeditim otvorom, nekakvim krepitinama, ispod kojih je visila (*Jedinac*); sa velikim, crnim kao karapuša mladežom, sa svojim mršavim đogatom, svojim očima (*Omeraga*); jednih godina, u jednakim haljinama; u kratkim, izlizanim, suknenim šalvarama, ispod njihovih opanaka (*Stojan Mutikaša*); brzim sitnim koracima, oštrim šapatom, spavao dubokim, krepkim snom (*Među svojima*); znatno rjeđe su potvrde za oblike sa uopštenim nastavcima starih tvrdih osnova, na *-ijeh*, *-ijem*: miriše nekim osobitijem mirisom (*Zapisci sa sela*); iza tjih riječi silazio je lagano u mehanu (*Stari mehandžija*), svijeh zvijezda (*Bogojavljenjska noć*).

Fonemu *h* Ćorović češće upotrebljava nego što to nalaže naša standardna norma. On, naime, ima kao obične likove: *uho*, *muha*, *duhan*, *duhankutija*, čak i: *lahko*, *mehka*. Sve su to osobine govora njegovog užeg zavičaja.

Muška lična imena tipa *Jovo*, *Meho*, ako nije u pitanju motiv iz istočne Hercegovine, o čemu će biti govora niže, u Ćorovićevoj pisanoj riječi imaju centralnohercegovačke paradigmatске oblike: *San Mehe fenjerdžije*, Mehi kao da pomrča svijest (*San Mehe fenjerdžije*); *gleda Jovu* (*Na susret*); ali je ipak *raspitivao Husu*; *dade znak Husi* da učuti, treći dan *objavi Husi*, *kazao Husi*, *Husu* je gonio iz sobe (*Bećir-agin put*), *gazda-Simi* (*Stojan Mutikaša*).

Da ukažem na još neke osobine pisane riječi Sv. Ćorovića: glagoli tipa *sipati*, *dozivati* u prezentu imaju oblike po obrascu promjene glagola tipa *kovati-kujem*: *siplje* (*Snijeg*), *dozivilju* (*Na susret*). Od *noga* i *ruka* gen. pl. ima oblik na *-a*: *noga*, *ruka*; enklitički oblik zamjenice trećega lica m. r. *nj* često se javlja i kada je u pitanju prijedložka sintagma: Ona se zasmija. Hitno i okretno skoči *preda nj* (pred Luku); *zvao mene da budem uza nj* (uz poropčiju) (*Zapisci sa sela*); *pita ona*, privijajući se *uza nj*

i stežući ga jače (*Osman-begova šargija*), što, inače, nije česta pojava, ne naročito kod pisaca sa ekavskog govornog područja (isp. o tome M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik*, I, 311-312, kao i B. Milanović, *Naš jezik*, XXI, str. 33. i dalje).

Centralnohercegovački govorni tip (upravo osobine govora one hercegovačke zone koja se nalazi u granicama koje čine linije od Jablanice do Popova i od Podveležja do Hrguda i Neretve, uključujući sve jekavske oaze zapadno od Neretve) često je zastupljen u govoru Ćorovićevih junaka. Pored onih osobina koje su navedene kao tipične za piščev jezik, a koje su karakteristične i za centralnohercegovački govorni tip, ovamo bi dolazile još i sljedeće:

– jotovani dentali *t* i *d* ispred jednosložnog refleksa *je* od staroga vokala *jat*: *đe*, *đevojka*, *đeca*; *ćerati*, *šćela*. Primjeri su sasvim obični i nije potrebno navoditi potvrda za njih iz Ćorovićeve pisane riječi;

– odrični oblik glagola *jesam* u ovoj zoni pretežno ima ikavsku formu: *nisam*, *nismo*. Tako je i u Ćorovićevih ličnosti sa ovoga tla, mada će se sresti i oblik sa dvosložnim ijekavskim refleksom *ije*: što *nijesi* čuvo? *Jesam* li ti ja što ukro? *Nijesi*, ne daj Bože! Ali u govoru istog lica javiće se, i u dvije uzastopne rečenice, oba lika ovoga glagolskog oblika: *Nijesam* ja kriv, sestro Mare... Ja, na priliku, *nisam* ni ukro... (*Jedna vrlo nevjerovatna priča*). Istini za volju, ovakvi fonetski dubleti sreće se i u centralnohercegovačkom govoru, kao i oni sa dvojnim fonetskim likovima u zavisnim padežima zamjeničko-pridjevske promjene – ali je to prije posljedica heterogenog porijekla stanovništva nego dijalekatske neprevrelosti (više o tome v. kod mene: *Govor istočne Hercegovine*, SDZb., XIV, str. 59);

– pored *šćeo* javiće se i u ovom govoru, i kod Ćorovićevih lica sa ovoga područja, oblik radnog gl. pridjeva od glagola *htjet-stio*: što si *stio*? (*U zatvoru*, objašnjenje za takav fonetski lik ovoga glagolskog oblika v. kod Belića, Južnoslovenski filolog, XIV, 173);

– već je rečeno da ova hercegovačka zona ima uopštene nastavke starih mekih osnova u zamjeničko-pridjevskoj promjeni: *naših, vašim*, prema njima i: *dobrih, dobrim*. Takvo stanje prevladuje i u govoru Ćorovićevih ličnosti sa ovoga područja. Izuzeci su malobrojni: *od onijeh (U zatvoru), svijeh sela (Jedna vrlo nevjerovatna priča)*. Ovaj govorni tip ima prema standardnom *sutra* : *šutra*, sa palatalizovanim frikativom *s*, kao i u primjerima tipa *šes(ti), šednica* gdje je sekvenca *sje < sě* dala *še* po najnovijem, upravo jekavskom jotovanju. Ćorović, valjda zbog nedostatka grafeme *š* u štampariji, piše *šjutra*, ali to neće biti vjerna slika fonetskog lika ovoga priloga u hercegovačkim govorima, a tu imamo isti glas kao i u sekvenci *sě > še*;

– od glagola *sjesti*, i svih drugih sa ovim glagolom u osnovi, oblik m. r. radnog pridjeva ima očuvanu sekvencu *je* ispred *o < l*: *sjeo, zasjeo* i sl. Ranije je dato objašnjenje za ovaj fonetski lik, a što pisac i u govor svojih junaka uvrštava ovakav oblik, objašnjenje nalazimo u odsustvu grafeme za palatalni konstriktiv *š*;

– fonema *h* je postojan glas u ovom govornom tipu, ali je njegova fonetska i upotrebnost vrijednost zavisna od nacionalne pripadnosti stanovnika centralne Hercegovine, kao uostalom i drugih dijelova Hercegovine. Muslimani, po pravilu, imaju ovaj glas očuvan u svim pozicijama u riječi. Eventualno finalna pozicija i kod njih zna za njegovo gubljenje ili svodenje na dosta slabu frikciju. Ćorović je ovdje više išao za standardom nego za govornom realnošću, a karakteristično je da njegova pisana riječ zna i za sekundarno *h*: *hrđa*, što je osobina i centralnohercegovačkog govora;

– fonetske likove *pošlje, posljednji, našljednik, najpošlje*, u kojima imamo usaglašavanje artikulacione komponente frikativa *s* i sonanta *lj*, pisac je smatrao književnim oblicima i sam ih je upotrebljavao: *najpošlje sjede (Jedinac)*, Starica je *najpošlje* mogla opaziti (*Na susret*); Hajdemo, reče *najpošlje* – (*Bogojavljen-ska noć*). Pisac je ovdje išao za svojim jezičkim osjećanjem, i,

fonetski gledano, imao je pravo. Ne samo da je tako u narodu, ne samo da je tako pisao i Vuk, nego je sasvim prihvatljivo da prema: *zamisliti-zamišljen*, *zaposliti-zapošljen* imamo i prema *poslije-pošljednji*, jer je i tu moralo doći do međusuglasničke asimilacije: *slj = šlj*. Standardni jezik, kao što se zna, ne prihvata ovakve izmjene u grupama *slje*, *zlje* od *slě*, *zlě* (tj. od *s*, *z* + jat).

Ovdje je već rečeno da je Ćorović sa izrazitim simpatijama, i neskrivenom ljubavlju, pisao o svojim komšijama Muslimanima. U njegovim pripovijetkama sa mostarskim motivima sreću se divni opisi muslimanskih kuća, bašte pune cvijeća i šedrvana, djevojke obasute dženetskim draguljima, a momci puni mladosti i snage, koji nekada znaju da budu i siloviti i da se ne kontrolišu, ali je zato tu neko od starijih koji o svim pojavama na ovom svijetu prosuđuje smireno i trezvenije i koji je kadar da toj neobuzdanoj mladosti podvikne i njenu silu svede u snošljivije granice (isp. *Zapisi jednog zaboravljenog čovjeka*). Mostarski Muslimani, u Ćorovićevom književnom djelu, imaju svojih govornih posebnosti. Prvo, oni su skoro redovno ikavci, up.: *lipo* li će biti, *ev ovd*i, *sidim* ja, ko *ždribac*, vas *svit*, *divojke*, ko *pivcu*, *nasrid* njegove kuće (*San Mehe fenjerdžije*); *ovdi*, *lip*, *zapovida*, *vira*, *vidili svita*, moje *vire*, *u vrići*, *vrime*, ali: ko *čovjek* (*Omer-aga*); da *zapivaš*, *pivo*, *pobigla sam*, *pivati* (*Osmanbegova šargija*); *u svitu*, *livšega* momka, *piva*, *divojka*, *lipa* neno, baš si *dite* (*Teferić*).

U dijalektološkoj nauci je odranije poznato da su mostarski Muslimani ikavci. O tome je na početku ovoga vijeka M. Milas napisao veći prilog u Radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (knj. 153, za 1903. godinu). Milas za reflekske staroga vokala *jata* tu piše: Njega (tj. vokal jat, A. P.), izgovaraju muslimani i katolici kao *i*, a pravoslavni kao *ije* ili *je*; i dalje: “Svak u Mostaru govori: *nisam*, *nisi*... *lipo* ali i katolici i muslimani govore: *obe*, *obedvi* pored *obidvi*, zatim *neki* i *niki*, a pravoslavni imaju: *obje* i *obe*, *obedvije* i *objedvije*, *neki*, *zenica*...” (str. 49). Poslije Milasa, a i povodom Milasovoga rada, o mostarskom govoru pisao je

Vladimir Ćorović u Jagićevom Arhivu (knj. XXIX), zatim prof. J. Vuković u *Glasniku Jugoslovenskog profesorskog društva* (knj. XVII za 1937. godinu). U svim tim radovima konstatuje se postojanje ikavskog izgovora u govoru Muslimana. Ono što nam pruža pisana riječ Svetozara Ćorovića daje sliku govora mostarske čaršije početkom ovoga vijeka. Danas, nesumnjivo, nije više tako. To je i razumljivo.

Ćorović je dao i još neke tipične osobine govora mostarskih Muslimana, i prvenstveno mostarskih Muslimana. To su:

– svodenje dvaju afrikatskih parova na jedan, na *ć* i *đ*: u *pendere*, *ćini* mi se, *prićat*. Istina, ovo je dato kao tipična osobina jedne nene, a mlađe Muslimanke, čak i u toj priči, imaju očuvana dva fonetska para afrikata: *Omer-momče*, *Mejrima divojče*, iz narodne pjesme, zatim: *prićaj*, lipa neno, *prićaj* (*Teferič*). U ostalim pripovijetkama i Muslimani Mostara imaju *č* i *dž*: Tamo se živi ko u *dženetu*; pa vam se *ćini*; ko *ćojek*; evo *ključa*; i mi smo *ćuli* (*Omer-aga*); iz *čaršije*, *muštulgđžije* (*San Mehe fenjerđžije*); *Hatidža-hanuma*, onu *priću*, da *prićam*, *poćo* mi govoriti, ja izadi u *bašču*, preko tuđih *bašća* (*Stara prića*);

– jednačenje sonanata *lj* i *nj* sa *n* i *j* spada u karakteristične osobine govora mostarskih Muslimana (isp. o tome kod Milasa i Vukovića). Za tu pojavu znaju i neke ličnosti Ćorovićevih pripovijedaka: ja *pojubilim nu*, jopet se *pojubilimo*, *negakara*, kad si mi uzo *nu*, za *nu*, bez *ne* (*San Mehe fenjerđžije*). Ostale ličnosti iz ovog tematskog kruga (sa tematikom iz muslimanskog života) ne znaju za tu fonetsku osobinu, isp.: nikoju drugu nego *nju*, ja sam *njega* virila, *potlje*, *ljubiću* te, neka se *ljuti* (*Stara prića*); pa mi gledaju u *pendžere* i *zasiplju* ih *đulima*, šta je *potlje* bilo (*Teferič*). Ovdje je vrijedno istaći da, po pravilu, oni koji u svom govoru ne razlikuju dva para afrikata, ne razlikuju ni ova dva sonantska para. U drugim govorima, kao što je poznato, nije tako, svodenje dvaju afrikatskih parova na jedan je skoro opštešćakavska osobina, iako

u tim govorima nema pojave svodenja ovih dvaju sonantskih parova na jedan. Mostarski govor, kao i govor Muslimana zapadne Hercegovine, tu čini nešto posebno. Ćorović, kao što smo vidjeli, nije ove dvije fonetske osobine vezivao i smatrao ih tipičnom osobinom govora svojih komšija Muslimana;

– Milas je konstatovao da se u Mostaru govori: *pušćenica, pušćat, namišćen, pušći*, ali: *štap, šteta, klišta, prišt, gušterica, ognjište, štipati, štene*. To su potvrdili i kasniji ispitivači kako mostarskog govora, tako i centralnohercegovačkog govora uopšte. Ono nekoliko šćakavizama: *pušćenica, namišćen, pušći* nisu istoga karaktera. Pušćenica je mogla biti u toj formi unesena sa strane, možda i u govoru Muslimana koji su ovamo došli iz zapadnijih krajeva. Sekvencu *šć* u oblicima glagola tipa pustiti nalazimo i kod Ćorovića: *pušćo bi je (Jedna vrlo nevjerovatna priča)*, a to je osobina za koju zna i govor istočne Hercegovine (v. o tome kod mene: *Govor istočne Hercegovine*, 91-92, i tamo dato objašnjenje).

Ima još jedna osobina koja je karakteristična za mostarski govor, a to je upotreba partikula uz zamjeničke riječi, na koju se nije posebno obraćala pažnja. Ćorović nam i tu daje lijepa dijalekatskog materijala. U pripovijeci *San Mehe fenjerdžije* sasvim su obični ovakvi oblici: *menekane, menika, njegakara*. Ovakvo gomilanje partikula uz zamjeničke oblike još uvijek se sreće u govoru mostarskih Muslimana, pa i govoru Muslimana centralne Hercegovine (isp. o tome kod mene: *Govor istočne Hercegovine*, 133). U istočnohercegovačkom govoru, ali ne samo kod Muslimana, ova je osobina, tj. upotreba partikula, naročito frekventna uz priloške riječi: *tamoka, vamoka* i sl. (v. kod mene u radu o tome govoru, str. 160-163). Interesantno je da Ćorović nije ovu osobinu vezao za ikavizam, tj. nije je dao kao jednu od tipičnih osobina muslimanskog govora Mostara. I dobro je uradio što je tako postupio. Ta osobina, ma koliko bila tipična za govor mostarske čaršije, nije opšta govorna karakteristika musliman-

skog življa ovoga dijela Hercegovine, a, to ćemo vidjeti niže, nije i jedino vezana za govor Muslimana. Sa dijalektološkog staništa bilo bi prirodnije da je ova osobina vezana za govor Muslimanki Mostara, da je to, recimo, osobina govora one nene iz *Teferiča*, jer se ta pojava najduže i zadržala u njihovom govoru, što ima i svoje opravdanje u uslovima njihovog odgoja i življenja. Pisac je, kao što smo vidjeli, tu govornu osobinu vezao za jednog prostog zanatliju, čovjeka sa dna i time ga učinio još uvjerljivijim predstavnikom svoga mjesta i svoga esnafa. Dodajmo, uz to, da upravo u govoru Mehe fenjerdžije ima i drugih tipično mostarskih osobina, pored ikavizma tu dolazi i supstitucija fonema *lj* i *nj* fonemama *j* i *n*. Svakako bi ovamo išla i pojava nerazlikovanja dvaju afrikatskih parova, što ovdje nije došlo do izražaja.

Sa dosta lijepim zapažanjima pisac nam je u svome djelu dao sliku istočnohercegovačkog govornog tipa. A taj govorni tip, da se podsjetimo, karakterišu sljedeće osobine: dosljedan ijekavizam, zastupljena sva jekavska jotovanja, očuvana fonetska priroda svih fonema našega standardnog jezika – istina, frekvencija i fonetska priroda foneme *h* zavisi od nacionalne pripadnosti govornika, to može da vrijedi i za fonemu *f*; muška lična imena tipa *Jovo*, *Salko* imaju promjenu kao imenice m. r. na suglasnik, odnosno po obrascu promjene ličnog imena *Marko*. To vrijedi i za prisvojne pridjeve izvedene od ovih imena; kod zamjeničko-pridjevskih riječi obično su u upotrebi oblici sa nastavcima starih tvrdih osnova; tu su još u upotrebi zamjenički enklitički oblici *vi*, *ni*, a sreću se i *ve*, *ne*, da navedemo samo one glavnije koji se i u pisanoj riječi lako uočavaju.

Ćorovićeva pisana riječ potvrđuje sve te osobine. Ijekavizam je dosljedan, to je, istina, i u govoru ostalih ličnosti sa jekavskim izgovorom, što je posljedica piščevog htijenja da daje literarne vrijednosti ovoga izgovora. Za jekavsko jotovanje potvrde su, i tu, one opšte: *tje-će*, *dje-đe*. Izostaju *sje-še*, *zje-že*, pogotovo *pje-plje*, *bje-blje*, *mje-mlje*, *vje-vlje*, što može imati i svoje

opravdanje. To nije opšta pojava. Nigdje nije dosljedno izvršena (v. o tome kod mene: *Govor istočne Hercegovine*) i pisac se nije mogao odlučiti za njenu upotrebu. Uzgred da napomenem da se i Vuk tu kolebao i nije ovoj pojavi odmah mogao da odredi pravo porijeklo. Fonemu *h* Ćorović češće stavlja u govor svojih lica nego što je to slučaj u živom narodnom govoru. Istina, negdje se nailazi i na ispuštanje ovoga frikativa, ali je pojava njegovog gubljenja znatno češća u narodnom govoru, bar u govoru srpskog stanovništva istočne Hercegovine, nego što to daje Ćorović u svojim djelima sa tematikom iz istočne Hercegovine. Ali, to i nije piščev grijeh. Tako su radili svi pisci onoga vremena, pa i danas. U zamjeničko-pridjevskim riječima preovlađuju nastavci starih tvrdih osnova: *drugijem, ovijem, velikijem poslom, malijem, živijem* i sl., kao i: *našijeh, vašijeh, tuđijeh*. Muška lična imena *Jovo, Vule* mijenjaju se po obrascu imena *Marko: o Vulu Hadžiću, falio Vula, savladaš Vula, u Vula, od Vula, Vulov pogled (Zapisci sa sela), Gavra Vukovića (Stana Rankovićeva)*. Enklitički oblik zamjenice drugog lica *vi* sasvim je običan u ovom tematskom krugu Ćorovićevog književnog opusa: šta ću *vi* odgovorit, sretan *vi* put, Božija *vi* vjera, šta ću *vi* ja? od mene *vi* nema fajde, đe *vi* je, šta *vi* je (*Stana Rankovićeva*); javlja se i *ni*: da su *ni* gusle pa da malo prevučemo (*Zapisci sa sela*). Tu nalazimo i *velju (Zapisci sa sela), viđi (Stojan Mutikaša)*, ovamo idu još i ove osobine: *učinjet; prezivlje, zaimlje, dozivlje; volijem; net pričat, ako ti hot da mi daš; pušći (Zapisci sa sela), dečko, vamiliju, pušća, da puščem, počne da vrije, pošlje, najljevi (Stojan Mutikaša)*, tu će se sresti i poneki imperfekat, što inače nije svojstveno za govor lica iz drugih krajeva Hercegovine.

Ovdje je već rečeno da i istočnohercegovački govorni tip zna za upotrebu partikula, rečeno je da je to naročito često uz priloške riječi. Ćorović nam daje potvrda i za tu pojavu: *danaske (Zapisci sa sela)*, a u *Mutikaši* dvije ličnosti: Jegulja i gazda Pero često upotrebljavaju partikule uz zamjeničke riječi:

blago li *tebikare*, ne govorimo mi *tebikare*, za *namakare* (Jegulja), *ovđenaka*, *njemukara*, *naške*, *njegakara*, *našegara*, *svakomera* (gazda Petar). Istina, to treba i posebno istaći, da ovakvi primjeri ne dolaze u običnom razgovoru, ne bar kod Petra, mada bi se oni i u takvim situacijama mogli očekivati, nego se javljaju u nekakvim svečanijim trenucima, kada govornik svjesno teži ka tome da se pokaže učen i sviknut na govor varoške gospode. Dakle, ovdje je u pitanju čisto stilski momenat: određenim jezičkim sredstvima želi se dati posebno obilježje jednom govornom činu. A, to je poznato, govor mostarske čaršije obilovao je partikulama. Sve do naših dana.

Muslimani istočnohercegovačke zone imaju, kod Ćorovića, iste osobine kao i njihovi susjedi Srbi: ijekavizam, jekavska jotovanja, kao i cjelokupnu morfologiju. Ovamo bi išla i upotreba konstriktiva *h* i *f*. Sve su to, u najvećem obimu, potvrdila i skorašnja dijalektološka istraživanja na ovom području.

Ćorovićevo književno djelo pruža nešto materijala i za zapadnohercegovački govorni tip. U pripovijeci *Zaboravljena kuća* pored ikavizma, kao bitnog obilježja toga govornog tipa, nalazimo još i sažimanje samoglasničkih skupina *-ao* u korist prvoga vokala iz skupine: *doša*: *Ka* da je *đava doša* u vu kuću; kako si *moga* podniti?

I Svetozar Ćorović, kao i njegov savremenik i zemljak, Aleksa Šantić, pružio je u svojoj pisanoj riječi podosta građe koja ima značaja i za našu dijalektologiju. Uz to, i ne manje važno od toga, oba ova vrsna pisca iz Mostara pokazali su u svojim djelima i kako se voli rodna gruda i kako se vole svi njeni žitelji. Na tim osnovama i mogla se pisati novija istorija i Mostara i Hercegovine.

SLIKA ZAPADNOBOSANSKIH GOVORA U PISANOJ RIJEČI PETRA KOČIĆA*

* Rad prvi put objavljen u *Zborniku radova o Petru Kočiću*, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1979, 431-440. Ovdje prenesen u latinicu iz knjige *Stazama našega jezika*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1985, 201-208. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

SLIKA ZAPADNOBOSANSKIH GOVORA U PISANOJ RIJEČI PETRA KOČIĆA

Bosansko govorno područje, kao možda ni jedno drugo na srpskohrvatskom tlu, pruža izobilje materijala proučavaocima istorije i dijalektologije našega jezika, pa i šire. Bosanski govori pružaju dosta materijala koji potvrđuje starinu i autohtonost govora jednoga dijela zapadne Bosne, s druge strane na ovom području nalazimo veći kompleks govora migracionog karaktera koji su sačuvali svoje osnovne značajke donesene iz starog zavičaja. Između ovih dvaju govornih tipova postoje lako uočljive razlike: prvi od njih su pretežno ikavskošćakavski govori, drugi, pak, isključivo su ijekavskoštakavski govori. Unutarnja razlikovanja između ovih govora postoje. Ona su nekada manje a nekada više ispoljena, ali se sa sigurnošću može reći da su te međugovorne razlike izrazitije u prvoj grupi zapadnobosanskih govora ikavskošćakavskih govora nego što je to slučaj sa govorima one druge grupe, ijekavskoštakavskim govorima. Jasno je i zašto je tako. Šćakavski govori, kao autohtoni govori u ovom dijelu Bosne, i u širim bosanskim granicama, razasuti su po cijeloj Bosni: od Drine do Une i od Save do dalmatinskih i hercegovačkih granica. Sasvim razumljivo, na tako velikom prostoru, i kad bi bili u pitanju govori koje su karakterisale identične osobine, naslijeđene iz starijih perioda razvitka našega jezika u svim oblastima njegove strukture, u svojoj dugovjekovnoj evoluciji, međusobno bi se raslojili i izdiferencirali. Ali, na takvu

identičnost, teško je i pomišljati. Bez ikakve sumnje, jedan broj osobina, relevantnih za opštu fizionomiju ovih govora, bio im je od ranije zajednički. Tu spadaju, u prvom redu, refleksi starih glasovnih skupina *stj, zdj, skj, zgj*, i sl. koji su u svim ovim govorima, u najvećem broju slučajeva, zadržali svoje prvobitne fonetske vrijednosti *šć* i *žđ*. Uz ovu, tako izrazitu, osobinu idu i još neke: refleksi starog vokala *ě*, usporeni razvitak i u oblasti morfologije i u oblasti akcentologije, što nije slučaj sa ijekavskim govorima Hercegovine, pa, dobrim dijelom, i zapadnobosanskim ijekavskim govorima.

Ijekavskoštakavski govori zapadne Bosne (a svi su štokavski, samo što u onim prvim imamo glasovnu skupinu *šć* u primjerima tipa *išće, klišća, šćap, ognjišće*, dok u drugim imamo skupinu *št* u primjerima te vrste: *ište, kliješta, štap, ognjište*) s obzirom na svoje porijeklo – to je oblast ijekavskih govora hercegovačkog tipa – pokazuju više međusobne sličnosti. I ovo je razumljivo. Svi ti govori vode porijeklo iz onih područja koja su imala skoro identičnu evoluciju, svi ti govori, opet, napustili su stari zavičaj u skoro isto vrijeme i ponijeli u svom jezičkom inventaru skoro iste fonetsko-morfološke osobine. Uz to, svi ti govori prošli su na putu od starog zavičaja do novih staništa kroz skoro iste oblasti i na tom putu pretrpjeli skoro iste uticaje. Otuda između ovih govora velike podudarnosti u svim oblastima jezičke strukture, što nije slučaj, da ponovimo, sa ikavskoščakavskim govorima zapadnobosanske zone.

Ovo govorno šarenilo zapadne Bosne našlo je odraza i u pisanoj riječi Petra Kočića, koji je imao izrazitog dara da zapaža i daje tipične osobine lica o kojima govori u svom književnom djelu. Bez ikakve sumnje, najveći je broj tih osobina uzetih iz njegovog užeg zavičaja. Otuda u Kočićevim pripovijetkama ponajviše osobina svojstvenih ijekavcima zapadne Bosne. Ali, ni oni drugi, ikavci, nisu ostali neprimijećeni.

Prema opisima zapadnobosanskih govora, poteklih iz pera mlađih dijalektologa čiji su radovi u novije vrijeme ugledali svjetlost dana, kao tipičnije osobine ovih dvaju zapadnobosanskih govornih tipova, mogle bi se navesti sljedeće:

a) za ijekavske govore:

– dosta stabilan vokalski sistem, ali sa prisutnim među-vokalskim supstitucijama tipa: *sedom, esom; kunj, un, mutika*;

– neakcentovana skupina *-ao* u finalnoj poziciji riječi dvojako se sažima – u korist drugoga iz skupine *-o*: *došo, imo, reko*, što je češća pojava; i u korist prvoga vokala iz skupine, vokala *-a*: *doša, iša*, što je rjeđa pojava. Upravo ova druga pojava običnija je u onim zapadnobosanskim govorima koji imaju tješnje veze sa govorima Like, a zajedno sa ovom osobinom ide i pojava vokala *u* umjesto *o* što takođe upućuje na ličke govore (v. o ovome M. Dešić, *Zapadnobosanski ijekavski govori*, SDZb., XXI, str. 57);

– refleksi *ě* su u osnovi ijekavski, mada taj ijekavizam nije klasičnog tipa. Pored refleksa *ije / je* javljaju se i drugi: *ě > i* pa i *je* gdje je u standardnom ijekavskom izgovoru *e*;

– u nastavcima zamjeničkopridjevskih riječi preovladaju ijekavski likovi: *dobrijem, lješvije, bijelije* (Dešić, op. cit., 250, v. i za Zmijanje, D. Petrović, *O govoru Zmijanja*, Matica srpska, Novi Sad, 1973, str. 155);

– jekavsko jotovanje nije dosljedno izvršeno ni u jednoj skupini osim u sekvencama *lě* i *ně*;

– čuvaju se osnovne fonetske vrijednosti dvaju parova naših afrikata, izuzeci su vezani za neke tuđice koje su u toj formi mogle biti i primljene;

– foneme *h* i *f* ne čine sastavni dio konsonantizma ovih govora, zamjene su *v, j* i *k* za *h*, zavisno od pozicije u riječi, i *v* za *f*;

– lična imena tipa *Jovo, Mile* imaju promjenu kao imenice ž. r. na *-e*. Takvu promjenu imaju i imena tipa *Boško, Gojko*;

– u promjeni imenica ovi govori znaju za mnoge obličke arhaizme:

u dativu množine imenica m. r. javlja se i stari oblik na *-om*: *donese se čobanom, odnijele su težakom*;

u instrumentalu množine javljaju se i oblici bez uopštenog nastavka *-ma*: *s Mađari, s tije kosci*;

uz njih i sa nastavkom *-ije*: *pred njemačkije topovije, s ovije tenkovije*;

u lokativu množine pored standardnih oblika sreću se i oblici sa nastavkom *-i*: *u zemljani lonci*, i sa nastavkom *-ije*: *po Velagićije, u kolije, po prsije, u džandarije, na volovije*;

– u ovim množinskim oblicima (tj. 3, 6. i 7. padežu) imenica ženskog roda pored standardnog nastavka *-ma*, javljaju se i nastavci *-ami*, ali nisu rijetki ni oblici tipa: *po planina, u kuća*, kao i: *za ovca* (više o tome kod Petrovića i Dešića);

b) za ikavskoščakavske govore u međuriječju Vrbasa i Une kao tipične mogle bi se navesti sljedeće osobine:

– stabilan vokalizam, bez pojave zamjene vokala *o* sa *u* u primjerima tipa *un, kunj, mutika*; tu nije obično ni *esom, sedom*;

– neakcentovane skupine *-ao* sažimaju se samo u korist drugoga iz skupine: *došo, išo*;

– refleksi *ě* su, po pravilu, ikavski, bez obzira na poziciju u kojoj se nekada nalazio ovaj stari vokal, ali ni tu nema dosljednosti. Odstupanja su različita, i jekavska i ekavska, up. *njeko, nekada, česta, dječko, zjenica* kao obična na dosta širokom prostranstvu ovih govora;

– tu se javlja i *ćio, đe, đī*;

– fonetske vrijednosti afrikata nisu iste u govorima ovoga ikavskoščakavskog kompleksa. Govori u dolini Vrbasa i Sane obično ne razlikuju dva afrikatska para. Tu glasovi *ć* i *đ*, ili nešto palatalniji glasovi *č* i *dž*, vrše službu obaju ovih parova. U

zapadnijim predjelima, prema Uni, nalazimo oba ova afrikatska para sa jasno izdiferenciranim fonetsko-fonološkim razlikama;

– foneme *h* i *f* se čuvaju, ali fonema *h* nije naročito stabilan glas. Finalna pozicija često zna i za gubljenje ovoga glasa, rjeđe su – supstitucije;

– lična imena tipa *Mujo*, *Ale* imaju promjenu imenica ženskoga roda na *-a*;

– tu se javljaju i lična imena tipa *Huse*, *Hase*;

– u paradigmi imenica javljaju se i arhaičniji oblici, čini se češće u onoj prvoj grupi, oko Sane i Vrbasa, nego u onoj drugoj grupi, Pounje.

Da vidimo šta od svega ovoga potvrđuje pisana riječ Petra Kočića.

1) Kao što je već rečeno, Kočić daje najviše materijala sa područja ijekavskoštakavskih govora zapadne Bosne, i daje ga vrlo korektno. Upravo bi se moglo reći da je on u svom djelu preduhitrio dijalektologe. Dao je niz fonetsko-morfoloških osobina ovih govora koje su potvrdili i radovi naših dijalektologa (primjeri se uzimaju iz *Celokupnih dela Petra Kočića*, knj. I, Biblioteka srpskih pisaca). Ova konstatacija ima veći značaj kada se zna da je Kočić rano napustio rodni kraj, da se školovao u Banjoj Luci i Beogradu, da je studirao u Beču i da je sve ono što je stvorio, stvorio je daleko i od Zmijanja i od Bosne. Ali, njegov slučaj potvrđuje staru istinu: ko kroz život ide otvorenih očiju, on vidi i u djetinjstvu ono što drugi ne vide u toku cijeloga života. Sve ono što je naš pisac ponio iz rodnog kraja, duboko se urezalo u njegovo pamćenje i ostalo sastavni dio njegove ličnosti. A da se podsjetimo i činjenice da je Kočić imao izrazito dobro pamćenje. Njegovi savremenici ukazuju na tu osobinu kao nešto što je odvajalo Kočića od drugih. Vladimir Ćorović je saopštio da je Kočić u Beču bio izgubio satiru *Jazavac pred sudom* i da je sve to od riječi do riječi ponovo napisao (v. u Predgovoru

Celokupnih dela P. Kočića koji je napisala Zora Vulović, na str. XXI). Taj momenat, bez sumnje, doprinio je i njegovoj jezičkoj karakterizaciji ne samo pojedinih ličnosti nego i pripadnika pojedinih regiona naše jezičke teritorije (v. u *Jazavcu pred sudom* Davidovo raspoznavanje predstavnika pojedinih govornih tipova upravo prema jezičkim osobinama). Istina, njegov tegobni život i mukotrpno školovanje nisu mu dozvolili da upozna sve govorno šarenilo Bosne. Zato je njegovo jezičko raspoznavanje uvijek u krugu Zmijanja i banjolučke okoline, uključujući, naravno, i samu Banju Luku. Pa ipak mora se priznati da su podaci koje nam je ostavio o govornim osobinama ovih bosanskih predjela vjerni i pokazuju njegovu sposobnost da uočava bitno u jeziku.

2) Od osobina koje karakterišu govor njegovih zemljaka, jekavaca, ukazujemo na sljedeće:

a) nedosljedna zamjena *ě*, mada preovlađuju ijekavske forme. Tu nalazimo pored:

dijete, snijeg, nijesam, u vijeku, lijepih dana, lijeka, vrijeme, cijela; odnosno: *vjera, mjesto, osmjeh, pjesma* i: *zagoreti, starešinstvo, zenica, grešne duše*; kao i: *viditi, nisam, živiti*, a uz: *od starije brvana, grlom junačijem, ovije lumera, s avlijskije vrata, od muškije*, kao obično, javlja se i: *s jednim oženjenim, u Crnim Potocima, pred svojim ljudma, s malim, s ovim, carskim službenicima, od carski oružnika*, kao manje obično;

b) jekavsko jotovanje dosljedno je izvršeno u skupinama *ě* i *lě*. Skupine *tě* i *dě* pored izmijenjenih formi znaju i za očuvano starije stanje:

sekv. *dě*:

neđelje, vođe, neđe, niđe, viđeti, viđeše, viđela, ne viđe, ne viđeše, nođe, đe, svađe, đedova, prandədova, đeda, đedovi, đedu, zaodeti, ođeću, pobljeđela, međed;

ali i:

djeca, djece, vidjela, vidjeo, djetetu, djetinja, djeco, sa djecom, svojom djecom, s djetetom, djevojka, djela;

sekv. *tě*:

poćerasmo, doćerasmo, oćeram, oćera, oćerati, ćerate, ne ćeram, prećerati, nije ćeo, ne ćedoše, pa i ćio;

ali *i*:

dotjera, potjerasmo, natjerasmo, htjele;

sekv. *sě*:

šjednemo (skup grafema šj treba da označava palatalni frikativ ś), šjednem, šjedoše, bešjedimo, šjedite, našjetovaće vas, bešjediti, bešjeda, bešjede, na bešjedi, išjeko, pošjeku, išjekli, šjela, šjenokose, pošjedi, išječeno, prešjedi, išjeći, došjetiše se, ušjeva, šjeme, šjeti, šjetio, našjede, šjet, šječati, ošjetiše, prošjelo;

kao *i*:

šjutra, prošjutra, prošjaci, prošjaku, prašjaka, prošjačku, šjaje

iako *i*:

ukiselio se; kad se sjetim, iz zasjede; besjedu, sjećate, sjeme, osjetih ga, osjeća, usjevi, sjeti se ja;

odnosno:

sjutra-dan; i: izjesti.

Usnjeni suglasnici rijetko znaju za izmjenu kada se nađu u vezi sa jednosložnim refleksom *ě – je*. U pregledanim Kočićevim radovima pronašao sam samo dvije potvrde za izmjenu skupine *pě* u *plje*: *trpljeti* i *Pljeva* (: *de Pljeva* skače u Vrbas, tj. Pliva). Inače je redovno:

prispjeti, pjeva, pjesma, smjeli, Gomjenica, mjesečina, na mjestu, vješala, vjerovati, vjenčane, nevjenčana, vještica, bježala, objego.

Slično stanje nalazimo i u savremenim ijekavskim govorima zapadne Bosne. Iz Zmijanja Petrović navodi pored primjera tipa: *prećero, očero; uđenut, od neđelje* i: *djevojka, djeteta*, a, kao rjeđi oblik, javiće se i *tjeraj*. Sekvenca *š* i u savremenom govoru Zmijanja > *še: šedaju, šede, šeć, šeme*, iako sekvenca *ž* ne prati ovu skupinu. Naime, ni Petrović ne nalazi sigurnih primjera za *že < zě*.

Za jotovanje skupina *pě, bě, mě, vě*, zmijanski govor pruža vrlo malo potvrda: *pljegavac, življjet*, ali je i tu: *međed, šutra, šajan* (op. cit., 186-190). Slično stanje nalazi i Dešić u širem regionu zapadne Bosne. Pored *tě > će: doćera, očera*, javlja se i: *Stjenjani, tjeskoća*; pored: *viđe, viđeti, đekoji, đevera, neđelja, međed*, javlja se i: *djevojka, djetetom, djetinji, dječaka, dječko, odjeću*. Pored *bešede, zašeli*, javlja se i: *zasjedi, isjeko, sjede*; a Dešić daje potvrda i za *že < zě: izede, izeli*, iako pored: *izjede, izjela*. I tu su sekvence *pě, bě, mě, vě*, rijetko trpjele izmjenu. Primjeri: *osljepljala, grmljalo, življati*, i u toj glasavnoj formi su rijetkost (Dešić, op. cit., 156-164).

Kao što vidimo, pisana riječ Petra Kočića i u ovoj osobini daje realnu sliku stanja koje karakteriše ijekavske govore zapadne Bosne. Drugo je pitanje zašto je to tako. Ono je teoretskog karaktera i o njemu je već bilo riječi u našoj stručnoj literaturi (v. o tome kod mene: *Promene nepalatalnih suglasnika u vezi sa j na srpskohrv. području*, Južnoslovenski filolog, knj. XXVIII, 143-187).

c) Sudbina foneme *h*, kao što je poznato, nije ista u svim štokavskim govorima. Upravo bi se moglo reći da na bosanskohercegovačkom tlu ova fonema čini sastavni dio konsonantizma samo govora Muslimana. Poznato je i zašto je to tako (v. kod mene u radu o zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima). To potvrđuje i pisana riječ Petra Kočića. Primjeri kao: *nemoj se kariti, uvijek se vališ, nama; po šaku, dvije gra, Rišćanine, duovni, u šer, u šeru*, sasvim su obični u govoru junaka

Kočićevih pripovjedaka. Ali ne i svih njegovih junaka. Tako u govoru Simeuna Đaka imamo često u upotrebi ovaj konstriktiv:

ne bih, sahraniti, strah, straha, zadrhtalo, osvitale ih je, četrdeset mrtvih što malih, što velikih glava, izvrnuh, hodi, sjetih, u patrijarha, ostarih, počeh, razveselih, ražalostih, hrišćanske; iako i tu: zadrkta; odnosno: duovno, uvati, an-džaru, odma i sl.

Ovo diferenciranje Kočićevih junaka može biti i svjesno. Naime, Kočić je znao da sveštena lica, s obzirom na prirodu svoga posla, mogu u ovoj osobini da se izdvajaju od svojih parohijana, isto onako kao što je u *Jazavcu* i jezičkim osobinama vršio karakterizaciju pojedinih ličnosti.

d) Fonema *f* je skoro nepoznata jekavcima Kočićevih pripovjedaka. Tu je obično: *mutesarip, kod džamije Veradije, vursat, višekliju, iz mlogo vuruna kruva, uverčio, uvamo, verman, švapskog vitmiluka, bevel je bevel, nema vajde, vukaraška, vavrika, vorinti, ko i svaki grov.*

e) Mada afrikate *č* i *dž* čine sastavni dio konsonantizma zapadnobosanskih ijekavaca, i tu će se sresti poneki izolovan primjer sa upotrebom *ć* ili *đ* mj. *ć* ili *dž*. Petrović navodi i ove primjere za tu pojavu: *siće, podvlaći, ćašapi, ćašap, đezva* (str. 179). I Kočić daje potvrdu za upotrebu *đ* mj. *dž* u tuđicama *džezva: džezvu i džandari: đendari*. Inače je: *vildžane*, u *džamiji*. Jasno je da i u navedenim primjerima imamo fonetski lik u kojem su navedene lekseme i živjele u govoru ovih Kočićevih junaka, a upravo takav lik je sasvim običan u govoru ikavaca šćakavaca doline Vrbasa.

f) I u oblicima Kočić daje vjernu sliku govornog stanja zapadnobosanskih ijekavaca. Muška lična imena tipa *Jovo, Mile* imaju promjenu imenica ž. r. na *-a*. Za taj dio ijekavštine zasvjedočena su i imena tipa *Brane, Vlade* (Dešić, 240), što se moglo proširiti iz ličkih govora. Nisam kod Kočića našao imena toga

tipa, ali i on ima *Huse*, što je tipično za zapadnobosanske ikavske govore.

g) U promjeni imenskih riječi, vidjeli smo, zapadnobosanski ijekavski govori pokazuju dosta starine. Tu se još uvijek sreću stariji oblici genitiva, dativa, instrumentala i lokativa množine. Za tu osobinu zna i pisana riječ P. Kočića; naravno, misli se na jezik junaka Kočićevih pripovjedaka:

na strah vragom,

Mijo bi slegno ramenije,

po tuđije kuća, na pirovije, na našije svetinja,

po našije namastirije i crkva, u prsije, po vije našije stijenja.

h) A u zamjениčkoj promjeni izdvajaju se oblici *nami*, *vami* kao vrlo obični i u jeziku junaka Kočićevih pripovjedaka i u savremenim ijekavskim govorima zapadne Bosne (v. Petrović, 153 i Dešić, 243-244). David Štrbac ima jednom i: *vala vi*. Ovakav enklitički oblik zamjenice drugog lica množine ne bilježe Petrović i Dešić.

3) a) Kočić je dao malo podataka o govoru ikavaca zapadne Bosne, a i ono što je dao ima svoju regionalnu omeđenost. Naime, u njegovim pripovjetkama, ako se pojave, Muslimani i Hrvati su ikavci, skoro bez izuzetka:

vira, viru, čovik, nigde, ditiću, priko suda, s pristolnikom, procinitelj, za čovika, čoviče, umriti, ne vridaj, lipo, grišnu dušu, po svitu, svit, priporučiti, lipu rič, grišiti duše, doli, dilio, podilili (Jure Piligrap);

vire ti, slip hodio po dunajluku (Tajna nevolja Smaje Subaše).

U zapadnobosanskim ikavskim govorima, međutim, nalazimo, i ne malo, i odstupanja od takve zamjene *ě*. Drugo je pitanje da li je to osobina koja je svojstvena samo jednom dijelu zapadnobosanske ikavštine, ali je činjenica da i banjolučki ikavci znaju za neke ijekavizme kao i oni u Bosanskoj krajini (up. *njeki*,

dječko, *đe/đi, na čestu* i sl.). Naravno, Kočić nije morao znati za sve ove specifičnosti, ali je znao da su refleksi *ě* različiti u tom dijelu Bosne, znao je da se po toj osobini razlikuju Srbi od Hrvata i Muslimana, i on je to dao u svojim pripovijetkama.

b) Da je Kočić imao osjetljivo uho, da je bio sposoban uočavati diferencijalne osobine u govoru stanovnika ovoga dijela Bosne, potvrđuje i vrijednost afrikata u jeziku junaka njegovih pripovjedaka. Jure Piligrap ima sva četiri naša afrikata, a Smajo Subaša zna samo za *ć* i *đ*:

primiće se dan, na čemu smo, plaćimo i jaućimo, feređu, gorčina, dočekati; ali i: skočiti u Vrbasa; up. i večeras, ne mući me, šta činiš (Mejdan Simeuna Đaka).

Kočić je dobro uočio ovu razliku u govoru ikavaca zapadne Bosne. Istina, u vezi s tim potrebno je istaći da svi zapadnobosanski Muslimani ne čine u ovom pogledu jedinstven govorni tip. Bosanska krajina tu pruža sasvim drugačiju sliku od stanja koje karakteriše govor doline Vrbasa, pa i cijeli prostor između Vrbasa i Bosne. U zapadnoj Bosni, šire Pounje, i Muslimani razlikuju dva afrikatska para, baš kao i Srbi i Hrvati (više o tome kod mene u radu o zapadnobosanskim ikavskoščakavskim govorima).

c) Uočljiva je i još jedna razlika između Muslimana i Hrvata ikavaca, koju nalazimo i kod Kočića. Muslimani skoro redovno čuvaju glasove *h* i *f* u svom govoru. Hrvati ih ili ispuštaju ili supstituišu. Piligrap ima: *ama se tuj oće još nešto, ja odam po svitu, piligrap.*

4) Ako bi se želio dati jedan opštiji sud o slici zapadnobosanskih govora u pisanoj riječi Petra Kočića, onda bismo mogli reći da je Kočić imao izoštren sluh i fino jezičko osjećanje. On je još u ranom djetinjstvu uočio najvažnije govorne osobine svoga zavičaja i sve je to kasnije našlo mjesta u njegovim literarnim ostvarenjima. Tu je Kočić stvarno preduhitrio dijalektologe.

Kada su u pitanju ikavski govori zapadne Bosne, izgleda da je za uzor uziman govor Banje Luke. I upravo zbog toga u Kočićevoj pisanoj riječi nema cjelovitije slike toga govornog tipa zapadne Bosne, ali i ono malo osobina, koje nam pruža Kočićevo djelo, ukazuje na slojevitost zapadnobosanske ikavštine.

Da mu je sudbina priuštila više mirnih i srećnih dana, da je njegova životna staza bila manje trnovita, sigurno je da bi nam Kočić ostavio više podataka i o govorima svojih zemljaka ikavaca, i o njihovom govoru ne bi sudio na osnovu onoga što je slušao od subaša i zatvorskih ključara. (Ja namjerno ovdje nisam uzeo u obzir jezik *Sudanije*, jer tu ima dosta izopačenosti i netipičnosti za govor o kome je riječ.) A da je naš pisac imao i sprema i talenta da sve to sagleda, potvrđuje njegova rasprava o Banjoj Luci, o porijeklu toga toponima. Ovako smo dobili lijepu sliku govora ijekavaca zapadne Bosne. Ikavci su ostali u njihovoj sjenci. Ali, da time i zaključim, i to je koristan prilog našoj dijalektologiji.

SLIKA BOSANSKIH GOVORA U ROMANIMA IVE ANDRIĆA*

* Rad prvi put objavljen u *Južnoslovenskom filologu*, knj. 49, Beograd, 1993, 95-110. Ovdje prenesen u latinicu iz knjige *Pisci i njihov jezik*, Beograd, Prosveta, 1995, 286-311. Literatura nije prenesena. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

SLIKA BOSANSKIH GOVORA U ROMANIMA IVE ANDRIĆA

1. O Ivi Andriću, i njegovom književnom djelu, i do sada, postoji veći broj knjiga, studija, rasprava i sitnijih priloga. Postoji čitava jedna biblioteka. Broj takvih radova znatno će porasti u godini kada se obilježava stogodišnjica piščevog rođenja (1992). To je i shvatljivo, i razumljivo. Andrićevo književno djelo je veoma bogato i raznovrsno. Uz motive koji su vezani za razne krajeve Bosne, za piščev rodni kraj i zavičaj, tu nalazimo i problematiku drugih krajeva naše zemlje, kao i opšteljudsku problematiku.

2. Bez sumnje, Bosna je bila nepresušno vrelo Andrićevih inspiracija: od Travnika preko Višegrada do Sarajeva. Počesto se on, i u kasnijim godinama svoga života, vraćao na dane svoga djetinjstva i dječastva. To je i shvatljivo. Svi mi nosimo najveći broj uspomena iz naše rane mladosti. Za rodni kraj vežu nas neraskidive niti. A za Andrića se mora reći da je kroz život išao budan i da je “snimao na kasetu” sve ono što je zapažao na tom putu. Odatle kod njega “masa” detalja iz svih krajeva kuda je hodio. A vrijeme kada je Andrić rođen (1892) i kada je počeo da se javlja u našoj literaturi (1911) nije bilo naklonjeno malim i siromašnim ljudima sa ovih prostora. To je Andrić osjetio i na vlastitom životnom putu. To je vrijeme “smjene” carstava na ovim prostorima, a to se vršilo na najgrublji mogući način – ratom i rušenjem svega što je bilo stvoreno. Nažalost, uzročnici

tih međuljudskih nesporazuma nisu iščezli ni do danas. Sve to, prirodno, ostavlja duboke tragove i na psihi žitelja ovih balkanskih prostranstava.

3. Naša je nesreća, i ne mala, što od iskona nismo bili homogena društvena zajednica. A kada su se tome priključile vjerske podvojenosti, razlike su postale i veće i vidljivije. Veliki pisci, kakav je bio Andrić, bili su svjesni svega toga. Njihovo književno djelo pruža nam izobilje podataka o tim razlikama i, što je najgore, te razlike nikako nisu male i površne. One sežu duboko i prostiru se široko. Andrić to lijepo iskazuje kroz usta francuskog konzula Defosea sljedećim riječima: – Kako je moguće – pitao je Defose – da se ova zemlja smiri i sredi i da primi bar onoliko civilizacije koliko njeni najbliži susedi imaju, kad je narod u njoj podvojen kao nigde u Evropi? Četiri vere žive na ovom uskom, brdovitom i oskudnom komadiću zemlje. Svaka od njih je isključiva i strogo odvojena od ostalih. Svi živite pod jednim nebom i od iste zemlje, ali svaka od te četiri grupe ima središte svoga duhovnog života daleko, u tuđem svetu, u Rimu, u Moskvi, u Carigradu, Meki, Jerusalimu ili sam bog zna gde, samo ne onde gde se rađa i umire. I svaka od njih smatra da su njeno dobro i njena korist uslovljeni štetom i nazatkom svake od tri ostale vere, a da njihov napredak može biti samo na njenu štetu. I svaka od njih je od netrpeljivosti načinila najveću vrlinu i svaka očekuje spasenje odnekud spolja, i svaka iz protivnog pravca (*Travnička hronika*, Prosveta – Svjetlost, 1958, str. 293-294).

Tu je, vrlo sažeto, i dokumentovano, iskazana naša stvarnost. I ne samo ona iz “konsulskih vremena”, nego i ona jučerašnja, i ova današnja. Naravno, jedan Francuz ni tada, kao ni danas, ne može to da shvati. Na njegovom matičnom tlu žive, takođe, pripadnici različitih pogleda na svijet, različitih religija, ali im to nikako, i nikada, ne čini prepreku da se svi osjećaju sinovima i kćerima zemlje na kojoj žive, gdje se rađaju i umiru, da se osjećaju Francuzima, i da im je Francuska iznad svega.

Ali, mi nismo Francuska. Teško pristajemo i uz Evropu. Mi smo Balkan. A na Balkanu sve ima svoja posebna obilježja. To traje vijekovima i, što je tragično, nema nikakvog izgleda da će toga uskoro nestati. Te razlike na našem tlu rađaju ono što je najpogubnije za ljudski rod – rađaju mržnju. To je Andrić lijepo pokazao u *Pismu iz 1920. godine (Pripovetke, Prosveta – Svjetlost, 1958, str. 254-271)*. I opet kroz usta jednoga stranca. Ovdje “Švabe” iz Trsta koji je, po porijeklu, iz Sarajeva. Taj Maks Levenfeld, koji je rođen u Sarajevu, koji je zavolio i Sarajevo i njegove ljude, zbog ratnih prilika, napušta rodno Sarajevo i “bježi” iz Bosne, uviđa svu našu složenost. On kaže da je Bosna “zemlja mržnje i straha”. A ta mržnja “diže čoveka protiv čoveka i zatim podjednako baca u bedu i nesreću ili goni pod zemlju oba protivnika”. A kolike su te unutarnje razlike između žitelja i Sarajeva i Bosne, on to ilustruje otkucavanjem časovnika sa pojedinih vjerskih bogomolja: jedno vrijeme otkucava sat na katoličkoj katedrali, drugo (sedamdeset i pet sekundi kasnije) sat na pravoslavnoj crkvi “iskucava svoja dva sata posle ponoći”, nešto malo kasnije “iskucava promuklim, dalekim glasom sahat-kula kod Begove džamije” svojih “jedanaest sati”. Jevreji nemaju svoga sata, “ali bog jedini zna koliko je sada sati kod njih: koliko po sefardskom a koliko po eškenaskom učenju”. To su problemi koji tište svakoga koji voli ove krajeve i njegove ljude. Andrića su ti problemi mučili cijelog života (up. i u romanu *Na Drini ćuprija*, str. 105). Nije ih mogao rješavati, ali je mogao na njih da ukazuje i da skreće pažnju onima koji bi mogli da ih rješavaju, da im pristupaju kao zajedničkom problemu bez čijega rješenja nema sreće na ovim prostorima ni za jednoga člana naše društvene zajednice.

II

1. Ja ću u ovome radu ukazati na neke jezičke osobine Andrićevih romana. Upravo, ukazaću na to koliko se u njegovim

romanima: *Travnička hronika*, *Na Drini ćuprija* i *Gospođica* ogleda govorno šarenilo Bosne. A da je naš pisac čvrsto vezan za tlo Bosne, što je i ovdje već rečeno, pokazuju naslovi njegovih djela kao što su: *Travnička hronika*, *Na Drini ćuprija*, *Most na Žepi*, *Rzavski bregovi*, *Čudo u Olovu*, ili, pak, mikrotoponimi koje srećemo u navedenim njegovim romanima. Tako, na primjer, u *Travničkoj hronici* imamo pored *Travnika* još i ove toponime iz područja Lašve: *Vlašić*, *Vilenica*, *Dolac*, *Lašva*, *Kalibunar*, *Kupila*, *Turbe*, tu još dolaze: *Bosansko Skoplje* (Gornji Vakuf), *Bugojno*, *Šumeć*.

U romanu *Na Drini ćuprija* pored *Višegrada* nalazimo i: *Crnču*, *Butkove stijene*, *Kalatu*, *Uzavničke planine*, *Stražište*, *Maluhino Polje*, *Goleš*, *Mezalin*, *Vidovu goru*, *Staniševac*, *Vardište*, *Kabernik*, *Lijesku*, *Veletovo*, *Rzav*, *Crnčiče*, *Panos*, *Stari grad*, *Bikavac*, *Mejdan*, *Okolišta*, *Osojnicu*, *Dušće*, *Višegradsku Banju*, *Unište*, *Velji Lug*, *Tetrebicu*, *Nezuke*.

U *Gospođici* nalazimo podosta sarajevskih mikrotoponima, a i toponima šire sarajevske okoline, up.: *Veliki Ćurčiluk*, *Ćumurija*, *Kovačići*, *Miljacka*, *Alipašin Most*, *Vrelo Bosne*, *Tarčin*, *Ferhadija*, *Koševo*.

Uz to idu i etnici kao: *Travničanin*, *Fočak*, *Plevljak* (!), *Višegrađanin*, *Sarajlija*, *Liještanin*, *Dolačanin* (iz Doca).

Onaj koji ne poznaje te krajeve, tu bi mogao lako da napravi grešku pa da upotrijebi, recimo: *Sarajevac*, *Višegradlija* ili *Dočanin*. Andrić je sve to “na terenu” provjerio.

2. I Andrićeva leksika može nas uputiti na Bosnu. Prvo, Andrićevo djelo obiluje turcizmima. Drugo, tu se javljaju i riječi lokalnog obilježja, lokalizmi. Nekoliko potvrda za to:

a) Turcizmi u Andrićevim romanima. U *Travničkoj hronici* i u romanu *Na Drini ćuprija* nalazimo spisak turcizama i provincijalizama. To govori da je i pisac (a i izdavač) bio svjestan da neke riječi u ovim romanima iziskuju da budu pojašnjene, jer su

one iščezle iz govora većeg broja žitelja krajeva o kojima se govori u romanima. Svakako, pisac je taj leksički sloj poznavao, nosio ga u svome rječniku i bio je svjestan da bi njegovo isključivanje iz romana umanjilo autentičnost piščevog iskaza. Istina, i radnje ovih Andrićevih romana, pa i leksika koja ih prati, nisu imale za predmet unutarnji život Bosne, pogotovo bosanskih Muslimana.¹ Taj dio bosanskog života Andriću je bio manje dostupan i manje se slobodno kretao stazama toga dijela Bosne. Tu se, po mome mišljenju, nalazi i izvor jedne Andrićeve misli koju je iskazao prilikom proslave 60. godišnjice života Meše Selimovića: “Ja sam”, kaže Andrić, “doveo literaturu do praga bosanske kuće. Meša je uveo literaturu u bosansku kuću.” To jest, drugačije kazano, Meša je bolje poznavao prilike u muslimanskoj sredini Bosne i mogao je da nam ih ponudi u svome djelu.

Andrićevi turcizmi iziskuju posebnu raspravu: kako zbog svojih fonetsko-morfoloških osobina, tako i zbog svoje semantičke komponente, pa i brojnosti u nekim njegovim djelima. Istina, Andrićevi turcizmi počesto ne odslikavaju likove koje prihvata naš jezički standard. On ih daje u obliku kakav, počesto, može da se javi u nekom narodnom govoru. Dodajmo uz ovo da uz roman *Na Drini ćuprija*, ispod teksta, čitamo i ove redove: “Sve turske reči navedene su u onom redovno nepravilnom obliku i u onom često izmenjenom značenju u kom se upotrebljavaju u narodnom govoru u Bosni i Hercegovini” (str. 427). Ovakva formulacija, ma ko da ju je dao, ne odgovara u potpunosti činjeničnom stanju. Prvo, sve riječi orijentalnog porijekla koje nalazimo i u ovome romanu, *Na Drini ćuprija*, pa i u drugim romanima koji nas ovdje interesuju, nisu “redovno” date u “nepravilnom” obliku. Treće, nije ni značenjska komponenta uvijek u suprotnosti sa onim što data riječ označava u jeziku davaocu. Ali, ova misao mogla je

¹ Ovdje, kao i inače u ovoj knjizi, Musliman – nacionalna pripadnost, a musliman – vjerska pripadnost.

poteći i iz glave nekog od priređivača ovoga Andrićevog romana. Dodajmo uz ovo da u ovim Andrićevim romanima ima podosta orijentalizama koji nisu obični u govoru “prostoga naroda” kako bi rekao Vuk. Istina je i to da se, ponekad, osjeća razlika između piščevog jezika i jezika ličnosti koje se javljaju u romanima. To, isto tako, pokazuje da je pisac bio svjestan razlika koje postoje između ova dva jezička sistema: književnog jezika i narodnog govora. Tako u piščevom tekstu nalazimo, vrlo često, fonemu *h* u oblicima orijentalnih riječi. Nekoliko potvrda iz Travničke hronike: *spahije* (18), *pohasila* (19), *han* (22), *čohali ašama* (31), *mahalu* (34), *silahdar*, *čohadar*, *haznadar*, *muhurdar* (36), *Husref Mehmed-paši*, *behara* (37), *tefterčehaja* (111), *čehaja* (144), *hafiza*, *hodžica*, *Tahir-beg* (200), iako u piščevom jeziku, to jest u njegovom izlaganju, ima i potvrda za oblike bez foneme *h*. Takvi su primjeri: *čojom* (36), *amamom* (57), *u araru* (83), *čoje* (207). Istina, *Rečnik turcizama* u ovakvom fonetskom liku, bez foneme *h*, ima još i: *alvat* (halvat), *alka* (halka), *am* (ham), *aranija* (haranija), *asura* (hasura), *adžija* (hadžija), *aša* (haša) i sl.

Nama je poznato da u govoru muslimana sve ove riječi, po pravilu, još uvijek čuvaju fonemu *h*. U govoru drugih, u govoru Hrvata i Srba, tu, najčešće, izostaje izgovor ove foneme.

Slično stanje nalazimo i u romanu *Na Drini ćuprija*. Pored *tarih* (12), *hamal* (14), *šehit* (17), *sabah* (sabahzorski, 17), *han* (23), *silahdar* (27) (u *Rječniku* imamo i: *valahi*, *bilahi*, *muhadžir*) nalazimo i: *mamurni hamal* (14), *amajlija* (16) (u rječniku imamo i: *alvat*, *biuzur*).

I u *Gospođici* nalazimo potvrda za ovakve fonetske likove pojedinih turcizama, sa i bez foneme *h*, up. *mahalama* (89), *Ferhadiji* (111), *hapšenjima* – *haps* (103), *uhapšen* (103), pored: *čoje* (59), *badava* (tur. bad-i-hava).

Ako bi se željelo ulaziti u strukturu turcizama koje nam nudi Andrić u ovim svojim romanima, lako bi se došlo do zaključka da je

najveći njihov dio iz oblasti svakodnevnih ljudskih preokupacija: kuća i oko kuće, trgovina i administracija. Naravno, veliki njihov broj nikako ne pripada leksičkom fondu širih govornih sredina. To su, najčešće, riječi koje žive u čaršiji i kod čaršijskih ljudi. Tu je manje riječi iz unutarnjih ljudskih preokupacija, iz intimnog života i vjerske terminologije. To je i shvatljivo, i to potvrđuje naprijed iznesenu Andrićevu misao da je literaturu doveo “do praga bosanske kuće”.

Da u ponekom slučaju ni pisac nije bio siguran u postojanost ili nepostojanost foneme *h* u riječima orijentalnog porijekla, govore primjeri u kojima on redovno daje likove tih leksema bez ove foneme. Primjeri kao: *manu*, *amam*, *amajlija*, *asura*, *rsuz*, *urmašica*, *divanana*, *izmećarih*, *aračlije*, *ćumrukane*, koje srećemo u različitim literarnim ostvarenjima Ive Andrića, upućuju na zaključak da je on te oblike nosio u svome rječniku, mada nam je jasno da ni Sarajevo, ni Višegrad nisu morali poznavati isključivo takve likove ovih riječi. Govor Muslimana tih gradova, bez ikakve sumnje, u ovim riječima zna za fonemu *h*: *mahana*, *hamam*, *hasura*, *hrsuz*, *hurmašica*, *divanhana*, *hizmećarih*, *haračlije*, *ćumrukana*. Naravno, ako su te riječi još uvijek u upotrebi. Istina, i to bi se ovdje moglo pretpostaviti, pisac je ovdje mogao da krene za govorom sredine u kojoj je pisao ova svoja djela. To je Beograd. U svim navedenim riječima beogradski govor mogao bi tu dati za pravo Andriću. Ali, ponavljam, govor Sarajeva, Travnika i Višegrada, ako se te urbane sredine uzmu kao dijalekatske cjeline, ne bi u svemu potvrđivao piščeve oblike. Ovo, naravno, ne isključuje pravo literarnog stvaraoca da se sam odlučuje za neku od postojećih varijanata datih leksema. Pogotovo kada su u pitanju tuđice. Takvih dvojnih likova u našem jezičkom standardu nalazimo još od Vukovih vremena (up. kod mene: *Turcizmi u Vukovim rječnicima*). I sve je to shvatljivo. Vuk, i njegovi sljedbenici, prihvatili su govor sredina koje ne poznaju fonemu *h* u svome glasovnom sistemu. Ako su oni i uključivali

ovaj naš zadnjonepčani konstriktiv u svoj konsonantizam, to nika-da nije imalo obilježje bezizuzetačnosti. Otuda, i danas, u našem jezičkom standardu pored: *hrana, hlad, odoh, radih* i: *muva, buva, suv, gluv*, pa i *snaja, promaja* i sl. Sve je to Ivo Andrić mogao da zna i da se prema tome i upravlja u svome stvaranju.

b) U sklopu ovoga segmenta leksičkog fonda Andrićeve pisane riječi može se ukazati i na deklinaciju imenica tipa *šiše, čekmedže*. Imenice ovog tipa, naime, u bosanskim govorima najčešće imaju ovakav oblik Nsg. na *-e*: *šiše, šerbe, čekmedže, šiljte* i sl. i promjenu po obrascu *tele-teleta*; up. kod Andrića: *šilteta* za vezira (TH, 36), *čekmedžeta* (TH, 209), *na šišetu* (TH, 267), *džubeta* (NDC, 165), *šišeta* (NDC, 365). U hercegovačkim govorima veliki broj imenica ovoga tipa pristupio je imenicama ž. r. na *-a* i tu glase: *šilta/šiljta, šiša, čekmedža, džuba* i sl. i imaju promjenu po obrascu imenica tipa *knjiga: šilta-šilte-šilti...*, ili se, pak, one uključuju među imenice m. r. na suglasnik: *šerbet* (u tur. je *şerbet*, od arapskog *şärbä*), sa paradigmom im. m. r. na suglasnik. Istina, i hercegovački govori znaju za neku imenicu ovoga porijekla koja je ostala u paradigmatomskom krugu imenica s. r. To su primjeri kao: *đubre, dugme, đunle* i sl.

c) Od riječi koje bi mogle da se uvrste među bosanske lokalizme u Andrićevim romanima ukazujem na sljedeće: *likaruše* (Teknjžice, zvane *likaruše*, TH, 278), *nuto* (*Nuto* napasnika, 280), *otale* (84), *bilja* (143), *peka* (Momci su metalni na žeravicu *peke* govedeg mesa, 499), *stuga* (izazivala mu je *stugu*, 35), *kenjčiluka* (217), *pretrglije* (184), *ponutrica* (391), *otkofrčili* (163); *nišan od kamena* (NDC, 37), *halva* (81), *pure* (42), *odvulo* (Sve je vlažno i *odvulo*, NDC, 37), *lučka* (planu gore... tanka *lučka*, 47), *zaptio* (*zaptio* Drinu, 95), *šuti* (66), *gnjide* (50), *dram* (39).

Naravno, ovakvih primjera našlo bi se više, ako bi se to detaljnije istraživalo. Moja namjera nije bila da pokupim sve riječi toga tipa. Bila mi je želja samo da ukažem i na taj leksički sloy u Andrićevim romanima o kojima je ovdje riječ.

III

Iz fonetske problematike

1. Odnos ijekavizma i ekavizma:

a) U Andrićevom stvaralačkom procesu, kada je u pitanju odnos ijekavskih i ekavskih refleksa staroga vokala jat (ě), razlikuju se dva perioda. Prvi – ijekavski – traje do 1936. Drugi – ekavski – od te godine do kraja piščevog života (v. Ž. Stanojčić, *Jezik i stil...*, str. 53).

U onom prvom, ijekavskom, nemamo klasični ijekavizam. Tu, naime, nalazimo oblika sa *i* mj. jata i u slučajevima koje ne prihvata ijekavska standardna norma. Tako, npr. u pripovijeci *Put Alije Đerzeleza*, u piščevom tekstu, tj. ne i u izlaganjima lica koja se javljaju u priči, nalazimo: *sjedili* (*Sabrana dela*, knj. VIII, Beograd, 1965, str. 10), *živila* (isto, 8, 29, 31), *gorile su vatre* (18), *sjedili su* (19), *vidilo se* (19), *problijedilo* (22), *gorila svijeća* (24), *razviditi* (22).

b) Ovakvi oblici navedenih riječi još uvijek su sasvim obični u mnogim ijekavskim govorima Bosne i Hercegovine. Takve oblike Andrić je mogao nositi i iz govora svoje rodne sredine. A, kao što je poznato, Andrić je po svome izvornom govoru, po govoru sredine u kojoj je stasao, ijekavac – Sarajevo, Višegrad. On taj izvorni izgovor potvrđuje i u svome literarnom stvaralaštvu do 1936. Kod Stanojčića o tome čitamo da Andrić “ekavsko narečje (prihvata) prvo iz ubedenja da jedan narod mora imati i jednu književnost na jednom u svemu jednakom jeziku”. Od te, 1936, on piše na ekavskom narječju, a svojim ličnostima, počesto, daje i njihov izvorni izgovor. Istina, i u ovom drugom periodu Andrićevog stvaralačkog rada, u njegovom tekstu, tj. ne i u izlaganjima pojedinih likova njegovih literarnih djela, javiče se pokoji ijekavizam. Neki od tih ijekavizama su, kako konstatuje Stanojčić “slučajni”, a drugi “po izjavi samoga pisca – namerni”

(Stanojčić, isto, 52-53). Među one “slučajne” ijekavizme idu i ovi: *rasjeklina*, *pljevom*, *njegovao*, *vidio*, *šljem* (TH), *užljebljena* (NĐĆ, 154). Istina, to i Stanojčić ističe, sve ove primjere, osim prvoga, nalazimo u prvom izdanju romana TH, onom iz 1945, u izvornom ekavskom obliku (str. 53, ispod teksta). Ovdje možemo ukazati i na činjenicu da ovi, i ovakvi ijekavizmi počesto zavise i od mjesta izdanja pojedinog Andrićevog teksta. Ako je izdavač ijekavac, on će propustiti takve izuzetke. Izdavač ekavac može, možda i nesvjesno, da tu i interveniše i preobradi dati oblik u ekavsku formu.²

2) Andrićevi romani: *Travnička hronika*, *Na Drini ćuprija* i *Gospođica*, a koji nas ovdje i posebno interesuju, nude nam široku sliku Bosne. *Travnička hronika*, kako i sam naslov kazuje, vezana je za Travnik i njegovu okolinu; *Na Drini ćuprija*, opet se iz naslova romana može zaključiti, vezana je za Podrinje, za Višegrad i okolinu. *Gospođica* je, jednim svojim dijelom, vezana za Sarajevo. Dakle, u ova tri Andrićeva romana nudi nam se široka panorama Bosne: Od Lašve do Drine. Na tome prostoru prepliću se različiti govori Bosne. I to:

a) *Travnik* sa okolinom pripada *ikavskošćakavskim* govorima što-narječja;

b) *Višegrad*, sa okolinom, pripada *ijekavskoštakavskim* govorima što-narječja;

c) *Sarajevo*, sa svojom okolinom, zna i za osobine *ije-šća* i *ije-šta* govora što-narječja.

Ja ću ovdje ukazati na neke od osobina ovih govora, a koje bi se mogle očekivati u govoru lica navedenih Andrićevih romana:

² Isp. o ovome kod Vere Stojić: “*Travničku hroniku*, *Gospođicu*, *Na Drini ćupriju* i neke druge rukopise prekucavala sam po nekoliko puta. Što se tiče pravopisa i gramatike, imao je poverenja u mene.” Znači, u nekim jezičkim problemima, može imati uticaja i V. Stojić (*Sveske*, knj. 5, 1988, 22).

a) O ikavskošćakavskom govoru Travnika, iz naše stručne literature se zna sljedeće:

ě > i: *svit, mliko,*

sekv. šć: *šćap, šćene, šćenad, šćipat, ognjišće,*

dj – đ: *međa, tuđi, mlađi, slađi,*

č > ć: *ćuvali, rućak,*

jd: *dojde, projde,*

h, čuvaju ga u izgovoru Muslimani, gube ga iz izgovora Hrvati (G. Ružičić, *Glavnije osobine*, 35-45).

Sve ove osobine, sa znatno većim brojem potvrda, nalazimo i u doktorskoj disertaciji Naile Valjevac (koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu u N. Sadu. Naslov teze je *Govor Lašve*). Sve ove osobine potvrđuje, isto tako, i građa prikupljena za bosanskohercegovački dijalektološki atlas. Iz te građe ukazujem na ove primjere (primjeri su prikupljeni u ovim mjestima okoline Travnika: Balići, H; Grahovčići, H; Buselji, H; Gluha Bukovica, M):

slipe oči (u Gluhoj Bukovici: *slipe oči*), *tilo* (Grahovčići), *tilo/tjelo* u ostalim mjestima; *vidit, vidila/vidla, rić, rići* (u Balićima i *rječ, rjeći*); *dite, diteta, dica* (u Grahovčićima i *djeca*); *ćelo* (Gluha Bukovica: *ćelo*), *oči, oćiju, jaćmir, ćuje;*

prišć, pregršće, išću, šćene;

zviždim, zviždali;

đigara, đigarica, đep (u svim mjestima).

Dakle, i na osnovu ovih nekoliko osobina, a njih, prirodno, ima znatno više i kod Naile Valjevac i u dijalekatskoj građi, jasno se dolazi do zaključka da je travnički govor još uvijek sastavni dio ikavskošćakavskih govora zapadne Bosne.

Dodajmo uz ovo da Rešetar (*Der štokavishe Dialekt*, 136-138) bilježi u ovome kraju i: *meja, mlaji, tuji, ograja*. U našoj građi našle su se nekolike potvrde i za tu osobinu: *preja* (Grahovčići,

Gluha Bukovica); *meja* (Balići, Gluha Bukovica), *mlaja* (Balići, Gluha Bukovica); *tuji* (Balići, Gluha Bukovica); oba lika, tj. i sa *j* i sa *đ*, nalazimo u primjerima: *mlaja/mlađa* (Grahovčići), *slaji/slađi* (Balići, Grahovčići, Gluha Bukovica), *tuji/tuđi* (Grahovčići); oblik *saja/saje* (= čada) zabilježen je u Grahovčićima; *saja* i *čada* u Gluhoj Bukovici (šire o ovome v. kod mene u radu: *Jedna fonetska specifičnost centralnobosanske šćakavštine*).

Kao što navedeni primjeri pokazuju, Travnik, sa okolinom, pripada tipičnijim šćakavskim govorima koji znaju i za poneki arhaizam svojstven jedino centralnobosanskim šta-govorima, recimo sonant *j* mj. starije sugl. skupine *dj* (tip *meja*).

b) Višegrad, sa okolinom, pripada ijekavskoštakavskim govorima što-narječja. U građi za dijalektološki atlas bosanskohercegovačkih govora zastupljena su tri punkta iz te zone, i to: p. 44, Bijela (S), 45, Višegrad (čaršija, M), Crni Vrh (46, M). Evo nekoliko osobina tih govora, s napomenom da postoji razlika između grada i sela u nekim osobinama, a javljaju se i razlike na nacionalnom planu, između govora Muslimana i Srba.

1) Refleksi jata: *tielo, riječ (rijeć, 45), donijeti, dijete/diete, pjesma, vjera, bježati; đeteta (44, 46), djeteta (45), vienac, tjeme, (44, 45), tljeme (46), vjenci, vjenaca, bieli luk; sjediti (45), šeđeti; ali i: živiti, živili, uz: đever, đevojka, đedovi i sl.*

2) Afrikate nemaju iste fonetske vrijednosti u svim ovim punktovima. U p. 44 (Bijela) očuvane su fonetske diskriminate između afrikatskog para *č – dž* i *ć – đ*: *čelo, čuje, žuč, čitamo, čorape, kreč, kopča; džep, džemper, džamija.*

U p. 45 (Višegrad, M) i 46 (Crni Vrh, M), često se ova dva suglasnička para svode na onaj drugi par, na *ć* i *đ*: *ćelo, žuć, čarapa, ćiste; kao i: đep, penđer, serđada, dajđa, đamija.* Istina, i u tim mjestima može se javiti afrikata *č*: *čuje (46, uz čuje), čitamo (45), čobanica (45).* Zašto je to tako, to je drugo pitanje, i ono za nas ovdje nije interesantno.

3) Fonema *h*. Ovaj je zadnjonepčani konstriktiv dosta stabilna fonema u govoru muslimana (p. 45 i 46): *uho, uha, trbuh, pazuh, pazuh, hajde, očuh, maćeha, maćehi, maćehin, snaha, streha, mieh*.

U punktu 44 (S) imamo: *uvo-uveta, trbu, pazuo, ajde, očuv, strea*, na jednoj strani, ali: *maćeha, maćehi, maćehin, snaha, mieh* (mješina), na drugoj strani. Nije isključeno da su primjeri sa *h* noviji nanos u tom govoru.

c) O sarajevskom govoru naša dijalektologija posjeduje jednu raspravu sa kraja prošloga vijeka. To je rad Đure Šurmina: *Osobine današnjeg sarajevskog govora* (Rad, JA, knj. 121, za 1895. godinu). Mada Šurmin ne važi za vrsnog dijalektologa, u njegove sudove znatno ranije se posumnjalo, kako one o hercegovačkim govorima, tako i one o sarajevskom govoru, ja ću ovdje ukazati na neke osobine koje nam nudi ova Šurminova rasprava za sarajevski govor:

1) ijekavizam, nedosljedan: *lijep, cvijet; velikijem, dobrijem; snjeg/snijeg, sidjeti, djever, djevojka, tjerati*; govor Srba zna i za: *ćerati, đever, đeca, žućeti*;

2) šćakavizam: *šćap, šćeta, šćene, pušćiti; dižđevnica/dižđevica, dižđevnjak, dižđenjak*;

3) afrikate nestabilne: *kuća i kuća; očev i očev; svjedodžba, hodža, tutundžija*, iako i: *đabe, duhandžija*;

4) fonema *h*: u govoru muslimana – stabilna; *hodža, haljina*, kao i: *lahko, mehko*; u govoru Srba i Hrvata i: *muva, duvan*;

5) sekvenca *dn – n*: *gladan – glana, žedan – žena, pone*;

6) lična imena *Mujo, Pero* imaju promjenu po obrascu imena ž. r. na *-a*: *Mujo-Muje-Mujin, Pero-Pere-Perin*;

7) ima ostataka starije deklinacije: *sa soldati, s Turci*.

I na osnovu ovih Šurminovih podataka lako se dolazi do zaključka da je sarajevski govor ijekavskošćakavski, da su tu nestabil-

ne afrikate, da je fonema *h* stabilna u govoru muslimana i da taj govor zna i za neke druge fonetske i morfološke specifičnosti.

Za bh dijalektološki atlas ispitana su nekoliko punkta u ovoj oblasti, i to: p. 53 (Bjelave, M), 54 (Klek, S), 55 (Ugorsko, M), 56 (Tarčin Do, H), 67 (Kiseljak – Tušnići, M).

Evo šta nam ta građa nudi o ovim govorima:

1) Refleksi *ě*: *tjeme*, samo u p. 54 *teme*; *sljepočica* (53), *sljepočica* (54, 55), *sljepooč'nica* (56), *sljepo oko* (67); *tijelo/telo* (53), *telo* (54), *tijelo* (55, 56), *tielo* (67); *riječ/reć* (53), *riječ'* (54, 55), *riječ* (56), *rječ* (67); *dijete*, ev. *diete*, *djeteta*, u p. 54 *đeteta*, u p. 67 *dieta*;

2) afrikate: *ćelo* (53, 56, 67), *čelo* (54, 55); *ćuje* (53, 56 – *ćue*, 67) *č'uje* (54, 55), *ćitamo* (53, 56, 67), *č'itamo* (54, 55), *žuč* (53, 56, 67), *žuć* (54), *žuć'* (55), *đigerica* (53), *đigara* (56), *ćigarica* (54, 67); *đep* (53, 56, 67), *džep* (54, 55);

3) fonema *h*: *uho* (53, 55, 67), *uvo* (54), *uo* (56), *hajde* (55, 67), *hade* (53), *ajde* (54, 56); *maćeha* (53, 55, 67), *maća* (54, 56); *streha* (53, 67), *strea* (54, 56); *hljeb* (53, 55, 67) *ljeb* (54, 56);

4) sekvence *šč* – *žđ*: *prišt* (53, 54), *prišč* (55, 56, 67), *vrišt* (54), *vriščat* (53, 55, 56, 67), *vrišt* (54), *vriščat* (53, 55, 56, 67), *puščat* (53, 55, 56, 67); *pušt* (54); *išču* u svim punktovima, *dvorišće* (53, 55, 67), *zviždim* (54, 56).

Svakako, punkt 54 (Klek, S), pripada ijekavskim štakavskim govorima, ostali punktovi ulaze u sastav ijekavskih šćakavskih govora, iako se u nekim osobinama razlikuju p. sa muslimanskim stanovništvom od p. 56. H, naročito u čuvanju foneme *h*.

IV

To su samo neke od osobina koje karakterišu govorne zone o čijim ljudima i prošlosti govore navedena tri romana Ive Andrića. Postavlja se, sada, pitanje: koliko se u tim romanima odslikava

govor određenih sredina, tj., drugačije rečeno, postavlja se pitanje da li nam Andrić u ovim svojim romanima potvrđuje neku od navedenih dijalekatskih specifičnosti krajeva o kojima piše u ovim romanima?

1. Naravno, to odmah treba istaći, Andrić nije bio dijalektolog i nije bio dužan da nam preslikava govor sredina o kojima piše. Jeste, bilo bi dobro da njegovu pisanu riječ prati i ova jezička komponenta. Jer, to je van svake sumnje, govorne posebnosti, kao i leksičke posebnosti, pružaju nam cjelovitiju sliku o ljudima i vremenu. Isto onako kao što brojni turcizmi upućuju čitaoca na Bosnu i njene krajeve u Andrićevom literarnom stvaralaštvu, tako bi i neke druge govorne specifičnosti mogle da čine našu sliku o ljudima i događajima iz Andrićeve pisane riječi autentičnijom.

2. Ovdje je već rečeno da je Andrić pisao na ijekavskom književnom izgovoru do 1936. godine. Poslije te godine, osim određenih leksema, kada je u pitanju piščev jezik, on je ekavac. Likovi njegovih djela ostaju i dalje ijekavci. I to u svim romanima o kojima je ovdje riječ. To jest i u *Travničkoj hronici*, i u romanu *Na Drini ćuprija* i u *Gospođici*. Tako imamo:

a) U *Travničkoj hronici*, u govoru travničkih Muslimana: *lijepo, čovjek, sjedi, sješće*, (str. 10), *smješka, otsijeci* (11), *svijet, ovdje, vidjeti* (12), *mjera, vjera* (84); *odijevati, nigdje, vrijedi, svijet, gdje je, djeca, presijeku, obje, mjestima, djecu, zaodjeo* (399), *sijeva, siječe*;

kao i:

proćerao, naćerao, pošljednji, po svijetu, nigdje, sjetio (400-401).

b) I fra Luka je ijekavac: *riječi, podnijeti, vještinom, prosvijetli, izliječi ga, liječenje, lijekova, umrijeti, liječi* (271-272).

Naći će se tu i poneki ikavizam, naročito u glagolskim oblicima: *živili, živiti, gorila* (10-12), *goriti* (84); jedino je van ove skupine naziv: *likar* (268), *likara* (271), *likarske nauke* (268).

3. Andrić je, to i naši primjeri pokazuju, jasno lučio ekavske i ijekavske likove pojedinih riječi. On je, uz to, nosio u svome jezičkom osjećanju i ijekavizam kao govornu osobinu i znao je gdje koji lik refleksa jata dolazi; to jest, znao je da luči dvosložne od jednosložnih refleksa jata. Ali, to je za nas ovdje važno, on nije išao za tim da svoje romane i dijalekatski veže za određeni prostor. Otuda kod njega u TH i muslimani, kao starosjedinci i po dijalekatskoj pripadnosti ikavci i šćakavci, i fratri, imaju obilježja ijekavskog govora. I to onoga istočnohercegovačkog tipa, sa jasno iskazanim razlikama između jednosložnih i dvosložnih refleksa staroga vokala jat.

Ona nekoliko primjera sa jekavskim jotovanjem, koja nalazimo kod Ljulj-hodže, kao da govore o piščevoj želji da ovoju ličnosti i jezički odredi posebno mjesto.

Dakle, u TH nema, osim nekoliko primjera sa *i* mj. jata (*likar*; zatim *goriti*, *živili*, što ne mora biti isključivo osobina ikavskih govora) posebnog obilježja koje bi nas upućivalo na područje govora Lašve. Dodajmo odmah da tu nema potvrda ni za sekv. *šč*, kao ni za jednačenje dvaju afrikatskih parova. Tu je redovno: *oči*, *počnu*, *počne*, *čim*, *čekaju*, *čupka...* (399), *daidže*, *amidže* (400).

Klasični ijekavizam srećemo i u romanu *Na Drini ćuprija*. Nekoliko potvrda, naravno, iz govora pojedinih likova: *slijepci*, *vjerom* (Plevljak!, 44), *svijeta* (Radisav, 57); *najposlije*, *zapovjeden*, *poslije*, *raznijeli* (67); *vidjeti*, *smijehom* (80), *ljetošnju*, *pod brijegom* (99), *dva mjeseca*, *blijedim*, *ne vjerujemo*, *bijesan*, *prijeti mu*, *vrijeme*, *pošlje*, *utjerao*, *gdje*, *djenemo*, *ljudski vijek* (121).

Ovakvih primjera ima podosta u ovome romanu. Njih nije potrebno ovdje navoditi. Bitno je da se konstatuje da i ovdje Andrić ide za jezičkom normom. Rjeđa su odstupanja od nje. Među takva odstupanja ide ekavizam: *telo*. Ovaj lik navedene

imenice Andrić nekoliko puta upotrebljava, u govoru seljaka Srba iz okoline Višegrada. Da je tu osobinu Andrić i posebno uočio, govori nam i on sam: “Seljak je govorio pažljivo i smišljeno, samo je sa čudnim snebivanjem zastajkivao pred reči *telo*, koju je izgovarao upravo tako: ‘*telo*’” (str. 68).

I u govoru ovih ijekavaca Andrić uočava njihovo jotovanje: *doćeruju* (hodža, 80), *izluđe*, *ovđe*, *đe će ti duša* (253), *kad viđe*, *viđeše* (278), *đed* (398).

Ove osobine, svakako, pripadaju ijekavskoštakavskom govoru Višegrada i okoline. Drugo je pitanje koliko se tu osjeća razlika između govora Čaršije i sela, koliko, pak, između govora Muslimana i Srba. Tek, činjenica je da je jekavsko jotovanje prisutno u ovome kraju. I to je lijepo uočio Ivo Andrić i time obilježio govor nekih svojih ličnosti u ovome romanu.

Naravno, ni ovdje se ne iskazuju odstupanja od standardne vrijednosti naših afrikata. Tu je redovno: *badavdžije*, *čuva*, *čudo*, *Alihodža*, *činili*, *turčijatu*, *uči*, *čekam*, *muhadžirluku* (398-399).

4. I pripadnici lokalnog govora znaju za fonemu *h* u svome fonetizmu. Tako *Radosav sa Uništa* “*malog sela odmah tu iznad kasabe*” (str. 38), ima: *gluho doba*, *hoće* (39); njegovi sugrađani imaju: *hajde* (39); up. i: *sahranili* (67).

Ali, ima i onih iz muslimanske sredine koji nemaju u svim riječima sačuvanu ovu fonemu. Tako Alihodžini “gosti”, “dva čaršijska besposlenjaka”, sjede kod Alihodže i pričaju. Njihov govor zna i za ove oblike: *ajde*, *bijuzur* (276), što nikako ne bi moglo da se uzme kao tipična osobina muslimanskog govora Čaršije. Moguće je da je pisac i ovom osobinom tim “besposlenjacima” želio dati poseban socijalni status, ukazati na ljude koji “strše” iz sredine. Istina, tu i Alihodža zna za *ršum* (t. hisim) prema uobičajenom: *hršum*, u govoru muslimana, iako je kod njega samo: *onih*, *han*, *hiljadu*, *rahmetli*, *Šeh Dedije*, *Alah dželeşanuhu*, *mehka*, *od drugih*, *njihovu hranu*, *Alahu*,

one haluge, tih mjesta, njihovih krila, grjehota, Mehmed-pašine građevine (277-278).

Dakle, *hodža*, po pravilu, čuva fonemu *h* u svome govoru. Otkuda kod njega *ršum*, teško je sada reći. Moguće je da pisac nije bio siguran u izvorni lik ove lekseme. Manje je vjerovatno da je tim oblikom on želio da posebno obilježi ovu ličnost svoga romana, kao što je to učinio sa onom dvojicom čaršinlija oblicima *ajde* i *bijuzur*, koji nisu obični u govoru muslimana, naročito onaj posljednji oblik sa sekundarnim *j*.

5. Istu sliku nam nudi i roman *Gospođica*. Tu nalazimo: *pametno dijete, vrijeme, razumjeti, htjela, lijepo, čovjek, ne umije, unaprijed, ne vrijedi, naslijediti, ne umiješ, prije, najljepšim imenima, primjer, ne smiješ...* (24-25); ali i: *dospjeva, zauvijek, uvijek, uspjeva, htjeo* (26).

Primjeri iz prve grupe pripadaju ijekavskom standardu. Oni drugi primjeri, pak, pripadaju govoru sredine o kojoj je riječ i oni se počesto, danas, javljaju u ijekavskim narodnim govorima. Neki od njih javiće se više puta, *uvjek*, na primjer, i pitanje je da li je riječ o pisarskoj omašci ili imamo oblik koji je pisac svjesno unio u roman. U svakom slučaju govor sarajevske čaršije ne bi mogao da se uzima kao uzor za našu ijekavštinu.

Uz ovakve likove ijekavskih refleksa *ě* naći će se i oni sa *i* mj. *ě*: *doživili* (131), *vidila* (102), *vidiće* (103), *stiditi se* (154), *vidićemo* (189). Ovakvi primjeri, bez sumnje, mogu da se sretnu u sarajevskom govoru i tu je pisac dao vjernu sliku govora ove gradske sredine. A, da to i ponovimo, on je tu sredinu dobro poznavao. Poznavao je, uz to, i govorne odlike pojedinih njenih skupina.

Kada su u pitanju druge osobine, koje bi se mogle uzeti kao tipične za sarajevski govor, pisac nam u ovome romanu ne nudi nikakvih podataka o tome. To jest, tu svi razlikuju oba afrikatska para; tu, isto tako, svi razlikuju sonante *lj* i *nj*; tu, takođe, fonema *h*

čini sastavni dio opšteg konsonantizma. Današnji govor Sarajeva, i njegove okoline, kao što je naprijed pokazano, ne ide tu uvijek sa našim jezičkim standardom. A uočljive su razlike i između govora Grada i sela, kao i razlike između pripadnika pojedinih nacionalnih skupina u krugu jedne govorne sredine. Naš pisac nije težio ka toj diferencijaciji svojih junaka. On je govoru svojih likova, po pravilu, davao standardna jezička obilježja. To je, istina, bilo njegovo pravo, pravo pisca da ne ide ka potpunoj govornoj diferencijaciji pojedinih ličnosti u svojim djelima.

6. Uzgred da napomenem da u nekim ranijim Andrićevim djelima nalazimo i poneku osobinu koja se uzima kao tipičnija za govor sredine o kojoj je riječ. Tako, na primjer, u pripovijeci *Put Alije Đerzeleza* (iz 1922) nalazimo *đ* mj. *dž*: *halveđinica*, *halveđija*, *halveđije* (37, 39, 40); zatim: *đenabeta* (*Umusafirhani*). Primjeri, mada izuzetno rijetki, kao *đibra* (TH, 495) mj. *džibra*; *džeriz* (TH, 215) mj. *đeriz*; *džerizi* (NDC, 91) umjesto *đerizi*, iz piščevog teksta, ako nisu u pitanju štamparske omaške, upućuju na piščev govorni obrazac ponesen iz zavičaja, a na što on nije posebno obraćao pažnju. Upravo, za koje je smatrao da su u tom fonetskom sklopu oni prihvaćeni i za naš jezički standard.

U ovoj pripovijeci, isto tako, imamo: *u kahvi*, *u kahvu*, *na suhoj dasci*, *suhim šišarkama*, *hasuru*, *duhan*, *prhko*, *u hrpi*, iako i tu: *izmećarica*, *podbuo*, *aračlija*, *ćumrukane*, pa i *dihvananu*.

V

1. Kada se sagleda cio materijal koji nam nude Andrićevi romani o kojima je ovdje riječ, dolazi se do zaključka da on ni poslije prelaska na ekavski književni izgovor, i prihvatanja beogradske jezičke norme, nije u potpunosti napustio neke osobine ponesene iz Bosne. On i u romanu *Na Drini ćuprija* ima: *uho* (24), *uha* (59), *uhu* (84), *gluh* (152), iako u *Gospođici* ima

gluvoj (109); u *Gospođici* ima i: u *kuhinju* (49), pored: *kujnu* (42). To bi govorilo da je Andrić cijeloga svoga vijeka bio pristalica širokih stvaralačkih sloboda i nije se lako podavao nekoj krutoj normi. Bez sumnje, TH je tražila više bosanskih osobina nego što je to bio slučaj sa *Gospođicom*. Andrić je znao da muslimani Travnika govore: *kahva*, *kuhinja* i sl. i nije im mogao oduzeti tu osobinu, ako je želio da ostane na jezičkom tlu radnje romana.

I u *Prokletoj avliji*, čija se radnja dešava daleko od Bosne, na obalama Bosfora, glavna ličnost je Bosanac, fra-Petar, čije pričanje čini okosnicu romana. I tu ima ijekavskog teksta, ali i nekih odstupanja od klasične ijekavštine. To su primjeri kao: *uvjek* (*Sabrana dela Ive Andrića*, Beograd, 1967, 10), *zauvjek* (125), *smjehu*, pored *smijeh* i *uvijek* (129). I ovdje je samo *uho* (55, 67, 74, 91, 129), iako: *suv* (77), *suvo* (78), *gluvo* (63). Pisac redovno piše: *apsenici*, *apsenika*, *apsanskoj*, *poapšenih*, *apseničkim*, dakle, bez inicijalnog *h*. Tu je i *podbulo* (48), fratar ima: *sahat* (122), *kahveni mlin* (122), *duhana* (123), *duhan* (124). Pisac tu ima i: *asuri* (46), up. i: *osmehom* (80): *osmejkom* (97). I u leksici ima “bosanizama”, kao: *zejtinu* (26), *odavle* (29), *zembilj* (53), *saransaklija* (79), *da klanja podne ili ićindiju* (81), mirni ljudi se *usplahire* (24). Pa i fra-Petrov izraz: *nemoj zameriti* (51, u pitanju je razgovor sa Čamilom, na nekom stranom jeziku, odatle ekavski oblik – *zameriti*) miriše na Bosnu.

2. Da je Andrić imao istančan sluh i da je lako zapažao neke govorne finese, potvrdiće i ova njegova misao. U pripovijeci *Pismo*, iz 1920. godine (*Pripovetke*, 1958) nalazimo i ovu konstataciju: “njegov sarajevski izgovor u kome su suglasnici umekšani a samoglasnici mutni i otegnuti” (str. 260). Pisac, u prvim godinama svoga literarnog stvaralaštva, uočava specifičnost sarajevske fonetike. Suglasnici su “umekšani”, to jest, teže ka palatalnosti. Tu bi išla i pojava jednačenja afrikata *č* i *dž* sa *ć* i *đ*; tu bi, zatim, išla i pojava *j* mj. *lj*, i palatalniji izgovor suglasnika *š*, *ž*. Ako je naš pisac nosio u svome fonetizmu osobine Višegrada

i te sredine, on je lako uočavao ovu osobinu sarajevskog govora. On je iz višegradske sredine nosio klasične vrijednosti navedenih suglasnika i prvi dodir sa sarajevskim govorom ukazao mu je na razliku između govora tih dviju sredina.³

3. Dakle, sigurno je da je Andrić znao za neka dijalekatska obilježja sredina o kojima je pisao u ovim svojim romanima. On je, bez sumnje, znao da su muslimani i katolici Travnika ikavci; znao je, svakako, da su i oni i sarajevski muslimani šćakavci; znao je, isto tako, da obje te sredine, pa i višegradska čaršija, ne razlikuju dva afrikatska para; znao je, uz to, da je fonema *h* nestabilan konstriktiv u travničkoj i višegradskoj sredini – u govoru katolika i pravoslavaca. Zašto on nije prihvatao i te osobine i davao im obilježje u govoru svojih likova, to je drugo pitanje. To je, uostalom, bilo njegovo pravo kao literarnog stvaraoca. Ipak, on je pravio razliku između govora svojih likova iz Bosne i svoga jezičkog izraza. Ako ništa drugo, njegovi su likovi ijekavci i u romanima koji su napisani ekavskim izgovorom. A to nije i jedina osobina koja smješta radnje ovih romana na tlo Bosne.

4. Ja ovdje ukazujem na tri momenta koji svakog čitaoca Andrićevog djela, a koji je, makar malo, upoznat sa našom jezičkom i društvenom problematikom, upućuju u Bosnu kao izvorište Andrićevih tema.

Prvo, to je sama tematika njegovih djela, ili najvećeg dijela Andrićevog stvaralaštva. Sve je to isprepletено Bosnom, njenim ljudima i prirodom. Tako je mogao da piše i o Travniku, i o Višegradu, i o Sarajevu samo onaj koji je dobro poznao i ljude i krajeve, a i istoriju tih predjela.

³ Koliko je Andrić imao istančan sluh pokazuje i jedna njegova konstatacija o hercegovačkom govoru. U knjizi *Na kamenu u Počitelju*, kada razmišlja o Hercegovcima, Andrić kaže: “U tom glasu živi starina našeg jezika, sa bojama i dužinama samoglasnika kakve se više nigde po savremenim naseljima ne izgovaraju i ne čuju.” (36)

Drugo, to je leksički segment i u romanima o kojima je ovdje riječ i u Andrićevim djelima uopšte. Pored brojnih turcizama, koji su, da to i ponovim, semantički vrlo raznovrsni i koji su upotrijebljeni na svome mjestu, tu dolaze i neki lokalizmi. Jeste, turcizme mi sretamo i kod drugih naših pisaca iz različitih predjela naše jezičke oblasti. Ali, činjenica je, oni su najbrojniji upravo u djelima pisaca sa bosanskohercegovačkih prostora. To je shvatljivo. Ovi pisci nosili su taj leksički fond u svome rječniku, znali su njegove semantičke vrijednosti i mogli su ga koristiti kao nešto svoje. Istina, za neke od tih tuđica mi ni danas nemamo adekvatnu zamjenu; za neke, još od ranije, postoji domaća riječ, ali pisac je bio svjestan činjenice da nije dobro uvijek stranu riječ zamjenjivati domaćom. To ima ne samo stilsku opravdanost, nego to ima i svoju istorijsku uslovljenost. Jer, turcizmi su u jednom periodu istorije naših naroda bili sastavni dio njihovih izražajnih sredstava. Zanimariti taj momenat značilo bi odstupati od jezičke stvarnosti date epohe. Jasno je, naime, da *ćuprija* i *most* ne moraju u svakoj prilici da budu zamjenjive riječi. To, isto tako, vrijedi za riječi kao: *dušmanin* – *neprijatelj*, *marifetluk* – *nestašluk*, *avlija* – *dvorište*, *beričet* – *sreća*, *denjak* – *zavežljaj*, *zeman* – *vrijeme* i sl. Sinonimičnost je u ovakvim slučajevima relativan pojam.

Treće, Andrić je svojim jezičkim osjećanjem bio čvrsto vezan za svoje matično tlo, za Bosnu. On, recimo, nikada neće napisati sekvencu *-rj-* u riječima kao *bajram* i *bajramski*. On tu poštuje govor onih koji imaju u svojoj vjeri taj praznik. On, isto tako, ne griješi kada govori i o nekim drugim pojmovima iz islamske religije. Tu se vidi da su mu bili poznati običaji muslimana i on ih je poštovao. Njegova pisana riječ, isto tako, nudi samo oblike sa inicijalnim *h* – u primjerima kao: *halva*, *hair*, *haram*, *hodža*, što odgovara jezičkoj normi bosanskohercegovačkih muslimana. Odstupanje od te norme, u djelima sa tematikom kakvu imaju ova tri Andrićeva romana, teško bi se moglo opravdati. Mada je pisao *suv* i *gluv*, on redovno ima *uho*, iako mu je bilo poznato da

ekavska jezička norma prihvata i oblik sa intervokalnim *-v-*: *uvo*. Oblik ove lekseme sa intervokalnim konstriktivom *-h-* Andrić je mogao nositi iz zavičaja i nije želio da ga zamjenjuje drugim fonetskim likom.

5. Koliko je Andrić njegovao svoju pisanu riječ, pokazuju njegova pisma. Tu se lijepo vidi njegov ijekavizam, kao i dosljedno razlikovanje dvaju afrikatskih parova. Znači, on je nosio u svome jezičkom osjećanju jasno izdiferencirane razlike između naših dvaju afrikatskih parova i ona ogrešenja, na koja je ovdje ukazano, mogu pripadati ili govoru sredine ili su ogrešenja koja idu na dušu lektora i korektora. Andrićeva pisma jasno pokazuju da kod njega u ovoj osobini nije bilo kolebanja.

I na kraju, i Ivo Andrić, kao i svaki drugi majstor pera, cijelim svojim literarnim ostvarenjem pokazuje stalnu vezu, makar i duhovnu, sa rodnim krajem – zavičajem. Jezička komponenta, iako je u pitanju jezik jednoga našeg literarnog klasika, u svakoj dubljoj analizi vodi nas u njegovu rodnu Bosnu. To je i razumljivo i lako objašnjivo.

O NEKIM SPECIFIČNOSTIMA ANDRIĆEVE REČENICE*

* Rad prvi put objavljen u *Zborniku radova posvećenih Đorđu Kostiću*, Beograd, 1979, 17-27. Ovdje prenesen u latinicu iz knjige *Stazama našega jezika*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1985, 240-252. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

O NEKIM SPECIFIČNOSTIMA ANDRIĆEVE REČENICE

“... ja, srećom, nisam brz na peru i opširan u pisanju”
(I. Andrić, *Znakovi pored puta*)

Kada se pristupa ispitivanju pisane riječi jednoga pisca, bez obzira na to o kome je piscu riječ, i bez obzira na to koliko je njegovo književno djelo, ispitivač se nalazi pred teškim zadatkom, pred zadatkom koji podsjeća na posao koji stoji pred ispitivačima geološkog sastava jedne planine. Nije lako uhvatiti sve ono što nam nudi pisac u svome djelu, a svako književno djelo, bilo da je riječ o prozi ili poeziji, vrlo je kompleksno.

Pisana riječ Ive Andrića od ranije privlači pažnju jezičkih stručnjaka. Mada je ta riječ prožeta osobinama književnog jezika, ona može biti predmet različitih jezičkih ispitivanja: i kao uzor klasične književne riječi, i kao svjedočanstvo o jeziku vremena u kome živimo.

O Andrićevom književnom djelu dosta je napisano. Pisano je i o jeziku našega pisca. Čak i čitave monografije, što, inače, nije česta pojava kada je riječ o savremenima (isp. Ž. Stanojčić, *Jezik i stil Iva Andrića*, Filološki fakultet, Beograd, 1967). Pa i pored toga tu ima još mnogo posla za stručnjake različitih specijalnosti. Andrićeva pisana riječ nudi bezbroj tema i jezičkim stručnjacima. Ovo je samo jedan prilog takvome pristupu Andrićevoj pisanoj riječi.

Za Andrićevu pisanu riječ znatno ranije je konstatovano da nudi obrazac klasičnog književnog jezika. To je, nesumnjivo, jedna od osobina kojoj je teško naći ravne u pisanoj riječi na srpskohrvatskom jeziku. I, što je potrebno i posebno istaći, ta konstatacija vrijedi za Andrićevu pisanu riječ uzetu u cjelini.

Svima onima koji se, makar i usput, bave i jezičkim problemima poznato je da naš književni jezik počiva na gramatičkoj strukturi kakvu nalazimo u progresivnijim govorima štokavskog dijalekta. Zna se i to da je takvu osnovicu našem književnom jeziku obezbijedio, još u prošlom vijeku, Vuk Karadžić. Istina, od prvog Vukovog shvatanja suštine književnog jezika, tj. od principa: *piši kao što govoriš*, pa do principa *općenite pravilnosti* mnogo štošta se promijenilo i u Vukovim pogledima na jezik koji treba da opslužuje više naroda. A koliko se tek promijenilo od Vuka do Andrića.

Ako je pisanu riječ Vukove epohe karakterisala prisutnost mnogih sintaksičkih i leksičkih osobina svojstvenih narodnim govorima štokavskog dijalekta uzetog u cjelini, Andrićeva pisana riječ daleko se vinula iznad bilo koga narodnog govora. Istina, a i to treba istaći, ni Vuk nije robovao govoru “prostote”. I Vukova pisana riječ, naročito ona iz posljednjih godina života i rada reformatora našega jezika, nudila je gramatički obrazac kakav se ne nalazi u narodnim govorima bilo koje oblasti našega jezika, iako, opet, tu ne nalazimo ni jednu osobinu za koju se ne bi moglo reći da nije i osobina nekog od naših narodnih govora. Vuk Karadžić je bio ne samo “gramatički genije”, kako je za njega znatno ranije rečeno, nego i vrstan književni stvaralac. I pri izboru jezičkih osobina, i pri tvorbi novih riječi on je postupao kao odličan poznavalac i književnog stvaralačkog procesa i prirode našega jezika.

Andrić, takođe, pripada onim našim literarnim stvaraocima koji budno prate ne samo život oko sebe nego i jezik svoje sredine. On je često drugovao sa rječnicima i gramatikama. A dugo

je tesao svoju pisanu riječ. I upravo zbog toga se može reći da je u tome dostigao stepen savršenstva. Ako je ičija riječ, bačena na hartiju, dala klasični obrazac srpskohrvatskog jezika, to je bez ikakve sumnje, pisana riječ Ive Andrića. Kada se kod nas govori o uzorima na koje se treba ugledati pri pisanju, i kada se traži poštovanje načela: *piši kao što dobri pisci pišu* – tu se, uvijek, misli na Andrića i njegovu pisanu riječ. I nije slučajno što je to tako. Andrić je nastojao da u svoju pisanu riječ utka sve ono što krasi naš jezik, i da svemu tome da savršenu formu. Malo je literarnih stvaralaca na našem jezičkom području koji se tako brižno odnose prema svojoj pisanoj riječi kao što je bio Andrić. On nije dozvoljavao da u njegov tekst uđe neka riječ koja bi svojom fonetskom ili semantičkom komponentom narušavala zvuke simfonije koju je on komponovao. Ako je, ponekad, i posezao za našom leksičkom baštinom, to je radio sa velikim smislom za odбір. Ako je sam želio da bude tvorac novih riječi, to je radio onako kako bi postupio svaki naš čovjek koji osjeća duh našega jezika, a kome treba takva riječ.

Govoreći o ovome problemu, o jezičkom stvaranju u procesu nastanka književnog djela, Andrić piše da svi drugi umjetnici – slikari, vajari, pozorišni ili filmski radnici – imaju na raspolaganju vidljiva i opipljiva sredstva kojima se služe u svome radu, a jedino su pisci upućeni na riječ, oni nemaju drugog sredstva kojim se služe u procesu svoga umjetničkog stvaralaštva osim riječi (v. *Reč o rečima*). Riječ je glavno piščevo oruđe protiv smrti i zaborava. U vezi s tim M. Selimović piše da umjetnik svojim djelom produžava vlastiti život, svoje trajanje među ljudima, kao što Andrićeva Aska svojim gracioznim pokretima, svojom veličanstvenom igrom produžava vlastiti život oslobađajući se vukove pohlepe i proždrljivosti (v. *Predgovor Izabranim djelima I. Andrića*, Moskva, 1976, str. 10). Da je naš pisac duboko proživljavao svaki svoj napisani redak, vidi se i iz ovih njegovih riječi: “Na liku ili prizoru koji je jednom izabrao pisac mora da

između množine detalja otkrije onaj koji ima presudnu važnost za vernost slike uopšte, onaj na kome će počivati verodostojnost celokupnog kazivanja. Za pisca realistu ti detalji nisu samo slikovite figure, kao što *ni reči kojima treba da ih naslika nisu i ne mogu biti slučajno zahvaćene boje sa neke bogate palete ni proizvoljne igre zvuka, nego stvarne i stroge lozinke po kojima ga mi čitaoci poznajemo i priznajemo kao svedoka i na osnovu kojih prihvatamo njegovo svedočanstvo kao istinito i verodostojno*” (podvukao A. P.), a tu su “pisci svedoci, a reči svedočanstva” (I. Andrić, *O Vuku kao piscu*, 1950, str. 10). Upravo zbog toga Andrić tom sredstvu koje koristi u procesu umjetničkog stvaranja poklanja izuzetnu pažnju. I upravo zbog takvog odnosa pisca prema svojoj pisanoj riječi njegova se riječ uzima za uzor, kao obrazac pisane riječi nastale na srpskohrvatskom književnom jeziku.

Kao što se i do sada moglo uočiti, ovdje se insistira na terminu *književni jezik*, a ne *standardni jezik*, što znači da se pravi semantička razlika između ovih dvaju vidova naše pisane riječi, tj. polazi se od shvatanja da književni jezik i standardni jezik nisu sinonimi. O razlikama između tih dvaju vidova naše pisane riječi ja sam na drugom mjestu napisao i sljedeće:

a) *za književni jezik*: U savremenoj lingvističkoj terminologiji obično se smatra da je književni jezik normirani jezik čije se norme prihvataju kao pravilne i obavezne za sve one koji žele da se služe takvim jezikom: uz to taj jezički obrazac suprotstavlja se celokupnom svojom strukturom svim dijalektima i narečjima. Kod R. Simeona čitamo da se pod književnim jezikom podrazumeva “u prvom redu... jezik, koji se razvio na osnovu narodnog jezika, koji je gramatički pravilan i čist od tuđih elemenata, koji je brižno razvijan i usavršavan i kojim se služe u govoru i pisanju obrazovani slojevi naroda”.

b) *za standardni jezik*: To je noviji termin. U našoj lingvističkoj literaturi upotrebljava se odskora. Po jednim, to je

sinonim onoga prvoga naziva – književni jezik – po drugima, standardni jezik ima znatno širu osnovicu i fleksibilniju normu od književnog jezika. Iako su osnovne kategorije fonetske, morfološke i prozodijske iste i za književni jezik – u njegovom klasičnom smislu – i za standardni jezik – u njegovom današnjem smislu – ipak se između ovih dvaju vidova jezičke realizacije lako uočavaju razlike u odnosu prema leksici i frazeologiji. *Književnojezička norma*, onakva kakvu nalazimo u delima klasika naše pisane reči, ne prihvata sve ono što nudi savremeni jezički izraz, kako ruralne tako i urbane sredine. Tu postoje svojevrsni prečistači koji mnoge lokalne govorne osobine, provincijalizme, ne propuštaju. Na taj način književni jezik stoji iznad svih lokalnih govora, pa i mnogih inovacija u jeziku. Taj jezički obrazac, na izvestan način, objedinjuje u sebi samo one osobine koje se prema svim merilima mogu smatrati uzornim. *Standardni jezički izraz*, *standardna jezička norma*, ako se pod tim nazivom podrazumeva i ono što danas nudi jezik sredstava masovne komunikacije, pa i jezik nekih mlađih pisaca, ima drugačiji odnos prema svemu onome što nudi naša svakodnevnica, naša stvarnost. To naročito vredi za leksiku. Naš savremeni opštekomunikativni jezički obrazac zna za mnoge pojedinosti koje je teško naći u jeziku onih pisaca koji neguju lepu reč, koji “klešu svoju rečenicu” – a ovdje se mislilo, u prvom redu, na pisanu riječ našega pisca, Ive Andrića.

U već pominjanoj studiji o jeziku i stilu I. Andrića, Ž. Stanojčić je, na osnovu detaljnije analize, došao do zaključka da djelo našega pisca nudi kompletnu gramatiku srpskohrvatskog književnog jezika. Tu, čak, nalazimo i čitavu strukturu ličnih glagolskih oblika, što je, opet, specifično, naročito kada bi se Andrićev jezik poredio “sa jezikom drugih nekih pisaca iz iste sredine”. To znači da je Andrić svjesno išao za gramatičkom cjelovitošću i prihvatao poneku osobinu koja i nije više tako frekventna u standardnom jezičkom izrazu.

Sve ovo potvrđuje i analiza Andrićeve rečenice. Rečenica našega pisca najčešće ima oblik razvijene sintaksičke cjeline u kojoj pored osnovnih njenih dijelova ima mnogo i odredaba i dopuna. Andrić, uz to, nije bio ljubitelj nepotpune rečenice ili iskaza. To naročito vrijedi za njegove romane. Ali je, zato, Andrić volio da sa što manje riječi iskazuje svoje misli, volio je da se iskazuje poslovično. To naročito vrijedi za njegovo djelo *Znakovi pored puta*, što se vidi i iz njegovih misli stavljenih kao moto ovoga rada... “nisam brz na peru ni opširan u pisanju”. I ovdje će se, upravo, ukazati na te osobine Andrićeve rečenice, tj. na tip njegove razvijene rečenice, na prisutnost odredaba i dopuna, na zgusnutost njegovih misli i oskudnost nepotpunih rečenica i iskaza u njegovom tekstu.

Kao tipične Andrićeve rečenice mogle bi se uzeti ove:

Tako je postao most sa kapijom i tako se razvijala kasaba oko njega. Posle toga, za vreme od preko tri stotine godina, njegovo mesto u razvitku kasabe i njegovo značenje u životu kasablija bili su onakvi kako smo ih napred ukratko opisali. A smisao i suština njegovog postojanja kao da su bili u njegovoj stalnosti.

(*Na Drini ćuprija*, Prosveta – Svjetlost, 1958, 88)

Svetlost me je dočekala pri dolasku u Mostar, pratila za vreme mog boravka od jutra do večeri, a docnije, po odlasku, ostajala u meni kao glavna karakteristika moga sećanja na Mostar. Uvek mi se činilo da je to što sija nad ovim od prirode povlašćenim gradom, i što prožima sve u njemu, neka naročita svetlost izuzetna po jačini i kakvoći.

(*Na kamenu u Počitelju*, Zapis o Mostaru, str. 17)

Nigde bolje i brže ne možete upoznati čoveka, njegovu pravu narav, karakter i ćud, njegovu “dušu”, nego kad ga posmatrate dok sedi za volanom automobila i vozi. Sedeći

pored njega jedan sat, vi ćete bez reči i razgovora saznati o njemu više nego za mesec dana stalnog druženja.

(Znakovi pored puta, str. 85.)

Navedene rečenice, da ponovimo, uzete bez naročitog odbira iz različitih djela I. Andrića, mogle bi se uzeti kao tipične rečenice našega pisca. U pitanju su rečenice koje sa malo riječi mnogo kazuju. Svaki njihov dio čini nerazrušivu cjelinu sa ostalim rečeničnim dijelovima. Nijedna od tih sintaksičkih cjelina ne može se ukloniti iz rečenice bez vidnog uticaja na njenu semantičku komponentu. Da uzmemo jedan primjer. U drugoj, ovdje navedenoj, rečenici, iz romana *Na Drini ćuprija* iza vremenske odredbe – “posle toga”, imamo drugu odredbu “za vreme od preko tri stotine godina” koja bi se mogla smatrati i suvišnom, s obzirom na značenje prve odredbe. Ali nije tako. Druga odredba precizira vremensko trajanje priloga *posle*, u pitanju su tri vijeka, i kao takva čini neraskidivu cjelinu i sa prvom vremenskom odredbom i sa cijelom rečenicom. Mada je ta odredba, u rečeničnom sklopu, odvojena zarezima od ostalih dijelova rečenice, što bi značilo da je naknadno dodata i kao takva lišena značajnijeg udjela u iskazivanju misaone cjeline, pisac je upravo tome dijelu rečenice namijenio vrlo značajnu ulogu. Tom odredbom se kazuje ne samo trajanje mosta nego i svega onoga o čemu je riječ u romanu *Na Drini ćuprija*. Upravo na toj vremenskoj osi prate se svi događaji u kasabi čiju hroniku prati pisac u romanu. Izostavljanjem te vremenske odredbe cijela rečenica, pa i cijela višegradaska hronika, gubili bi jednu dimenziju koja je i te kako značajna u ovom kontekstu. Odredba *posle toga* upućivala bi na neodređeni vremenski period, što nikako nije bilo u piščevoj zamisli. I sljedeći dio ove rečenice je interesantan za gramatičku analizu. Pisci, nošeni svojim bujnim mislima, često ruše gramatičke kanone. Na gramatičarima je da idu za tim mislima, da u svoja pravila, koja nikako ne smiju biti suviše kruta,

unose novije dopune i odredbe koje nameće život. Ako se nekada iz gramatike i učilo da je glavni dio rečenice – subjekat – obično, ako ne i po pravilu, iskazan imenicom ili ličnom zamjenicom, novije gramatike tu pokazuju više elastičnosti. Upravo se polazi od onoga što nudi savremeni književni jezik čiju normu i daju gramatike. Tako se u *Savremenom srpskohrvatskom jeziku* (knjiga II) od prof. M. Stevanovića konstatuje da je subjekat “najčešće vršilac radnje, odnosno nosilac stanja ili osobine koja mu se pripisuje” a tu funkciju u rečenici može imati “samostalna reč ili grupa reči kojom se označava pojam (jedan ili više njih), o kome se nešto kazuje, kome se nešto pripisuje”. Tu službu, obično, ima imenica u nominativu, ali i svaka druga riječ, pa i cijele rečenice mogu biti subjekti drugih rečenica. Na takvu definiciju subjekta upućivala je riječ pisaca. Andrićev primjer, koji je dao povoda za ovo “gramatiziranje”, to lijepo pokazuje. Dio rečenice... “njegovo mesto u razvitku kasabe i njegovo značenje u životu kasablija...” gramatički gledano čini subjekatsku grupu, tj. predstavlja glavni dio rečenice.

Polazeći od načela da pisac ne uzima riječi onako nadohvat, bez posebnog odbira, Andrić nam nudi obogaćene sintaksičke cjeline koje kao takve čine semantičko jedinstvo. U navedenoj rečenici iz knjige *Znakovi pored puta* imamo nekoliko objekata koji su bili nužni za objašnjenje onoga što nam pisac kazuje. Kada je riječ o dubljem upoznavanju čovjeka kao ljudskog bića, potrebno je upoznati ne samo njegove spoljašnje odlike nego i “pravu narav, karakter i ćud, njegovu ‘dušu’”. Ova objekatska sintagma čini i gramatičku i semantičku cjelinu. Imenice narav, karakter, ćud i “dušu”, tu nisu sinonimi. Svaka od navedenih imenica kazuje nešto drugo a sve zajedno govore o ličnosti čovjeka. Dakle, gomilanje objekata, stvaranje objekatskih sintagmi nije tu slučajno. Pisac je tu iz mnoštva osobina koje prate čovjeka kao društveno biće izdvojio samo neke, ali ne slučajno odabrane, nego one suštastvene, one koje čine čovjeka čovjekom.

U istom tom kontekstu misli može se razmatrati i navedeni odjeljak iz *Zapisa o Mostaru*. O gradu na Neretvi mnogo je napisano, i u prozi i u poeziji. Svaki taj napis težio je da dâ nešto novo, novo viđenje ovoga grada i da nam ta slika dočara dotada neviđenu ljepotu Mostara. Pa, ipak, čini mi se da je u traženju toga novoga najbolje uspio Andrić. On nije išao za ljepotama rijeka na kojima počiva ovaj grad, njega nije privukla ni arhitektura mosta, ili mostova u ovome gradu, njega nisu privukla ni okolna brda, ni okolna sela, mada sve to nudi piščevom oku poneki detalj koji do sada nije otkriven. Ne. Andrić je pošao od nečega što je tu pred nama, što svaki Mostarac, a i ne samo Mostarac, nosi u sebi, i osjeća kao nešto prirodno, kao nešto što ne iziskuje da se o njemu posebno priča. Pronašao je *svjetlost* kao jednu od ljepota grada sa Neretve. Otkrio nam je jednostavnim riječima jednu osobinu koju smo svi osjećali, ali je nismo znali uočiti i drugima saopštiti. A ta mostarska svjetlost javlja se u ovom Andrićevom zapisu kao nešto što natkriljuje sve drugo. Gramatički rečeno svjetlost je tu zajednički subjekat. Svjetlost, mostarska svjetlost, to je pojam koji se nalazi u središtu piščevih misli. Sve drugo je podređeno toj karakteristici grada na Neretvi.

Da ukažemo na još jedan primjer iz ove sintaksičke problematike. U *Znakovima pored puta* nalazimo i sljedeću misao:

– Sedeći na obali Drine, kao dečak od dvanaest godina, ja sam zamišljao *kako se sve što sad vidim i svakodnevno gledam, pesak, rakite, pusta jalija od nanesenog kamenja, kasaba sa krivim ulicama, nagnutim dućanima, ljudima i stokom, prašinom i balegom – kako se sve to odjednom tanji i razilazi kao magla*, a kako se na prvim razgaljenim mestima već naslućuje savršena i divna suština, rumeno, zlatno, dragoceno jezgro svega što živi i postoji. Savršenstvo i lepota. (337)

Našu pažnju ovdje je privukla zavisna rečenica koja počinje sa: *kako se sve...* Problem je njenoga subjekta. Formalno gleda-

no tu bi moglo biti više rečenica različitih međusobnih sintaksičkih odnosa, tj. ako bi se polazilo od toga da svaki lični glagolski oblik može da bude i nosilac svojstava predikativnosti. Međutim, u navedenoj rečenici imamo jedan poseban sintaksički fenomen na koji je ukazivano u posljednje vrijeme u našim stručnim časopisima, a što je našlo mjesta i u univerzitetskim udžbenicima našega jezika (isp. Ljubomir Popović, *Ponavljanje početnog rečeničnog člana*, Naš jezik, XVI, 1967, str. 1-21 i *Problem ponavljanja jednog rečeničnog dela*, Naš jezik, XVI, 269-290, kao i M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik*, II, 24-26). Naime, riječ je o ponovljenom subjektu. U našoj rečenici gramatički subjekat je zamjenica *sve* a njen predikat je *se tanji i razilazi*. Istina, tu bi se, kao što je već rečeno, u ove sintaksičke odnose mogli uključiti i glagoli *vidim* i *gledam*, ali su ti glagoli, kao i cijele te zavisne rečenice, upravo semantički tijesno vezani za rečenični subjekat i zajedno sa njim čine subjekatsku grupu riječi. Drugačije rečeno, sve ono što u našoj rečenici dolazi iza perfekatskog oblika *zamišljao*, tj.: *sve što sad vidim i svakodnevno gledam, pesak, rakite, pusta jalija od nanesenog kamenja, kasaba sa krivim ulicama, nagnutim dućanima, ljudima i stokom, prašinom i balegom* – čini subjekat ove rečenice. A taj subjekat se odmah, iza kraće pauze ponavlja... kako se *sve to*. Ovakve sintaksičke pojave nisu rijetkost ni u govoru, pogotovo ne u pisanoj riječi proznih pisaca. Takvim sintaksičkim obrtima postiže se jača ekspresivnost, dobija se jasnija predstava o onome o čemu nas pisac obavještava. Ponavljanje subjekta ovdje je bilo nužno, jer je između prvog najavljenog subjekta i njegovog predikata umetnut cio niz riječi, čak i ličnih glagolskih oblika, a da bi se očuvala značenjska cjelina, tu je bilo nužno ponoviti subjekat i uz tako ponovljen ovaj dio rečenice dati predikat. Kongruencija je uvijek sa ovim ponovljenim subjektom: *sve se tanji i razilazi*. Dodajmo i to da se tu ponavlja i veznik *kako*: *kako se sve... kako se sve* i dodaje demonstrativna zamjenica *to*: *kako*

se sve to koja semantički obuhvata sve ono što nam je pisac iznio u svojim sjećanjima na dane djetinjstva u Višegradu, *sve to*, – tj. i pesak i rakite i jalija i kasaba, sve je to sadržano u zamjenici *to*.

Istina, ovdje bi se moglo postaviti pitanje odnosa subjekta, makar i proširenog, i apozicije, kao sintaksičkog dijela rečenice. U našem primjeru, naime, onaj prošireni dio rečenice: *pesak, rakite...* su u stvari naknadno dodati dijelovi subjekatske grupe riječi i imaju, strogo uzevši, karakter apozicije. Ali pošto je i apozicija član subjekatske grupe riječi, zajedno sa njim čini sintaksičku cjelinu, ovdje je to sve posmatrano kao jedinstvena sintaksička grupa – prošireni subjekat, jer svi oni naknadno dodati dijelovi te sintaksičke grupe objašnjavaju subjekat *sve*, znači, ti su dijelovi tijesno i sintaksički i semantički vezani međusobno, što, kako će se niže vidjeti, nije slučaj sa tipičnim, pravim apozicijama. Bez ovih naknadnih objašnjenja mi ne bismo znali na šta se odnosi pridjevska zamjenica *sve*. Znači, tu nisu u pitanju prave apozicije.

A Andrić voli da pojašnjava pojedine dijelove rečenice pa i subjekat. Zato su apozicije česte u njegovom tekstu (a apozicija je, da se i toga podsjetimo iz naše gramatike, “odredba samostalnih reči kojom se kazivanjem još nekog imena s novom osobinom određuje već određeni pojam, uz čije se ime upotrebljava”, tj. taj rečenični dio “označava isti pojam” kao i ime uz koje dolazi, Stevanović, *Savremeni sh. jezik*, II, 50). Takve su apozicije u sljedećim primjerima iz Andrićevih tekstova:

– U centralnom stubu mosta, ispod “kapije”, ima jedan veći *otvor, uska i dugačka vrata bez vratnica*, kao džinovska puškarnica. U tom stubu, kaže se, ima *velika soba, mračna dvorana* u kojoj živi crni Arapin.

Ali ga je ugledao jedne noći *Hamid, onaj sipljivi i večito pijani ili mamurni hamal krvavih očiju*, i umro je još te noći, tu pored zida.

(*Na Drini ćuprija*, 14)

Sadašnji domaćin te kuće je *artiljerijski pukovnik Arif beg*, zvani Topčibaša, *najgostoljubiviji i najrasipniji Omerpašin oficir*, čovek koji nije srećan ni miran dok mu po kući ne vršljaju obesni gosti.

(*Na kamenu u Počitelju*, 43)

Razlike između ovih “naknadno dodatih djelova rečenice” i onih u prethodnoj grupi primjera je očigledna. Dok u prethodnoj grupi ti rečenični dijelovi semantički dopunjuju subjekat, bez njih nam ne bi bilo jasno na što se sve tu misli, u ovoj drugoj grupi primjera naknadno dodati rečenični dijelovi samo donekle pojašnjavaju dati subjekat dajući mu druge, prepoznatljive, kvalifikative: *otvor = uska i dugačka vrata bez vratnica; velika soba = mračna dvorana; Hamid = onaj sipljivi i večito pijani ili mamurni hamal krvavih očiju; artiljerijski pukovnik Arifbeg = najgostoljubiviji i najrasipniji Omerpašin oficir*. Dakle, tu stvarno imamo objašnjavanje jednoga pojma drugim, a izostavljanjem jednoga od njih ne bi se krnjila semantička komponenta iskazane misli. Što, opet, nije slučaj u onoj prvoj grupi primjera.

Naš pisac nije bio ljubitelj iskaza, rečenica bez razvijenih njihovih dijelova koje, inače, često nalazimo kod drugih naših pisaca. Rijetki su primjeri u Andrićevoj pisanoj riječi tipa:

– Kome bi dopao Ušćup? – pita jedan starac, prividno ravnodušno, mladića koji čita.

– Srbiji.

– Uh!

– A čiji je Selanik?

– Grčki.

– Uh! Uh!

– A Jedrene? pita drugi tiho.

– Bugarsko, belćim.

– Uh! Uh! Uh!

(*Na Drini ćuprija*, 307-308) kao i oni tipa:

– O svima stvarima iz moga života ja sam navikao da govorim kao o tuđim i dalekim, a o celom životu uopšte kao o nečem što je prošlo ili što je samo moglo biti. *I to oduvek* (28).

– Ja sam od onih ljudi koji vrlo dockan bivaju pametni. *I nikad potpuno* (45).

– Vi ćete sagoreti brzo i beskorisno. Iza vas će ostati samo pepeo. *Ako*. Znaće se bar da smo bili vatra.

(*Znakovi pored puta*)

U *Znakovima* ima više ovakvih primjera. To je, čini se, i razumljivo. U pitanju su usputne bilješke našega pisca. On ih je bacao na hartiju s vremena na vrijeme, i bez većeg stilskog dotjerivanja. A tu, u uzvitlanom i burnom životu, i misli mogu biti takve.

U *Znakovima* nalazimo niz primjera koji liče na neke naslove bez teksta, na proste konstatacije bez ikakvih objašnjenja, npr.:

- Pesimizam u službi života.
- Društvene promene (str. 68).
- Nedostatak filozofije (isto).
- Ječam na planini (343).

Ako bismo postavili pitanje: zašto je to tako u pisanoj riječi našega pisca – odgovor bi mogao biti različit. U svakom slučaju i to govori koliko je naš pisac razvijao svoju misao. Ima još jedan momenat koji ovdje nije beznačajan. Andrić nije bio ljubitelj dijaloga. Njegova pisana riječ ne zna za takve rečenične obrte, ili oni nisu tako česti u Andrićevom tekstu. Tipična Andrićeve rečenica je, kao što je i ovdje već kazano, razvijena rečenica, rečenica sa jasno iskazanim svim njenim dijelovima. To, opet, govori koliko je naš pisac bio duboko misaon. On je sve spoljne utiske, sve ono što mu je nudio okolni svijet upijao u sebe i u svojoj misli to prerađivao i dotjerivao. U *Znakovima pored puta* od ovoga se samo malo odstupa. Tu se, naime, javljaju i još

neoformljene misli, rečenični fragmenti koji bi se u drugačijim okolnostima razvili do potpune rečenice.

Uzgređ da napomenem da tu Andrić čini izuzetak na našem jezičkom tlu. Svi drugi pisci, neki manje, neki više, vole izlomljeni tekst i njihova pisana riječ obiluje iskazima. Tako, npr., kod M. Selimovića nalazimo podosta primjera tipa:

- Zar mislimo isto?
- Znam.
- Dođi. *Ovamo*. Govori.
- Neću.
- *Šteta*. Nisi dobar čovjek.
- Šta će ti to?
- Volim. Da slušam.
- Odakle znaš?
- *Od zatvorenika. Prije tebe. Dobar čovjek.*
- To je iz Kur'ana. Sure *Vakia*.
- Može biti...
- Tiše. Hodi ovamo...
- Ne znam. *Svejedno...*
- *Lijepo. I njima.*

...

- Šta je s tim čovjekom?
- Umro. *Dobar. Tih*. Govorio mi. *Tako*. I ti ćeš, kaže. *Tamo. I svi dobri ljudi*. To je dobro. Rekao sam. *Zbog sunca. I zbog vode. Bistre. I zbog kostobolje. Moje.*

(*Derviš i smrt*, 204-206)

Interesantno je da ukažemo i na piščeve misli koje slijede iza ovakvog teksta. Tu čitamo:

– Dugo su batrgale oko mene njegove iščerečene rečenice, zgrčene, unakažene, izgledalo je da se jedva drže na okupu, a izgubljeni, obezglavljeni djelici su čudom ostajali zajedno, izražavajući čak ljudsku čežnju. (str. 207)

To govori da ni Selimović nije veliki ljubitelj takvih rečenica. I on voli gramatički oformljene cjeline. Ali, kao u navedenom tekstu, kada mu radnja romana to nameće, on prihvata i iskaze. A oni ovdje dolaze u sklopu dijaloga, a dijalog, zavisno od situacije i ličnosti koje ga vode, uključuje u sebe i takav način iskazivanja misli, što je i shvatljivo. Sve je tu prisutno i iskazi se sasvim lijepo uklapaju u govornu cjelinu.

Kod Andrića, kako je već rečeno, dijalog nije česta pojava. Ako se i jave takve situacije, pisac to propušta kroz vlastite monološke prečistače, rjeđe to daje u upravnom govoru, kao u primjeru:

– Njegovo je kazivanje bilo uglavnom ovako:

– Braćo, dotužilo je...

– Pa hajde da rušimo, krv ga pojela...,

a ako u takvim slučajevima dolazi dijalog, iskazi se i tu javljaju, up.:

– *Kako?* Šta kažeš?

– *Ništa.* Kažem.

– Kazuj, ko te nagovorio?...

– Šejtan?

– Šejtan, jakako.

– Šejtan. (str. 53)

Dakle, u ovakvim situacijama, koje, da ponovimo, nisu česte u Andrićevoj pisanoj riječi, iskazi su neizbježni. Oni govore o misaonom kovitlacu, o čerečenju misli, kako nađosmo kod Selimovića. Pošto Andrić nije ljubitelj takvih situacija, njegova

pisana riječ i ne nudi mnogo primjera za tu vrstu rečenica. Možda neće biti na odmet da se ovdje ukaže na još jedan detalj. Andrić nije ulazio dublje u život porodice. Pogotovo one muslimanske. Tu se, obično, dolazi do kućnog praga gdje se, zajedno sa obućom, ostavljaju i oči i uši, kako je konstatovala, za drugu priliku, Isidora Sekulić. M. Selimović uz to dodaje da Andrić “prosto nije težio ka opisu porodičnih i intimnih scena”, a to zbog toga što je porodica, ipak, nekakav poredak i norma, a Andrića je uzbudivao lični, tačnije – psihički život čovjeka. Ovo je jednom prilikom potvrdio i naš pisac. Govoreći o M. Selimoviću, on je rekao da je Selimović preveo našu književnost preko praga bosanske kuće, što do njega nije bio slučaj. Znači, Selimović je u tu kuću unio i oči i uši. Otuda u njegovoj pisanoj riječi i više dijaloga i više iskaza.

Ima još jedan momenat koji nije beznačajan kada je u pitanju struktura Andrićeve rečenice. Andrić ne voli “burne scene”. On o svemu onome što se događa u životu piše stoički mirno, bez suvišnih riječi i povišenog tona. Kod njega nema dramatizacije životnih tokova. I smrt, i nabijanje na kolac, sve se to niže pred nama bez ijedne suviše riječi, sve se to daje mirno kao da je riječ o nečem svakidašnjem. U tome, upravo, i jeste jedna od tipičnih osobina Andrićeve pisane riječi. To je njegovo životno načelo: sve primati dostojanstveno, tiho i mirno. – Čini mi se, piše Andrić, da ću umeti dočekati smrt kako sam i život primao, mirno i hladnokrvno kao zanimljiv netražen poklon. To je našlo odraza i u strukturi Andrićeve rečenice.

Ovdje je već rečeno da Andrićeva pisana riječ obiluje aforizmima, sentencama, pravim gnomama, a sličnu konstataciju dao je naš pisac za Vuka. (“Iz njegovih spisa i lične prepiske izbijaju, kao nehotice, sažete sentencije, bogate smislom i teške od iskustva”, *O Vuku kao piscu*, str. 6.) Nekoliko potvrda za to navešćemo iz *Znakova pored puta*, koji su prepuni Andrićevih filozofskih maksima, poput ovih:

– Ja sam podlegao u životu, ali ja nisam pobeden, nego negiran (28).

– (Jer) mržnja daje snagu a gnev izaziva pokret (30).

– Da je ćutanje snaga a govorenje slabost vidi se i po tome što starci i deca vole da pričaju (33).

– Ko uspe da zagreje i oživi samoću, taj je osvojio svet (37).

– Sve su Drine ovog sveta krive (41).

– Starim koliko moram, podmlađujem se koliko mogu (45).

– Teško čoveku koji ne zna za šalu i društvu koje ne ume, ne sme ili ne može da se bezazleno smeje (49).

– Bolesnik koji se ne pomiri sa činjenicom da je bolestan – neće nikad ozdraviti (54).

– Ko ljudima sve veruje, prolazi rđavo; ko ništa ne veruje, još gore (59).

– Teško onom koji mora nekog drugog da ponizi, da bi se on sam izdigao... (80).

– Dužan svima a u deficitu prema sebi.

– Zbog života odreći se života.

I tako dalje. Ovakvih primjera naći će se na stotine u *Znakovima pored puta*. To potvrđuje da je Andrić bio ne samo duboko misaona nego i duboko emocionalna ličnost. Ono što nije mogao da kaže drugima oko sebe, čak ni da napiše u svome djelu koje je odmah išlo u ruke čitalaca, on je stavljao na hartiju. U svoj dnevnik. I, kako to obično biva, rečenice ovoga tipa su vrlo kratke, obično jednočlane ili dvočlane, stvarane na principu: rječima tijesno, mislima široko.

I na kraju. Andrić je poštovao književnojezičku normu. Ali joj nije robovao. To se vidi i u interpunkciji, i u još ponečemu.

Mada je naš pisac pristalica logičke interpunkcije, on se ne drži ustaljenih normi, nego ide za svojim mislima i prema tome podešava upotrebu zareza.

Tako imamo:

– Sad kad se nesreća trefila nema više šta da se dokazuje. (*Na Drini ćuprija*, 223.)

– Kad je muž dosta niži rastom od žene to obično utiče na njegovo držanje, pa i na njegov karakter (*Znakovi*, 44).

– Čovek koji mora da legne sa mrakom a ustane sa svitanjem izgleda mi uvek kao unazađen i nesrećan stvor (53).

– Kad se danas setim ponekog od razloga meni izgleda neverovatno da je čovek mogao i tome pridavati važnost i posvećivati pažnju (558).

Andrić često upotrebljava veznike i u nevezničkoj funkciji. Naročito veznik *jer* sa različitim značenjem:

– Jer mržnja daje snagu a gnev izaziva pokret (*Znakovi*, 30).

– Jer, to naše vajkanje još je jedini dokaz, iako bedan, dokaz da smo živi i još na površini (34).

– Jer, tako su sazdani (51).

– Jer, sve što je u našem životu od dubljeg značaja igra izvesnu ulogu (*Znakovi*, 275).

Andrićeve rečenice često počinju i veznikom *ali*:

– Ali ima jedan divan trenutak koji poznaju ljudi mučeni fiksnim idejama (*Znakovi*, 24).

– Ali moralna beda je veća i teža od fizičke (27).

– Ali to se ne dešava (558).

– Ali sinoć, premoren od nesna, setio sam se, posle mnogo godina, bez povoda i razloga, te letnje noći... Ovako počinje jedan pasus u *Znakovima* (str. 557).

Mi bismo sve ovo mogli sada da analiziramo, stavljamo pod gramatičku lupu i tražimo razloge ovakvom piščevom postupku. Ako pođemo od pretpostavke da je sve ono što nalazimo danas u piščevim tekstovima bilo i u piščevom rukopisu, a sumnjam

da je uvijek tako, onda za sve ono što se, bar formalno, kosi sa ustaljenom gramatičkom normom, možemo reći da je tu pisac išao za svojom gramatičkom normom, koja, da to ponovo istaknemo, nije bila u suprotnosti sa opštevažećim gramatičkim uzusima. Ako je naš pisac ponegdje više išao za svojim jezičkim osjećanjem nego sa krutim šablonima, to je činio svjesno. I ne bez razloga. A, da time i završimo, Dunav ima pravo da pravi sebi korito, da teče i kuda hoće i kako hoće. Andrić ima pravo da utiče i na pravopisne i gramatičke norme. Zato i jest Andrić.

STILISTIČKE VRIJEDNOSTI LIČNOG IMENA U PROZI HASANA KIKIĆA*

* Rad prvi put objavljen u časopisu *Naš jezik*, knj. XXIV, sv. 4-5, Beograd, 1980, 266-271. Ovdje prenesen u latinicu iz knjige *Stazama našega jezika*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1985, 235-239. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

STILISTIČKE VRIJEDNOSTI LIČNOG IMENA U PROZI HASANA KIKIĆA

Među najteže poslove koje obavljaju jezički stručnjaci, svakako, spada obrada jezika pisaca. Pisana riječ, bilo koja, iziskuje od njenog ispitivača da je shvati u cjelini, da uhvati sve njene semantičke nijanse. Sa jezikom umjetničkih ostvarenja taj posao se znatno proširuje. Umjetnička riječ je višestruko slojevita. Istina, taj posao i ne mora biti tako mukotrpan ako mu se pristupa šablonski, ako se ide samo za gramatičkom strukturom. Takav pristup ovim poslovima nije nepoznat našoj istoriji jezika. I onoga savremenog. Ali takav pristup ne daje odgovore na sva pitanja koja proističu iz jednog umjetničkog djela. Poznato je i to da nijedno umjetničko djelo nije postalo ono što jeste samo na osnovu svoje jezičke komponente, iako ni ta komponenta nije nevažna u vrednovanju toga djela kao cjeline. Istina, toj komponenti se, u novije vrijeme, malo poklanja pažnje. A to šteti i piscu i njegovom djelu. Pisac mora biti svjestan da je jezik sredstvo kojim on iskazuje svoje misli i osjećanja. Ako je to sredstvo usaglašeno sa standardom, u najširem njegovom smislu, pišćeva riječ će lakše stići do čitaoca, biće shvaćena i prihvaćena njena poruka. U protivnom se može desiti da jedno vrijedno literarno ostvarenje, sa korisnim porukama, ostane nepoznato širem krugu čitalaca. A, to je činjenica, nema pisca koji želi takvu sudbinu svome djelu.

Hasan Kikić je stvarao u dosta mukotrpnom vremenu. Ne samo da je bio težak život sredine iz koje je ponikao, i čije je

bitisanje davao kroz viziju svojih osjećanja, nego je i njegova biografija prepuna tih mukotrpnih časova. Od rođenja do tragičnog kraja. Moguće je da će savremeni kritičari imati zamjerki ovome piscu, da će imati primjedbi i na njegov jezik, ali je sigurno da neće izostati saznanje da je ovaj sin ravne Posavine bio duboko zaronio u život svojih zemljaka. Da mu je životna staza bila duža, da mu je sudbina bila više naklonjena, sigurno je da bi Kikić ostavio iza sebe znatno više, sigurno je, isto tako, da bi gramatička struktura njegovog djela, da bi jezička komponenta njegovog književnog djela imala drugačije vrijednosti od onih koje ima.

Pa, ipak, i ono što nam je Hasan ostavio, zaslužuje našu pažnju, to jest: zaslužuje i pažnju jezičkih stručnjaka. Mislim da je Hasan Kikić prvi od mladih naših pisaca koji je dobio proučavaoca svoga jezika. Ima na našem jezičkom tlu još podosta pisaca, i starijih i mladih, čiji jezik čeka istraživače. Sa Kikićem, na sreću, nije tako. Ismet Smailović se potrudio da vrati dug svome zemljaku. I time je zadužio ne samo Gradačac nego i našu nauku.

Pošto sam ja znatno ranije, kada se pojavio rad Ismeta Smailovića u izdanju Rada JAZU, dao kraći osvrt na taj rad, ja neću ovdje govoriti o tome. Ja bih želio da ovdje, i ovom prilikom, ukažem na neke specifičnosti Kikićeve pisane riječi a koje nisu, koliko mi je poznato, do sada bile predmet posebnog proučavanja. Riječ je o stilističkim vrijednostima ličnog imena u Kikićevom književnom djelu.

Onaj ko se, makar malo, bavio problemima onomastike, zna da je lično ime vrlo interesantna kategorija u svakom literarnom ostvarenju. Ta jezička komponenta ponekad može da daje ton cijelom književnom djelu. Ukazaću samo na jedan primjer. Nama je dobro poznata poema *Stojanka majka Knežopoljka* Skendera Kulenovića, velikog prijatelja našega pisca, Hasana Kikića. U toj poemi izrazita su četiri lična imena: ime glavne ličnosti poeme, po kojoj je ona i dobila ime, i imena njenih sinova. Dakle:

Stojanka, Srđan, Mrđan i Mlađen. Na prvi pogled može nam se činiti da u tom sklopu imena nema ničega posebnog. Ali nije tako. Ako se malo više zamislimo nad tim imenima, lako ćemo doći do zaključka da nijedno od tih imena nije slučajno uzeto. Svako to ime nosi u sebi nešto specifično. I, sigurno možemo reći, samo je to ime odgovaralo onome što nam pisac poručuje ovom poemom. Ni jedno drugo ime ne bi tu bilo tako funkcionalno kao ova koja su nam data. Ja sam poduže tragao za porijeklom imena Stojankinih sinova. I došao sam do zaključka da ih je dala kozaračka epopeja, upravo bitka na Kozari je tražila od pjesnika da traži takva imena. Danas, kada sam se malo više pozabavio jezikom Hasana Kikića, došao sam od saznanja da je i Kikić prisutan u ovom izboru. Naime, u Kikićevom djelu – *Provincija u pozadini* – javljaju se dva od triju imena Stojankinih sinova. Javljaju se *Srđan* i *Mrđan*. Ovo, nikako, ne umanjuje vrijednost Skenderovog izbora. On je mogao, ali nije morao, znati za ovo. Uostalom, lično ime je svakome na dohvatu ruke. Treba ga znati odabrati. Skender je u svojoj poemi to izvanredno lijepo učinio. Našao je i melodijske i fonetske komponente koje objedinjuju ova četiri lična imena. Bilo kakav poremećaj u tome sklopu ne bi mogao proći bez semantičkih “potresa”.

U Kikićevom književnom djelu srećemo se sa nekoliko kategorija ličnih imena. Pored onih osnovnih, pravih imena, koja ni na fonetskom, ni na semantičkom planu ne nude nešto posebno, tu ima i takvih imena koja su višestruko interesantna. Interesantna su i kao fonetska, a i kao semantička kategorija u Kikićevom književnom djelu.

U prvu grupu ličnih imena, onih koja se dobijaju po rođenju i koja, kao takva, nisu posebno semantički obilježena, spadaju i ova:

Srđan, Mrđan, Mitar, Mrgud, Srećko, Zejnil, Dušan, Bojan, Alija, Jovan, Omer.

Pa i kod ovih imena dâ se uočiti poseban piščev odnos prema njihovom izboru. Iako lično ime, kao takvo, da to i ponovim, ne mora u sebi nositi i neko posebno semantičko obilježje, činjenica je da i ono može podosta da kaže o onome ko to ime nosi. Poznato je, naime, da postoje imena koja se daju članovima određenih krugova jedne društvene zajednice. Neka od njih su davana samo djeci vladajućih dinastija, djeci bogatijih slojeva društva. Druga, opet, bila su predodređena za ljude “sa dna”. Pa i navedena lična imena, koja nam Kikić nudi u svom književnom djelu, nose takvo obilježje. Tu je ponajviše imena koja se rijetko javljaju u porodici bogatijih. Ili je po pravilu tako. Naravno, ovdje se misli na imena sa jasnim nacionalnim obilježjem. Narodna imena tipa Srđan, Mrđan, Srećko, Mrgud nose u sebi nešto posebno, a ona ranije i nisu bila tako česta.

Drugu grupu čine hipokoristici sa ustaljenim morfološkim oblikom i ustaljenim akcentom. Tip *Mújo*. Kikić nam za ovu grupu daje sljedeća lična imena:

Mujo, Musto, Kršo, Redžo, Bećo, Pero, Vojo, Ahmo.

U ovu grupu ličnih imena spadaju i: *Jaša, Dane* iako ova dva posljednja imaju drugačiji oblički završetak u nominativu.

Zajednička karakteristika svih ovih imena jeste *dvosložnost, dug osnovni slog*, u novoštokavskim govorima tu je dugouzlazni akcenat. Oblički završetak, vokal, ne mora biti isti. Ta imena se, naime, javljaju i sa *-o*, i sa *-a* i sa *-e*: *Jovo, Jaša, Dane*. To ovdje nije bitno. Kategoriju tih imena povezuje u jednu skupinu dvosložnost, kao morfološko obilježje, i dug osnovni slog, odnosno dugouzlazni akcenat u novoštokavskim govorima, kao prozodijsko obilježje.

Promjena, takođe, nije jedinstvena. U istočnijim oblastima ijekavske teritorije ta imena imaju promjenu imenica m. r. na suglasnik: *Jóvo-Jóva-Jóvu, Mújo-Múja-Múju*. Centralna zona, uključujući i sve bosanske govore, sklanja ova imena po obrascu

imenica ž. r. na *-a*: *Jóvo-Jóvĕ-Jóvi, Mújo-Mújĕ-Múji*, iako se i dalje čuva oblik nominativa na *-o*. Takvu promjenu ima tu i *Dane*. U zapadnijim oblastima posljednji tip ovih imena, onih na *-e*, može da se sklanja po obrascu imenica srednjeg roda na *-e*: *Stípe-Stípeta*. U ekavskim govorima, opet, ovakva imena, ali sa dugosilaznim akcentom na prvom slogu, imaju, po pravilu, takvu promjenu: *Míle-Míleta-Míletu*.

Interesantno je da i Kikićeva pisana riječ daje potvrdu za takva imena, i takvu promjenu. U pripovijeci *Omerdići* javlja se lično ime *Sulje*: “Omerda je imao samo njega – *svoje Sulje*”, sa promjenom po obrascu imenica srednjega roda: mati *Suljetova*; Hoćemo li to dovesti *Suljetu*, prema *Suljetu*, sa *Suljetom*.

Takav tip hipokoristika, i sa takvom promjenom, koliko mi je poznato, nije tipčan za bosanske govore i ovdje će, svakako, imati neko semantičko obilježje. (Naknadno sam saznao da je tu kratkosilazni akcent na inicijalnom slogu. Dakle, tip: *pile-pileta*. Opet neobično.)

To vrijedi i za promjenu poznate ličnosti iz muslimanskih narodnih pjesama – *Talu Ličanina*. Kod Kikića je: *Taletu Ličaninu*. Nisam siguran da je pisac ovdje odrazio govornu situaciju bosanskih govora. Ne treba, naime, zaboraviti da ovakva promjena, po obrascu imenica srednjeg roda, iziskuje i drugačiju prozodijsku komponentu. Umjesto uobičajenog dugouzlaznog, kao tipskog akcenta ovakvih imena, tu dolazi (dugo)silazni akcent, što nije osobina bosanskih govora.

Treću skupinu ličnih imena, sa pojačanom nijansom subjektivne ocjene, čine oni tipa: *Markan, Jankan, Mujdan, Avdan*. Takva imena su malo neobična, ali se javljaju. Sva ona nose u sebi pojačanu nijansu hipokorističnosti i zbog toga se i morfološki i prozodijski razlikuju od prve grupe hipokoristika, od imena tipa *Mujo, Jovo*. Naravno, i promjena im je različita. Uz to, sva ova imena imaju i pojačanu nijansu socijalnog obilježja. Ona, čini

se, ne prelaze pragove “gospodskih porodica”. Ostaju vezana za naše ljude “sa dna” koji, i u svojoj bijedi, imaju prefinjen osjećaj za nježnost.

Suprotno značenje nosi ime *Omerda*, po kojem se i cijelo pleme zove *Omerdići*. Tu ima više augmentativnosti nego hipokorističnosti. Ne bih rekao, bar to se ne vidi iz Kikićeve pisane riječi, da ova augmentativnost nosi u sebi i nijanse pejorativnosti, iako se, opet, te dvije semantičke kategorije ne isključuju.

Za mene su sasvim novi likovi muških imena tipa: *Ibraka*, *Hopika*, *Husika*. Ako bismo dva posljednja i odvojili od prvoga i uvrstili među druga imena takvog obrazovanja, kao *Milika*, *Pecika*, sa, jasno, pojačanom hipokorističnošću, ostaje prvo ime sa malo neobičnim načinom tvorbe. Nije mi poznato da žive takva imena među Muslimanima. A ako žive, biće tu posrijedi neko diferenciranje na socijalnom planu. *Ibraga* je *aga*, *Ibraka*, to govori i glasovni sklop ovoga imena, daleko je od takvog društvenog položaja.

Ima kod Kikića još jedno ime koje bi potvrđivalo ovaj moj sud. To je ime *Đulaga*: *Đulaga Mehić Kokin*. A taj *Đulaga*, kako kaže pisac, “*nije nikad ni bio aga*, jer *aga* je *aga* i ima prostrane zemlje i kućišta, a *Đulagi* su nadjeli tako ime da mu ‘*tepaju*’. A nekad su mu ‘*tepali*’, nekad je *Đulaga Mehić Kokin* i mislio da je makar mali *agica*... a danas je *Đulaga sprdačina* od *age* i nije obukao novih čakšira već deset godina” (str. 288). Taj momenat bi mogao biti prisutan i u imenu *Ibraka*, samo sa malom fonetskom devijacijom, koja znači mnogo.

U kategoriju hipokoristika spadaju i imena kao *Salkica*, *Hasica*, *Mehica*. Poznato je da sufiks *-ica* nosi deminutivno značenje, a ono je podvrsta hipokoristika. Bilo bi posebno interesantno pozabaviti se semantičkim odnosom između imena tipa *Hasika* i onih tipa *Hasica*. Moguće je da tu postoje i semantičke i prozodijske razlike.

Naravno, imena *Mehaga* i *Tahirbeg*, sa titulama koje govore o njihovom socijalnom porijeklu i društvenom položaju, ne ulaze u kategoriju navedenih imena. Tu titula ide uz društveni položaj. Drugo je pitanje u kom odnosu, na društvenoj ljestvici, stoje titule *aga* i *beg*. Poznata je ona narodna:

Aga begu poklonio Liku, a beg agi ćoravu kobilu.

Da li takvo vrednovanje ovih titula potvrđuje i Kikićeva pisana riječ, odnosno situacija koju je on opisivao, to je drugo pitanje.

Kao što vidimo, iz ovoga kratkog osvrtu na semantičke vrijednosti ličnih imena u Kikićevoj pisanoj riječi (primjeri su uzimani iz knjige: Hasan Kikić, *Pripovjetke, Provincija u pozadini, Bukve, Lole i hrsuzi*, Zagreb, 1969), pisac nam je i ovom komponentom svoje pisane riječi vjerno dočarao viđenje “mračnog vilajeta” “provincije u pozadini”. To potvrđuju i prezimena ovih lica. Tamo nalazimo *Omerdiće, Tatiće, Peze, Dupine, Kokine, Kevoše, Braćine, Keže, Crniće, Sejdiće, Suljkanoviće, Ibriće, Vlajiće, Crnokrake*. Detaljnijom analizom i navedenih ličnih imena i prezimena došlo bi se do spoznanja da je pisac vjerno slikao svoj Grad i ono oko Grada, i ovom komponentom svoje pisane riječi.

**GOVORENJE BOSNE
U DJELU ZIJE DIZDAREVIĆA***

* Rad prenesen iz knjige *Kritičari o Ziji Dizdareviću*, Sarajevo, Svjetlost, 1978, 34-43. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

GOVORENJE BOSNE U DJELU ZIJE DIZDAREVIĆA

Kada se bude radila, i ako se bude radila, psihologija žitelja pojedinih oblasti naše društvene zajednice, lako će se doći do zaključka, koji nam je i bez te kompleksne studije vidljiv, da različiti regioni pružaju različite podatke o psihološkim karakteristikama ljudi tih krajeva. Takvi zaključci su nužni. Čak i da nije bilo miješanja stanovništva, različiti uslovi života usloveli bi i različita psihološka stanja. A poznato je i to da su rijetke naše oblasti koje su uspjele da ostanu potpuno samosvojne, da ostanu bez tragova koji ukazuju na susjeda ili neželjenog gosta.

Istorija Bosne je prepuna bura i okršaja. Najčešće su ljudi ovoga tla branili svoju slobodu i pravo na svoje ja. Bilo je tu i okršaja tuđih vojski. Čovjek ovoga podneblja nekada se priklanjao jednoj od tih zaraćenih strana, a nekada je nastojao da ostane po strani. Pa, ipak, tragova tih burnih vremena još nalazimo. I ne malo. I ne samo u načinu življenja. Nego i u psihi. A to je ono što nije tako lako potisnuti. Lakše je izgraditi škole, drumove i tvornice nego iskorijeniti ono što se vijekovima taložilo u pogledima na svijet, na život. Dugovjekovno ropstvo, pod ovom ili onom tuđom upravom, svejedno, stvorilo je i mišljenje da “onome ko se pretrgne na carskom poslu nije džajz dženaze klanjati”. Nije to posljedica odnosa ovoga čovjeka prema radu. Griješe oni koji tako zaključuju. Bezbroy primjera – i iz istorije i iz novije naše prošlosti, to negira. Čovjek ovoga podneblja nije bježao od rada,

ali je često bježao od rada koji samo koristi tuđinu. A vijekovima je on morao da radi upravo za tuđina. Otuda i takav njegov stav prema “carskom” poslu, jer “bolje je ne raditi nego džaba raditi”. To je stav koji je istorija oformila, a tuđin se nikad nije volio. Lijep primjer za to je dat u Zijinoj pripovijeci o Jozi Čavaru.

Prirodno, sve te bure, svi ti vihori, ostavili su vidnih tragova i na zemlji, i na tijelu i na duši Bosanca. Oni su vidljivi još i danas. A, istini za volju, neće se potpuno izbrisati ni sutra. Jezik, kao vječiti pratilac čovjeka, svih njegovih želja i htijenja, nije, takođe, mogao ostati pošteđen tih uticaja. A oni su raznovrsni. Počevši od fonetike, preko leksike do frazeologije. Svuda se nailazi na neke ostatke koji ukazuju na strani uticaj. Neki od tih ostataka tako su se uklopili u strukturu domaće riječi da ih je danas teško razaznati. Nekada do njih dolazimo tek dubljom i kompleksnijom analizom. Što je tako, nimalo nije čudno. Dugovjekovni zajednički život sa nosiocima drugog načina života, druge kulture i drugog jezika, učinio je da dođe do međusobnih prožimanja. S obzirom na političke odnose koji su u tom dugogodišnjem periodu postojali, s obzirom na stepen razvijenosti kulturnih i drugih dobara na jeziku davalaca i jeziku primalaca, jasno je da je naš čovjek, tj. naš jezik u svim tim slučajevima bio u podređenijem položaju: više je primao nego što je davao. Ali je i davao.

Pisana riječ, ako je ima, i ako joj neke sile ne stoje na putu, ostavlja potomcima pomene o precima, njihovom životu, radu i gledanjima na svijet. Ako, zbog ovih ili onih razloga, nema te vrste komunikacije između predaka i potomaka, a ni takvi slučajevi nisu rijetki, i ne samo između jako udaljenih generacija, onda tu dolazi usmena tradicija. I ona zna da bude dobar pokazatelj onoga što je daleko iza nas.

Bosna je imala od najranijih vremena svoje pisce. Njena pisana riječ seže u prve periode postojanja slovenske pismenosti uopšte. Od Kulina bana pa do naših dana nije bilo perioda iz

koga nam nije ostalo tragova na hartiji o življenju i govorenju Bosne. Novije vrijeme, sasvim razumljivo, svojim učinkom na ovom polju ljudske djelatnosti bacilo je u zasjenak sve prethodne periode. Ali, istini za volju, ima u bosanskoj pisanoj baštini mnogo toga čime se možemo ponositi. A da bi se pisalo o Bosni i Bosancima, treba im poznavati dušu. Bez toga nema realnog pristupa nijednom problemu iz njihovog života. Istina je, i nesumnjiva, da nema dobrog djela ako se ne zavoli ono o čemu se piše, na čemu se radi. Ali je istina, takođe nesumnjiva, da je lakše shvatiti i život i dušu mnogih drugih naših krajeva nego što je to slučaj sa Bosnom. Ali kada se shvati duša Bosne, kada se zavole njeni žitelji, onda pisanoj riječi kraja nema. Tu se, čak, i na strašno malom prostoru mogu reći velike istine o tim problemima. Za to nam je lijep primjer pružio Zija Dizdarević.

Zija Dizdarević je rođen u teškom i nesrećnom vremenu kada su se dvije carevine tukle na bosanskom tlu za svoje interese, a sve protiv interesa Bosne i Bosanaca. Novi pogledi na svijet, novi način življenja, silom se nametao, a tragovi starog i teško zaboravljivog su još bili tu. Osjećali su se na svakom koraku. U čitavoj atmosferi se osjećala zapara, a nigdje ćuha vjetra. Za čovjeka koji je, poput Zije, išao kroz život široko otvorenih očiju, to je bilo više nego tužno. Vidio je, svuda oko sebe, trulež i baruštinu nad kojom se i kuga ražalostila i rasplakala. Zija je bio isuviše mlad kada je pisao svoje pripovijetke da bi mogao da vidi i izlaz iz toga tegobnog stanja. Umro je u 26. godini života, upravo u onom dobu kada čovjek postaje zreo i kada počinje da životnim problemima pristupa ne samo kao kritičar nego i kao stvaralac i putovođa. Ratni vihuri koji su se, ponovo, nadvili i nad njegovom Bosnom, i nad cijelom Jugoslavijom, omeli su njegovo plemenito djelo. Krvnička kama znanavijek je izbacila pero iz njegovih ruku koje su tako lijepo pisale o malom čovjeku i njegovim nedaćama. Pa ipak, i za to kratko vrijeme (a B. Ćopić kaže da je Zija počeo da piše ozbiljnije u svojoj dvadeset prvoj godini), tj. za

nepunih pet godina, Zija je toliko stvorio da će ostati prisutan u našoj književnosti. On nam je u svojim pripovijetkama ostavio izvanrednu sliku ljudi i načina života u bosanskim kasabama u prvoj polovini ovoga vijeka.

Njegova priča *U bosanskoj kafani* – pravo je remek-djelo o Bosni i njenom načinu življenja u vremenu koje nije mnogo daleko od nas. Da ništa više nije napisao osim ove pripovijetke, Zija bi bio dostojan svake istorije književnosti nastale na jeziku na kome je stvarao, svake antologije u kojoj se iznose biseri naše pripovjedačke proze...

Fabula pripovijetke je isječak iz svakodnevnog bitisanja bosanske kasabe. Ljudi sjede u kafani, obavio ih duhanski dim, udišu taj “bolesno-prljav vazduh” i čute. Riječi su rijetke, beskrajno rijetke. U sat-dva jedva da se koja čuje.

Radoje Domanović je početkom ovoga vijeka pružio nezaboravnu sliku takvog stanja u jednoj drugoj našoj sredini. Ustajala baruština i tu je pritiskala i gušila. Pisac je završio tu svoju pripovijetku riječima:

“Na mirnoj površini ustajale, smrdljive vodene mase, po kojoj se uhvatilo zelenilo, pojavilo se, iskočilo nekoliko talasića, žudeći da se otmu, da polete nekud više, ali se brzo vratiše masi, zelenilo opet sve pokri, i mirnu površinu ništa više ne uzdrma, nikakav se talas više ne podiže.

Uh, kako se oseća zadah ustajale vode, koja se ne miče! Davi, guši. Vetra daj, da krene nepomičnu trulu masu!

Nigde vetrića...”

I Zija je osjećao zapanu ustajalog vazduha. Bio je svjestan njegovoga zla, ali ni on, kao ni Domanović, još nije vidio vjetrić koji će ustalasati tu zagušljivu baru, nije znao da će samo neku godinu kasnije i on biti jedan od lučonoša ka svjetlijem sutra kroz ovaj “tamni vilajet”. Na žalost, ne dugo.

Ima u Zijinoj pripovijeci *U bosanskoj kafani* – nešto što plijeni čitaoca. To je govorenje, to je govorenje Bosne, ali Bosne Zijinog vremena. Riječi su rijetki pratioci ljudskih htijenja. Svaki vodi vlastiti monolog. Govori sebi i za sebe. Samo će se s vremena na vrijeme čuti zveket džezve ili ono strašno: *Rasime, jednu i dva!* Kakva suptilnost izraza, kakva struktura klasičnog iskaza. U četiri riječi, jednom obliku vokativa od ličnog imena, dva broja i jednog veznika, kazana je misao koja može da se razvije u pripovijetku, i više od toga, u cijeli roman. U toj rečenici bez razvijenih njenih osnovnih članova (nema glagola, nema predikata, nema ni gramatičkog subjekta) sadržana je i filozofija i sociologija kraja i vremena kada je pripovijetka nastala. Čovjek je društveno biće, sam nije nikuda stigao. Otuda i zaključak da sa bližnjim treba dijeliti sve, pa i posljednju džezvu kafe. Otuda: *jednu i dva*, tj. jednu džezvu, toliko materijalne mogućnosti dozvoljavaju, i dva fildžana, sa prijateljem se može podijeliti ta džezva.

A da bi nam dočarao atmosferu, da bismo dobili što vjerniju sliku o toj Bosni, punoj jada i čemera kojih se i kuga plaši, pisac nas o tome obavještava sa svega nekoliko rečenica:

“Sjede ljudi.

Preko sasušenih usana, iz dubine sagorjelih pluća, kulja i vuče se dim. Ide tromo, slaže se, kolutovi se gomilaju na sredini kafane i ispunjavaju je sve do svoda. A ljudi sjede, nepokretni. Noge prekrštene ili opuštene, misli dosadno nejasne kao polubijeli dim što se povlači okolo. Lica se ne razaznaju, čalme i fesovi na čas se čudno izduže, protegnu, dobiju fantastične izgleda u pokojem novom valu dima...”

Analizom možemo ustanoviti i to kojim jezičkim sredstvima pisac nam dočarava ambijent bosanske kafane. U 76 riječi imamo 186 vokala, od kojih viša polovina pripada vokalima zadnjeg reda, vokalima *a*, *o*, *u*. A ti vokali, zbog posebnog spektra, najčešće dolaze do izražaja kada je riječ o nečem što nije lijepo,

što nije veselo; ti vokali su na izvjestan način nosioci tužnih misli (up. Vojislavljeve stihove: “Čuj, kako jauče vetar, kroz puste poljane naše, i u vlažni valja do... mutno je nebo svo”, za razliku od Jakšićevih stihova: “Mi smo male, al smo znale da nas neće niko hteti, niko smeti tako voleti, kao ti, ćiju ći”). Pa i lična imena, imena onih koji sjede u kafani nose svojevrsan pečat koji odgovara atmosferi. Tu su Suljaga, Mašo, Mušan, Mešan. Sve je to sraslo sa kafanom i njenom atmosferom.

U samo tri rečenice pisac nam je dao opis kafane. A on je nezaboravan:

“Klupe su poredane naokolo. Sredina kafane, sva puna sivog, gustog i teškog dima, podsjeća na baru. Ponekad tek kogod uzdahne, val jurne u sredinu, ustalasa uspravane naslage dima, pa se postepeno sve smiri...”

Ne, nije to kopija Domanovića. To je Zija, i to samosvojan. Istorija je kriva što se motivi ponavljaju u literaturi. Ali je lako prepoznati stvaraooca od neinventivnog pisca.

Pored opisa sredine i atmosfere koje su bile tipične za Bosnu, tu dolazi i govor, kao nešto što je nezamislivo bilo gdje drugo. Sve je podređeno filozofiji i načinu života. Od onoga poslovičnog *merhaba*, koje može da traje satima, do onoga: *jah!* koje mnogo kazuje. Evo kako nam to daje pisac. I tu, po svom običaju, kratko i koncizno:

“Beskrajna dosada.

– Jah! – ču se kao slučajno. I odmah bezbroj odjeka:

Jah! Jah!... –

A onda opet umiranje u ćutanju.”

To bi moglo da traje u beskonačnost, da se neko od prisutnih ne javi sa:

“Beže, rekoh li ja tebi merhaba?

– Reče, jakako, br'te Mašo.”

I opet beskrajno ćutanje. I uvijek tako. Ako se pojavi neko pitanje, ono obično nema veze sa ljudskom svakodnevicom, vezano je za nešto što je bilo nekada davno, o čemu se priča, o čemu se i tu bezbroj puta pričalo, ali, eto, neko želi da se i to ponovi, samo da se razbije monotonija, odstrani ubitačno ćutanje. A od pitanja do odgovora razmak je tako velik da se u međuvremenu mogu ispričati i čitave priče. A i odgovori su, poput pitanja, bez neke naročite sadržine. Jedan primjer:

“Ama, vide li ti, Mušane, onog Kuzbašinog?...”

– Vidoh, ja.”

I to je sve. Svak se uvlači u sebe, vodi svoje monologe, i, kao da ne želi da ga iko u tome unutarnjem miru ometa, da mu remeti ustaljeni red.

Pisac završava ovu pripovijetku riječima:

“I opet ćutanje. Opet mir. Opet dim.

– Uvijek tako. Vrijeme stoji...”

Ne, vrijeme ne stoji. Toga je bio svjestan i pisac. I kao đak, i kao student, on je dobro spoznao životne tokove. On je znao da ni u životu, ni u vremenu, nikada nema statike, znao je da sve teče i da se mijenja, ali mu je hod njegovog zavičaja bio više nego spor, do njega su teško stizale društvene promjene i on se svjesno bunio protiv toga. Tražio je vjetar, tražio je, poput Gorkoga, vjesnika bure koji će ustalasati tu zaparloženu masu, istjerati zagušljivi vazduh iz bosanskih kafana i domova, pokrenuti razne Mušane i Mešane da budu djelotvorni i korisni članovi društva, da ne bježe od vremena, nego da žive u vremenu. Zija je volio Bosnu, nosio je u srcu i sa njom je jadikovao, plakao je nad sudbinom njenih telala, rudara, cjepara i svih drugih poniženih i potlačenih. Nije imao sredstava da im pomogne, ali je imao dara da sve to vidi i pretoči na hartiju, i to na klasičan način. U malo redova da kaže mnogo, prema onoj drevnoj mudrosti: riječima kratko, mislima široko.

Jedna od vrlina Zijine pisane riječi jeste njegov jezik.

O ovome je i ranije bilo govora. Ja bih ovdje ukazao samo na jedan momenat. Zijin jezik je jezgrovit, sočan; njegova rečenica je prosto neponovljiva. I još nešto. Tu se divno isprepliću osobine književnog jezika sa osobinama njegove Fojnice. Prije nego ijedan dijalektolog Zija nam je dao pregršt tipičnih osobina ijekavskoćakavskog govornog tipa. A dao ih je vjerno, kao vrstan znalac toga govora, upravo kao čovjek koji i u ovoj oblasti našega bitisanja zna da luči bitno od nebitnog.

Ja ovdje ukazujem na dva momenta: posebnu strukturu rečenice kao svojevrsnog obilježja govorenja Bosne i govornu izdiferenciranost među žiteljima toga dijela Bosne sa nacionalnim i socijalnim odrednicama.

Rečenica Zijinih junaka je kratka, jezgrovita, semantički krcata. Iz nje se ne može ništa izbaciti a da se ne remeti njena poruka. Život je tjerao ove ljude na takav način iskazivanja svojih misli. I ne samo da njihovu rečenicu karakteriše kratkoća i preciznost nego i posebno sintaksičko obilježje: bezličnost. Ovom zemljom su stoljećima hodali tuđini. Nikada se nije znalo ko kome služi. Za istinu se ispaštalo isto onako kao i za neistinu. To je tjeralo u stvaranje posebne rečenične strukture, u odgovore koji ništa ne kazuju, a mnogo kazuju. U Bosni se i danas na svakom koraku sretaju rečenice tipa: ubilo ga, satrlo ga, odvelo ga. Sve bez iskazanog subjekta, makar on bio i poznat. Iskazivanje vršioca glagolske radnje je višestruko rizično. Ako se kaže ko je bio izvršilac radnje, slijedi kazna od društva; ako se ne kaže, slijedi kazna od onog ko pita. Ovako, bezličnom rečenicom sve je rečeno, a nije ono najglavnije. Lijep primjer za ovo daje nam i Zija. Njegov Mujo Tica iz pripovijetke *Svjedok Mujo Tica*, pred sudskim vijećem nastupa kao i Kočićev David Štrbac. Odgovori su takvi da se u njima nevjest teško snalazi:

“Mujo Tica! Ovdekarce! Star? Jakako veg star! Godine, godine? Pa što ću ti duljit, o prevratu mi je bilo trideset manje jedna, pa ti sad skontaj. Neporočan? Ne znam ja, more bit.”

Čitavo Mujino svjedočenje je takvo da se iz njega ništa određeno ne dobija. A kada sudija traži određen odgovor, poslije duge priče Mujo odgovara:

“A, to hoćeš? E, pa otkud ja to znam, po bogu brate. Riječ po riječ, pa u tom neko udunu lampu i ćojk pogibe, eto. Tako ti je, ko da sad gledam...”

Pa i Jure i Jozo Čavar, mudri iiskusni, ne daju tražene odgovore, čak ni svojim mještanima i poznanicima, u mutna vremena:

“Jure! A-a! Šta ti misliš? Šta? Pa, to, oće l’ bit rata? Kog rata? Pa rata po svitu? Kom svitu? Ama, pobogu brate, rata između država. Koji država?”

Pa kada su se nekako našli na istoj misli, Jure odgovara:

“Jevropi je svejedno šta Jure Antin misli.”

A taj Jure Antin zna da misli kao i njegov zemljak Jozo Čavar i da nadmudri švapske kaplare i cuksfire. Svojom lukavošću i upornošću Jozo je ostvario što je želio: nije bio učesnik tog suludog krkljanca gdje su letjele ljudske glave bez znanja za što i zbog čega. Prkos Joze Čavara je prkos Bosne:

“Kad sam Bošnjó – nek sam Bošnjó, pa eto! I baš mi sad milo što pokazah onim šuckorima šta je flaflukter bosanski!...”

To je slika prkosnog govora Bosne. Kada treba, to je tihi vez i cvrkut ptica, pun nježnosti i radosti, a kada zatreba – to je govor nemušti, pun prkosa i otpora.

Druga karakteristika Zijine pisane riječi jeste slika govora centralne Bosne: ijekavska šćakavština sa mnogim detaljima za koje znaju samo dijalektološki radovi. Tu imamo diferenciranje i na klasnoj i na nacionalnoj osnovici, što je dijalektološka realnost. Age i begovi imaju više *ć* nego *č*, ljudi sa dna više idu sa standardom. Jozo, Jure i Luka češće ispuštaju fonemu *h* nego što to rade Mujo, Ibro ili Naza. Oni i *f* supstituišu sa *v*, u govoru

posljednjih ta osobina izostaje. I tu je Zija bio vjeran slikar svoje sredine. Dijalektološki radovi o tom regionu Bosne pružili su nam više detalja o tim problemima, ali nisu demantovali Zijinu pisanu riječ. Zija je nastojao da tipične ličnosti dâ u tipičnom njegovom ruhu, to znači i sa tipičnim govornim osobinama. I to je postigao. Kada se bude obrađivao Zijin jezik kao cjelina, ovi momenti će morati da se rasvijetle i da se povuče paralela između jezika Zijinih junaka i ijekavskošćakavskog govora centralne Bosne, prvenstveno njegove Fojnice. Takvi radovi će samo dopuniti sliku koju daje Zija, ali ne i demantovati Ziju.

U Zijinoj pisanoj riječi posebno mjesto zauzimaju riječi orijentalnog porijekla koje su postale sastavni dio leksike Bosne. Nije se Zija tu poigravao riječima. On ih nije nizao u svoju pisanu riječ da bi time pokazao koliko poznaje tih riječi, a mogao ih je dosta poznavati, nije time htio ni da pokaže siromaštvo leksike našega porijekla u Bosni. Ne. Zija je ovdje, kao realista, uzimao turcizme kao nešto što karakterizira Bosnu i njene žitelje, prvenstveno Muslimane. I upravo zbog toga funkcija turcizma u Zijinoj pisanoj riječi je višestruka. Njihova zamjena riječima našega porijekla, ako je ima, ne bi uvijek zadovoljila semantičku komponentu. Ostaju te riječi kao trajan spomen našoj prošlosti, a kao lijep primjer njihove stilogene funkcije u jeziku. Bez njih bi Zijina riječ, i ne samo Zijina, bila siromašnija.

I na kraju ovog kratkog susreta sa Zijinom riječju, za govođenje Bosne kroz pero Zije Dizdarevića, moram reći da je naša književnost, književnost srpskohrvatskog jezičkog područja, u Ziji izgubila majstora pera, odličnog poznavaoa života Bosne, stilistu koji može da služi za primjer. Jedno dublje i sistematskije sagledavanje Zijinog stvaralačkog sazrijevanja, Zijine pisane riječi kao cjeline, pružilo bi, nesumnjivo, dosta materijala ne samo za jednu kompleksniju studiju nego i za sagledavanje psihologije čovjeka ovoga podneblja.

LEKSIČKE SPECIFIČNOSTI U POEZIJI SKENDERA KULENOVIĆA*

* Rad prvi put objavljen u *Zborniku radova sa Naučnog sastanka slavista u Vukove dane*, knj. 7, Beograd, 1981, 221-231. Ovdje prenesen u latinicu iz knjige *Stazama našega jezika*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1985, 224-234. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

LEKSIČKE SPECIFIČNOSTI U POEZIJI SKENDERA KULENOVIĆA

Šimićeva misao – Pjesnici su čuđenje u svijetu – stalno nas podstiče na razmišljanje i pitanje: šta je to što izaziva “čuđenje”, tj. divljenje pjesnicima, koji

“idu zemljom i njihove oči
velike i nijeme rastu pored stvari”,

i čije su uši otvorene za mnoge titraje koje drugi, koji nisu obdareni pjesničkim talentom, ne zapažaju. Isto onako kao što su oči slikara kadre da uoče i najsitnije detalje i najmanju nijansu u spektru boja, tako su i pjesnička čula sposobna da zapaze mnoge “sitnice”, koje i nisu sitnice. Ali, ima još jedna komponenta u pjesničkom djelu koja izaziva naše čuđenje, naše divljenje. To je leksička komponenta njihovih ostvarenja. Pjesnici od postojeće leksičke građe tvore takva djela koja ushićuju i savremenike i one koji dolaze mnogo kasnije. Upravo bi se moglo reći da su pjesnici arhitekta koji u svoja djela unose riječi, pristupačne svakom pojedincu, ali koje tek u stihovima dobijaju nove životne sokove, nova, do tada, neslućena značenja. Kao što od talenta i maštovitosti arhitekta zavisi oblik i funkcionalnost građevine koju projektuje, tako, isto, i od pjesničke intuitivnosti, od poznavanja jezika na kome se piše, zavisi i oblik i vrijednost poruke koju nam upućuje. Kao što se vrsni neimari nikada ne zadovoljavaju onim što su stvorili njihovi prethodnici, ni po formi ni po sadržini, tako se ni pravi pjesnici nikada ne zadovoljavaju onim što im nudi

kulturna baština. I oni uvijek traže nešto novo, a u tim traganjima mnogo pažnje poklanja se i traženju novih leksičkih veza, novih izražajnih sredstava.

Zato nije čudno što u pjesničkom jeziku, možda više nego bilo u kom drugom vidu literarnih ostvarenja, ima dosta leksičkih inovacija. Tu se srećemo sa novim sintagmama, sa novim rečeničkim obrtima, pa i sa novim riječima. Istina, vrijednost svih tih inovacija nije uvijek ista. Neke od njih ostaju kao trajno blago jezika na kome se iskazuju pjesnici; neke, opet, ne uspijevaju da nadžive svoje autore. Ali, to nije sudbina samo pjesnika. To je sudbina svih stvaralaca.

Ovom prilikom ja ću se zadržati na leksičkoj građi jednoga našeg savremenog pjesnika. Na pjesničkoj građi Skendera Kulenovića. I to samo na dvjema njegovim poemama: *Stojanki majki Knežopoljki* i *Ševi*.

Od ranije je poznato da je Kulenović pripadao onim majstorima pera koji duboko vrte u svojoj bašti. Njegova pisana riječ dugo vremena probdi prvo u glavi da bi, zatim, jedno vrijeme ostala na hartiji u pjesnikovom stolu i tek onda se pojavila pred širim krugom čitalaca. Kulenović je pripadao onim stvaraocima koji neprekidno traži nove riječi za iskazivanje svojih misli. Ako u tom traganju ne može da nađe pomoći u postojećim rječnicima, on sam stvara potrebne mu riječi. I u tome poslu pokazuje vrlo lijepe rezultate.

Mada su navedene dvije poeme nastale u dosta bliskom vremenskom rastojanju: *Stojanka majka Knežopoljka* 1942, a *Ševa* 1943, mada su obje prožete istom porukom – nemjerljiva je cijena slobode – one se razlikuju kako svojom unutarnjom strukturom tako i svojom leksičkom komponentom. U prvoj, u *Stojanki majki Knežopoljki*, pjesnik poštuje govorne osobine kraja iz kojega je junakinja ove poeme; u *Ševi*, pak, pjesnik je dozvolio svojoj tvoračkoj sposobnosti da sama tka govorne niti i da ih kao takve utkiva u leksičku i semantičku komponentu poeme.

Stojanka majka Knežopoljka data je u vidu monologa jedne majke koja je svjesna cijene slobode i koja za taj ljudski ideal žrtvuje sve, pa i svoje najmilije. Istina, njene grudi razdire bol za izgubljenim, ali, i pored toga, ona ostaje gorda, stamena, i ne dozvoljava da taj bol, materinski bol, nadvlada ona druga osjećanja koja imaju širi, opšteljudski značaj i smisao. S obzirom na takvu koncepciju ove poeme, jasno je zašto je sve u njoj podređeno upravo toj njenoj komponenti. Pjesnik tu ne daje zamaha svojim tvoračkim sposobnostima i ne koristi se mnogo klasičnim *licentia poetica*. On polazi od govorne strukture kraja iz kojega je Stojanka i sav svoj pjesnički potencijal stavlja u službu njenih govornih osobina tako da nam jezik Stojanke može, u izvjesnom smislu, biti slika govora ijekavaca zapadne Bosne. Osobine kao: *uka velika, rsak, ršum, gluvo, bezuvo, vamilije, barjak, pritišće* svojstvene su i savremenim jekavcima zapadnobosanske govorne zone, a nikako nisu svojstvene govornom obrascu sredine iz koje potiče pjesnik, pogotovo nisu bile osobine onovremenog standardnog jezika. Nesumnjivo je da se i u toj komponenti ove poeme ogleda pjesnički talenat. To pokazuje koliko je pjesnik bio kadar da u svoje djelo utka tipične govorne osobine sredine o kojoj se govori u njegovom djelu, a da pri tome ne umanju značaj poruke koju nam upućuje. Drugačiji postupak u ovom slučaju išao bi na štetu vrijednosti poeme kao umjetničkog djela. Ovako je ona i duboko misaona, i pjesnički originalna, i sva prožeta govornim osobinama sredine iz koje je izrasla glavna ličnost poeme. Sve ono što je dato u ovoj poemi, dato je “običnim riječima”, onakvim kakve one žive u narodu, ali je sve to dato na zavidnoj umjetničkoj visini, što je, opet, poseban kvalitet same poeme.

U *Stojanki* je sve duboko osmišljeno: od imena junakinje poeme do imena njenih sinova ili bilo kog detalja iz nje. Bilo kakve izmjene u njenoj strukturi ne bi se mogle vršiti bez vidnih oštećenja njene osnovne poruke.

Ševa je i po svojoj kompoziciji i po svojoj jezičkoj komponenti nešto drugačija od *Stojanke*. Dok je u *Stojanki* pjesnik išao za govornim obrascem zapadnobosanske jekavštine, u *Ševi* je došla do izražaja pjesnička tvoračka sloboda. Tu ima znatno više novih riječi, novih značenja i novih sintagmi nego u *Stojanki*. To je, uostalom, i razumljivo. *Stojanka* je data kao monolog jedne Kozarčanke, *Ševa* je djelo puno pjesnika i njegovih tvoračkih mogućnosti. Ni osnovni motiv, ni regionalna ili govorna ograničenost njenih ličnosti, nisu u *Ševi* sputavali pjesnika da se do kraja ispolji, da nam da niz novih leksičkih i semantičkih rješenja.

Pa ipak, načelno uzeto, u obje ove poeme mogli bismo razlikovati nekoliko zasebnih leksičkih slojeva koji se međusobno skladno nadopunjuju i ujedinjuju ali, pri tome, opet, ne narušavaju leksičku skladnost svake od ovih poema kao poetskih cjelina.

Tako se ovdje može govoriti:

a) o leksičkim vrednotama, o leksemama koje se i oblički i semantički slažu sa našim jezičkim standardom,

b) tu, zatim, postoji jedan leksički sloj čije je semantičko polje nešto šire od onoga koje te lekseme imaju u srpskohrvatskom standardu,

c) tu, na kraju, ima leksema koje ne potvrđuju rječnici našeg savremenog jezika. To naročito vrijedi za poemu *Ševa*.

Da sve ovo potvrdimo primjerima:

a) Kao potvrdu za prvu skupinu riječi iz ovih poema, tj. onih riječi koje se ni oblički ni značenjski ne razlikuju od opšteg komunikativnog standarda, moglo bi se navesti dosta primjera. Za ovu priliku navešćemo samo po jedan odlomak iz ovih poema:

Stojanka:

Djeco moja,
vi ćete Stojanki majci oprostiti
što će vas majka mrtve ražalostiti:

Oca su vam u zbjegu upeljali,
i na cesti, dok su nam ga strijeljali,
zubima je stisno lulu družicu...

Ševa:

Različkom vas gleda iz njive modrooka.
U dah vam se unosi, stabljika bosioka,
mirisna stabljika suhog bosioka,
pod dahom vam se suha otkravljuje,
duhom guši, duhom zadavljuje...

Mada u Ševi nema mnogo ovakvih cjelina, to jest cjelina koje traže bilo kakvo objašnjenje, tu ima, što je i razumljivo, čitavih nizova riječi koje ne iziskuju nikakvo objašnjenje da bi se u potpunosti shvatala pjesnikova poruka. Uostalom, da nije toga, vrijednost pjesničke poruke bila bi znatno manja nego što jeste. Ni jedno književno djelo ne može postati lektira šire čitalačke publike ukoliko je tu mnogo novina, mnogo odstupanja od postojećih jezičkih obrazaca. Tih obrazaca, tih inovacija, može biti, i treba da ih ima, ali uvijek u jednom obimu koji ne narušava osnovnu smislaonu cjelinu.

b) U drugu grupu primjera, to jest onih primjera u kojima pjesnik proširuje semantičko polje pojedinih leksema, išli bi i ovi:

Stojanka:

tri prvine u mom mlijeku,
Pod kruškom uzrelom čeka *kosce jarne, uganule...*
I zar će našom *rakijom prvenom* salovita svoja ždrijela
palucati...
Tresak i rsak zemlju premeću pa sijevci, sejo, nebom
prelijeću.

Ševa:

Školjke uha otvorite *kapljevini...*

iz mog kljuna, iz mog perja, iz mog srca *ne nadaja*
mlade brazde,

Jedva diše: pred jeseni *obremeni*.

Tučkom maka zamiriše, i pjanim se *ljuljem* opije...

žeravka rakije

nazdravica *pjevušna*,

pita mrsna, *sjezerena*, prstima do koljena,

hajka *vrištava*,

oštrac smrti...

Kao prvi primjer iz *Stojanke* navedena je imenica *prvina*, u sintagmi: *tri prvine*, sa pomjerenim njenim značenjem. Naime, u *Rečniku srpskohrvatskog književnog jezika* koji je izdala Matica srpska, čitamo da imenica *prvina* znači “nešto što je novo, što se prvi put događa, dešava”. To je osnovno značenje ove riječi. U našem primjeru ova imenica znači *porođaj*. Riječ je o tri Stojankina sina, o njihovom rađanju. Istina, za svaku majku je porođaj poseban i nezaboravan događaj, ali ne uvijek “*prvina*” sa osnovnim značenjem te riječi. Ali, pjesnik je upravo želio da istakne značaj toga čina u životu svake žene, svake majke. Bez obzira na to koliko neka majka ima djece, koliko je puta ona postala majka, za nju je to uvijek *gôd*, *prvina*, nešto neponovljivo. Dakle, pjesnik je ovim stihom obogatio značenjsku komponentu imenice *prvina*. (Da ovdje ukažemo na jednu specifičnost koja karakteriše Stojankino oslovljavanje njenih sinova. To su: *tri prvine u mom mlijeku*, *tri saća teška silovita*, *trolisni struk djeteline knešpoljske*, *tri Obilića*, *tri ilinske puške prve*, *tri (majčine) suze zadnje*, *tri vuka*, *tri ljute mećave*, *tri biljega od soja*, *tri ljute guje s prisoja* – zaista izvanredno bogatstvo metaforskih varijeteta na kome može da pozavidi i najbolji poznavalac narodnih govora. A upravo ovakvo stanje moguće je naći samo u krajevima gdje je okolni svijet, i savremeni život, mjerilo vrijednosti i svakog pojedinca i društva kao cjeline. Za Stojanku su njeni sinovi i

nepovratne svečanosti, i heroji iz historije, i sve ono što je lijepo u njenoj sredini, ali, uz to, njene nade i uzdanice: ubojite puške, ljute guje, nemilosrdne mećave i neustrašivi planinski vuci.)

Pridjev *jarni*, u sintagmi: *kosci jarne* upotrijebljen je, takođe, sa posebnim isticanjem fizičkog stanja kosaca u vrelim ljetnjim danima kada je vrijeme kosidbe sijena ili žita. A kao posljedica takvog stanja dolazi uganulost: *kosce jarne, uganule*, gdje pridjev uganuli ne znači bilo kakvu tjelesnu povredu, ili istežanje zglobnih tetiva, kako se ovaj pridjev objašnjava u *Rečniku*, nego znači posustalost, obnemoglost koja dolazi od napornog rada u teškim vremenskim okolnostima. Pjesnik je ovdje umjesto pridjeva posustali, umorni, upotrijebio druga dva pridjeva čime je jače istakao težinu posla koji obavljaju kosci. A poznato je da upravo košenje, naročito kosom, spada u najteže poljoprivredne radove.

Rakija prvena dolazi kao nova sintagma u kojoj pridjev *prveni* nasuprot onome što nalazimo u *Rečniku* (“prvi deo pravca, prednji”) znači *prvi, prvjenac, prvu rakiju*. Kod Kočića je to “*bašica, sama prva kap*”. Ovdje je pjesnik želio da istakne kvalitet toga proizvoda od kozarskih i potkozarskih šljiva.

Glagol *premetati*, prema *Rečniku*, znači promijeniti mjesto, snalaziti se u životu. U Kulenovićevom stihu: *tresak i rsak zemlju premeću* – ovaj glagol znači i prolamati se. Tresak i rsak prolamaju zemlju, ona tutnji od tih silnih potresa, a njena huka i tutanj daleko se čuju. Istina, tu ima i premetanja zemlje, ali i njene tutnjave.

I imenica *sijevci*, u istom stihu: *tresak i rsak zemlju premeću pa sijevci*, sejo, nebom prelijeću – ima znatno šire značenje od onog koje toj imenici daje *Rečnik*. To nisu munje, to nisu ni svjetlaci koji se javljaju pred očima kada se udari u njih, to su vatre koje izbijaju “i iz neba i iz zemlje”, to su oni “krvavi vatrometi” za koje je znala Kozara tih ljetnih dana 1942. To su u isto vrijeme

i munje i gromovi od kojih “nebo ječi, a zemlja tutnji”. Bilo koja druga riječ teško bi mogla da nam dočara situaciju koja je karakterisala te teške dane kozarske epopee.

Iz *Ševe* je kao prva navedena imenica *kapljevina: školjke uha otvorite kapljevini*. U *Rečniku* uz ovu odrednicu stoji “1. mast koja isteče iz brava ili svinjčeta kad se peče. 2. svaka materija koja može kapati, tekućina, tečnost.” U našem primjeru ta imenica označava sve ono što se kreće, čak i figurativno, to je sve ono što se prima našim organom sluha, što teče u vidu fonacione struje i što je u stanju da registruje naš slušni organ.

Glagol *nadajati*, koji stoji kao nesvršeni i učestali prema glagolu perfektivnog vida nadojiti, nema u našem primjeru: *iz mog srca ne nadaja mlade brazde* samo značenje: *nakvasiti, natopiti*. Tu je zastupljena još jedna semantička komponenta: ljudsko srce svojim osobinama, uključujući i tekućinu koja kroz njega prolazi, napaja plodove ljudskog rada. Mlade brazde (kako lijepa metafora!) su djela ljudskih ruku i njihovo pravo napajanje, prvo nadajanje nečim spolja dolazi iz ljudskog srca koje je aktivni učesnik u njihovom stvaranju.

Ni glagol *obremeniti* u stihu: *pred jesen obremeni* – nema ono značenje koje se obično daje ovom glagolu, to jest “natozariti (kome) breme, teret, opteretiti”, nego znači: *ojedrati, postati plodonosniji*, upravo postati ono zašto se i bore “zemljini ljubavnici”, kako bore za slobodu nazva pjesnik.

I svaki drugi od navedenih primjera dozvoljava da se prati njegovo semantičko obogaćenje: *pjani ljulj* je sintagma koja može da označava i stanje, ali i osobinu, *žeravka rakija* upućuje na rakiju u kojoj je sadržano dosta alkohola, koja bi mogla da gori i stvara žeravicu, *nazdravica pjevušna* je sintagma koja govori ne samo o nazdravicama koje često prate gozbe nego se ističe i njihov poseban kvalitet. To su nazdravice u vidu pjesama, što karakteriše neke krajeve naše zemlje, a one su, opet, svojevrsna posljedica

ljanog ljulja. Dakle, semantička komponenta, ma koliko nam to ponekad izgledalo neuhvatljivo, ovdje je okosnica koja se može pratiti samo ako se uđe u suštinu poeme. Da *pita* može biti mrsna ili suhoparna, to nam je od ranije poznato, ali da ona može biti i *sjezerena*, to saznajemo od Kulenovića: *pita mrsna, sjezerena, prstima do koljena*. Uzalud ćemo u rječnicima našega jezika tražiti objašnjenje za ovaj primjer. Nećemo ga naći. A tu nam navedeni glagolski oblik izvanredno lijepo dočarava tu vrstu jela koje se često nalazi na bosanskim soframa (up.: *Sofra pretovarena, koljenima obgrljena, u smoku razboljena, pita mrsna, sjezerena, prstima do koljena* – takvu sliku iskazanu sa manje riječi teško je naći).

Primjer *hajka vrištava* na prvi pogled ne iziskuje posebno objašnjenja. Ali kada pođemo za njegovim značenjem, lako ćemo uočiti da osnovna imenica sama sobom znači neku buku, galamu, ali će izostati ovakva njena odrednica: *hajka vrištava*, gdje se samo jednim pridjevom daje karakteristika te ljudske gomile.

Slično stanje, uvijek je semantička komponenta pomjerena, nalazimo i u primjerima: *oštrac smrti, suza nedeljina, grlo ojka-vo*. Ovdje je *znoj: zejtin sunčani krvna provara; mlada pšenica je đevojka polja; zrela pšenica je pogača u klasu pod sačem sunčanim, porobljena zemlja je: udovica umeknula, mrsna, tamna, skrvna, zdivljačena groznicma; a borci za njenu slobodu su: sokoli, burevjesnici, njeni ljubavnici*.

Ševa je krcata ovakvim primjerima. Svaki stih, bukvalno tako, iziskuje da se posebno analizira. Sve je tu semantički obogaćeno, sve je to prepuno materijala koji zahtijeva svestraniju analizu i znatno više vremena za proučavanje.

U posebnoj grupi našli bi se oni primjeri iz ovih dviju poema čija se semantička komponenta u potpunosti razlikuje od one standardne. Istina, nije uvijek lako povući tačnu granicu između primjera te vrste i onih koji su dati u prethodnoj grupi, ali će se naći i takvih.

Već je rečeno da Stojanka ima više naziva za svoju djecu. Interesantno je koliku razliku ona pravi, na semantičkom planu, između leksema *vuk* i *kurjak*, za koje se obično kaže da pripadaju sinonimskoj grupi riječi u srpskohrvatskom jeziku kao lingvističkom pojmu.

Kada opisuju svoje sinove, Stojanka kaže za Mladena da bi ga ponajlakše poznala po zubima jer su mu *četiri očnjaka ostale zube prerasla ko u kurjaka*. Dakle, tu je *kurjak* upotrijebljen za označavanje životinjske vrste sa posebnim tjelesnim obilježjem. Ali, kad majka govori o svojoj djeci, o svojim sinovima, koji su oličenje snage i neustrašivosti, ona ih oslovljava leksemom *vuk*: *tri vuka moja* – I, reklo bi se, ovo nije slučajno. Istina je da u zapadnoj Bosni žive oba ova oblika, mada je onaj prvi – *kurjak* – češće u upotrebi kada je u pitanju obilježavanje krvoločne zvijerke. Leksema *vuk* više se upotrebljava za označavanje osobina koje mogu biti svojstvene i toj životinjskoj vrsti, ali sada u prenesenom smislu, za označavanje neustrašivosti, smionosti, upornosti nekog pojedinca. I upravo ta semantička komponenta zastupljena je u ovom stihu Kulenovićeve poeme: *tri moja vuka* znači *tri moja neustrašiva, hrabra i smiona sina*. Kao što vidimo, pjesnik je svjesno išao i za obličkom diferencijacijom, što, naravno, ima i svoja stilska i semantička obilježja. U ovom kontekstu leksema *kurjak* nikako ne bi mogla da se javi umjesto upotrijebljene imenice *vuk*. To je sasvim sigurno, i ne samo zbog broja slogova. Dok leksema *vuk* može označavati i pozitivne i negativne osobine, leksema *kurjak* više je semantički vezana za osobine surove i krvoločne zvijeri.

U vrlo lijepoj, i pomalo neobičnij metafori: *tri saća teška silovita*, kako, takođe, Stojanka naziva svoje sinove, imamo naziv iz pčelarske terminologije kojim se unosi jedan sasvim novi kvalitet pri oslovljavanju djece. I ne samo u ovoj poemi. Vezivanje majčinog poroda za pčelarstvo pokazuje ne samo ambijent iz koga potiče junakinja ove poeme nego i nježnost

majčinih osjećanja kada govori o svojoj djeci. Ovdje, dakle, leksema *sać/saće* ima sasvim novo značenja. To više nije “čelija od voska” koju prave pčele i ose radi čuvanja meda i polaganja jaja, to je majčina utroba koja je donijela na svijet i Srđana i Mrđana i Mladena.

Pjesnik je ovdje išao još dalje. On i porođaj, taj valjda naj-svečaniji čin materinstva, takođe, imenuje terminom iz pčelarstva: *što ih utroba moja izvrci*. Naravno, ni u jednom rječniku našega jezika nećemo naći potvrdu za ovakvo značenje glagola *izvrcati*, ako se izuzme ovaj Kulenovićev primjer. A, istini za volju, uz *sać* sasvim lijepo pristaje glagol *izvrcati*. Dakle, i tu je pjesnik obogatio naše izražajne mogućnosti. Upotrijebio je jednu imenicu i jedan glagol iz svakodnevnog upotrebe, ali im je dao sasvim novo semantičko obilježje, što je doprinijelo i stilskoj i semantičkoj vrijednosti poeme.

Pridjev *trolistan*, u stihu: *trolisni struče djeteline knešpoljske* – ide, isto tako, među one primjere koji se javljaju kao semantičke novine. Ovaj pridjev dolazi uz sintagme: *tri goda, tri saća, tri vuka*, ali sa jednom vidnom razlikom. Dok je u navedenim primjerima poenta na trojstvu, na isticanju svakog pojedinca, u primjeru – *trolisni struče* više se ne insistira na pojedinačnosti nego na zajedništvu, na jedinstvu koje je sadržano u trojstvu – *trolisni struk* ovdje označava tri Stojankina sina, Stojankin porod, njenu djecu koja pored te srodnosti koja ih objedinjuje, u pitanju su braća, imaju još zajedničkih osobina. Upravo, gledano sa aspekta istorije srpskohrvatskog jezika, tu imamo onakav odnos kakav je nekada postojao između množine i dvojine u slovenskim jezicima. Nasuprot množini, kojom se iskazuje zbir više jedinki, dvojinom se iskazivalo jedinstvo u dvojstvu, bilo da je riječ o nekoj životnoj funkciji ili bilo kakvoj drugoj međusobnoj povezanosti lica ili predmeta (up.: *oči* – organ vida, *ruku*, *nogu* i sl.).

Mada je Stojanka nastala u najtežim danima borbe za oslobođenje od tuđina, mada je jasno ko je taj tuđin, pjesnik ga u

poemi nigdje posebno ne imenuje. Neprijatelj je tu označen opštim pojmom. To je svako ko želi: *da ambar zaspe, torove pune razaspe, ulišta posasne i ognjišta pogasne* – bez obzira na njegovo porijeklo. Ali se ovdje za označavanje tih ljudi upotrebljavaju narodni nazivi iz stočarske terminologije. To su *pogani nerasti, svejedi*. U *Rečniku* Matice srpske uz odrednicu *nerast* stoji: neuškopljen, neujalovljen vepar, vepar za priplod, a kao potvrda za figurativno značenje daje se i ovaj Kulenovićev primjer. Ipak mi se čini da tu nije rečeno sve što je nudio pjesnik u ovoj poemi. Tu se ponajmanje mislilo na osobine koje se daju za nerasta u *Rečniku*. Pisac je ovdje više mislio na *podivljalost, razjarenost, nezasitost* koja je svojstvena divljači, pa i svinjama, pogotovo divljim svinjama. Bez ikakve sumnje, pjesnik je uoči nastanka ove poeme imao mogućnosti da takvu podivljalost gleda svojim očima na kozarskom stratištu. Imenica *nerast*, dakle, ovdje dobija jedno posebno semantičko obilježje.

I pridjev *stozub* javlja se među primjerima čija je značenjska komponenta potpuno nova. Tu je *bodljikava žica stozuba*. I kao figura, i kao semantički pojam, to je vrlo lijepo ukomponovano u ovu poemu. Za goloruki narod, opasan tim hladnim oružjem, žica je bila kao stoglava aždaha pored koje se teško prolazi zdrav i čitav. Dakle, ovdje pridjev *stozub* označava posebnu vrstu hladnog oružja koje je ponekad teže bilo savladati od vatrenih bunkera.

Ni glagoli *natisnuti* i *glavinjati* u stihovima: *ljetina natisla iz slobode*, i *glavinjaju pšenice bremene* ne znače ono što se za njih kaže u *Rečniku*. Naime, uz odrednicu *natisnuti* u *Rečniku* se daju ova značenja: *pritisnuti, navaliti, udariti nekud, nagnuti, jurnuti, poterati, pognati, potisnuti, pojuriti* (koga), *natući, nabiti*, a uz *glavinjati* stoji: *ići bez cilja, lutati, tumarati, teturati se, posrtati*.

Ni jedno od navedenih značenja nemaju ovi glagoli u navedenim Kulenovićevim stihovima. Istina, u primjeru: *natisle pšenice bremene* moglo bi se pomišljati i na značenje koje ima glagol

navaliti. Samo bi se time značenjska komponenta ovoga glagola znatno suzila, postala bi znatno siromašnija. Tu ovaj glagol znači: *prerodile, bujno izrasle, prekrile polje kao da ih je neka bujica donijela*. Dakle, uz posebno kvalitativno obeležje tu ide i kvantitativni elemenat kojim pjesnik slika rodno Knešpolje.

Glagol *glavinjati*, opet, u navedenom stihu iz *Stojanke* nema semantičke veze sa onim što se daje u *Rečniku*. *Glavinjaju pšenice bremene* tu znači: *nalivaju se klasovi, jedraju pšenična zrna*, u tom procesu nalivanja zrnevlja klasje postaje veliko kao ljudska glava i tada pšenica jedra, otežava, postaje bremena, teška i savija se ka zemlji.

Ševa, svakako, i ovdje nudi znatno veći broj potvrda od *Stojanke*. Ispitivač se tu često nalazi u teškoj situaciji. Nije lako razlučiti sve semantičke nijanse pojedinih leksema, one se često prepliću, često imamo prelivanja i semantičkih varijacija. Da pođemo od primjera: *ne nadaja mlade brazde*. Uzećemo u razmatranje pridjev *mlad* u sintagmi: *mlade brazde*. Ovakva odredba uz imenicu *brazda* sasvim je neobična. Ali ne i neprihvatljiva. U rječniku poljoprivrednika i neživo može da dobija kvalitet živoga. *Mlada brazda* tu znači: *nova brazda, brazda koja je tek uzorana, koja je još neosušena*; up. npr.: *mladi led*, tj. svježi led, led koji još nije očvrstnuo.

U primjeru: *kap sunčane grušaline* imenica *grušalina* ne znači ono što uz tu odrednicu nalazimo u *Rečniku* (*ugrušano mleko, naročito spremljeno masno ovčje mleko, jelo od mleka i jaja, fig. izmrcvarena gomila mesa*). Ovdje je riječ o skupljenoj, kondenzovanoj sunčanoj toplini u koju je upijena i vlažnost i mekota mlade brazde, uzorane zemlje, što je sve otjelovljeno u ševi kao simbolu (up.: – *Nisam, nisam ove sjetve: cik modrine, rosna zvijezda rascvrkana iznad rala, kap sunčane grušaline, grumen zemlje što se u hljeb rumen mrvi* –). Dakle, *grušalina* je ovdje shvaćena kao simbol sunčane topline nadojene vlažnim i mirisnim vazduhom koji zapljuskuje ratare u ranu jesen.

A i epiteti koji stoje uz imenicu *zemlja*: *mrsna*, *izležana*, *raskvasala*, *golicava*, *grozničava* nisu uvijek u semantičkom pogledu ravni onome što se uz pojedine od njih daje u našim rječnicima. Tačno je da se za zemlju kaže da je *posna*, ona može biti i *raskvasala* i *izležana*, ali je novo kada se kaže da je *zemlja golicava*. Za Kulenovića je zemlja i: *udovica umeknula*, *krvlju poprskana* i *zdivljačena*. Svaki od navedenih pridjeva svoje puno značenje dobija tek onda kada se posmatra u misaonoj cjelini. Bez toga se krnji njegova semantička komponenta.

Jedna od najljepših metafora iz *Ševe* svakako je ona kada se *pšenica* naziva *djevojkom polja*: *djevojka polja*, u *rastu mlada pšenica*. Ako je djevojka simbol ljudske mladosti i ljepote, onda je, nesumnjivo, pšenica, kada je u rastu, tu je poenta, simbol ljepote koje jedno polje može da ponudi ljudskom oku. Uostalom poznato je da su pšenična polja često privlačila, i još uvijek privlače, pažnju slikara, upravo onako kao što ih privlači i ljudska mladost. Između tih pojmova ima nekakve neraskidive povezanosti. Dakle, pjesnik nam je tu uz mnoge druge novine ponudio i ovu gdje je pšenicu nazvao djevojkom.

Ševa nudi znatno više primjera i za ovu skupinu riječi, ali to sve nije moguće ni naznačiti u radu ovoga obima i sa ovakvom namjenom. To iziskuje posebnu i opsežnu studiju.

c) Velik je broj primjera koje nalazimo u ovim dvjema Kulenovićevim poemama a za koje ne nalazimo potvrda ni u jednom od starijih naših rječnika, a ako se neka od njih javi u kom od novijih rječnika našega jezika, izvor joj je pisana riječ Skendera Kulenovića. Istina, među takvim riječima, pogotovo onima koje nalazimo u *Ševi*, ima onih koje nisu zaživjele, ali ih ima, i ne malo, i takvih koje bi i u toj formi, mogao da upotrijebi i svaki naš čovjek, kako bi rekao Vuk, ako bi mu ustrebale.

Neke od tih riječi, kao što je već istaknuto, iz *Stojanke* su ušle u *Rečnik*. Takve su ove riječi: *hljebno*, *medno*, *upeljati*, *beu-*

kati. Među takve primjere išli bi i ovi: *slastiti*, *laloka jekina jeka*, *skapiti*, *stovjek*, *vilinji*. Pošto *Ševa* nije uzeta među djela iz kojih su uzimani primjeri za *Rečnik*, jasno je da tamo nisu našli mjesta primjeri kao: *rasprs* (*rasprs grla*), *prhut* (*prhut perja*), *rasprh* (*rasprh perja*), *pjesmen* (*pjesmen sok*), *rascvrktana* (*rosna zvi- jezda rascvrktana*), *prsak* (*prsak krvi*), *skrvna* (*zemlja skrvna*), *poprsak* (*bez poprska toplih zrna*), *širna* (*širna, pred kosidbu obremeni*), *premliječena*, kao i: *mrtvapjana*, *okorna*, *ognjica* (*u njem pruža u ognjici ruke dvije*), *nasita* (*u ljeta hljebna, prezrela, nasita*), *klasna* (*snije da zrije, klasna da je zrnata pletenica*), *naplod* (*povodanj naploda*), *prepupati* (*pupak prepupo pod stidljivom košuljom*), *usprhti* (*Pa sva uzdrhti, usprhti*), *srpljena* (*Srpljena, garava, pljevne po njoj ljepljevine*), *mozgovara*, *trudnine* (*Teška nemoćna od trudnina*), *srh* (*srh slačina*), *srsnuti* (*srh slačina preme Klim joj slabinama tanko srsne*) i sl.

Ševa je krcata sintagmama tipa: *rasprs grla*, *rasprh perja*, *posuk pare*, *pah mlačina*, *srh slačina*, odnosno: *ljeta hljebna*, *krvna mesa*, *pekmeznihi kotlova*, *vrisnulih komova*, *šljivnih suš- nica*, tu je *rosa brsna* – *suza nedjeljina*, *kola su stoglava*, *korak je oštrac smrti*, *pleća su plug života*, *čelo je tuč osvete*.

Svaki od navedenih primjera iziskuje da se posebno obradi, što u ovoj prilici nije bilo moguće. To je posao za posebnu studiju, posao i za naše leksikografe. Moja je namjera bila da ukažem kako na bogatstvo leksike u pisanoj riječi Skendera Kulenovića, tako i na širinu semantičkih granica koju u toj poeziji dobijaju pojedine lekseme.

Ako bismo željeli govoriti o gramatičkim i tvorbenim vrednotama pojedinih leksema sa kojima se prvi put sretamo u ovim Kulenovićevim poemama, morali bismo konstatovati da je njegov jezički instinkt bio uvijek u granicama tvorbenih normi našega standardnog jezika. Tako, recimo, ako prema *progoniti* imamo *progon*, prema *prelomiti* – *prelom*, zašto da nema i prema *rasprsnuti* – *rasprs*, *rasprhnuti* – *rasprh*. Ako *ljeto* može da

bude *sušno, sunčano, vjetrovito, plodno* i sl., zašto ne bi moglo da bude i *hljebno* ili *beshljebno*? Ako od *glas* imamo *glasni*, od *slast* – *slasni*, zašto ne bi mogao da se javi i od *klas* – *klasni* (*klasna pšenica*), to jest pšenica u klasu. Ako je ono što se *kosi* – *košeno*, onda je i ono što se *sřpā*, *žanje srpom* – *srpljeno*, i tako dalje. Dakle, pjesnik je poštivao tvorbene norme našega standarda. On je samo širio njegove tvoračke granice i pokazivao kako su neiscrpne mogućnosti u jezičkom građenju. Ali, uz to još i ova konstatacija, kao zaključak: rječnički fond jednoga jezika obogaćuju oni koji dobro osjećaju bilo jezika i koji posežu za takvim tvorevinama samo tada i tamo kad im i gdje im postojeće leksičko blago ne može zadovoljiti potrebe. Samo takve leksičke tvorevine imaju mogućnosti da zažive i da postanu sastavni dio izražajnih sredstava šireg kruga što, opet, povećava vrijednost pjesničkog ostvarenja.

**NAD KULENOVIĆEVOM POEMOM
POSVEĆENOJ MAJCI***

* Rad prvi put objavljen u časopisu *Književnost*, XLI, br. 3, Beograd, 1988, 380-391. Ovdje prenesen u latinicu iz knjige *Pisci i njihov jezik*, Beograd, Prosveta, 1995, 363-382. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

NAD KULENOVIĆEVOM POEMOM
POSVEĆENOJ MAJCI

Na pravi put sam ti, majko, izišo

Među papirima, neobjavljenim tvorevinama Skendera Kulenića, našla se i poema čiji je naslov: *Na pravi put sam ti, majko, izišo*. Poema je objavljena u časopisu *Život* (broj 9, godina XXX, Sarajevo, 1981). Poema ima 298 stihova.

O ovom pjesničkom djelu tvorca *Stojanke majke Knežopoljke* već su se oglasili vrsni poznavaoци naše literature (isp. u istom broju časopisa *Život* studiju Midhata Begića; kao i studiju Enesa Durakovića, *Majka Hanifa, majka Stojanka*, *Život*, br. 1-2, god. XXXII, 1983, str. 81-94). Svakako, ova Kulenićeva poema još će privlačiti pažnju proučavalaca naše umjetničke riječi: i zbog svoje sadržine, i zbog svoje leksike. U svim svojim segmentima ova poema pruža izobilje materijala onima koji tragaju za novim, često i nedokučivim. Neka i ovaj moj prilog bude svojevrsno klanjanje pred sjenom neumrlog pjesnika, majstora pera i vrsnog pripovjedača.

A kao mali prilog uz ova razmatranja da navedem i sljedeće retke iz pera Branka Jovanovića (*Majka Stojanka, majka Hanifa*, Borba, 1.1.1976), gdje čitamo: “Skender Kulenić je kao Musliman dao najljepši lik srpske majke partizanke u našoj revolucionarnoj književnosti, i to nije samo slučajna simbolika.”

– Može u tome da se vidi i neka simbolika, veli pjesnik, ali ona nikako nije bila slučajna. Samo da podsjetim: sekretar Okružnog komiteta KPJ na Kozari (a to je tada bila prvorazredna ličnost) bio je čisti Slovenac, Branko Babič, jedna od najstaloženijih i najharmoničnijih figura koje sam u ratu sreo: stvarni komandant Odreda bio je Hrvat – žeravica živa, Josip Mažar – Šoša; a eto ja, koga je rodila majka Hanifa, opjevao sam majku Stojanku. *Mi smo tada jedan u drugom gledali čovjeka* (podvukao A. P.), *i pitam vas može li biti većeg zajedništva od toga, većeg i ljepšeg?* –

Ove pjesnikove riječi, i ova njegova poema, tjeraju na razmišljanje o tome šta je lijepo, šta je najljepše na svijetu, i u životu?

Odgovori na ova pitanja mogu biti različiti. Zависи od toga sa kakvih se polazišta kreće. Ipak, čini se, samo tri pojma ovdje se mogu izdvojiti kao nenadmašna u ovoj komparaciji. To su: *čovjek*, *sloboda* i *majka*. Ta tri pojma imenuju ono što je najljepše, najsvetije i najuzvišenije, i na svijetu, i u ljudskom životu. Sve drugo može biti lijepo samo ako ide zajedno sa njima. Bez tih pratilaca sve postaje krnje.

I Skender, vidjeli smo, podvlači veličinu pojma čovjek. A taj pojam, kako reče Gorki, *gordo zvuči*. Čini se da mi, danas, ovo počesto zaboravljamo. Sve nam izgleda važnije od toga.

Da je čovjek, kao pojam, od davnina cijenjen u društvu, pokazaće ova narodna priča:

– Imao čovjek jedinca sina, neposlušna i udarljiva. Jednoga dana otac se naljuti i rekne sinu: *Nikada od tebe čovjeka!* – Sina to uvrijedi. I ne malo. I zato se odmetne od kuće. Tumarao je po bijelome svijetu dok se nije jednom skrasio u carskoj vojsci. Tu se smiri. Bio je dobar i radin i tako se svidio caru. Car ga postavi za svoga kajmekama (kao sreski načelnik) i pošalje ga u njegovo rodno mjesto. Ovaj, sav presretan, čim tamo stigne, pošalje zaptije da mu dovedu roditelje, ako budu živi. Kada zaptije (kao policija) stignu u to selo i do njegove kuće, nađu mu

roditelje same u trošnoj kućici. Kada su čuli da ih zove novi carski kajmekam, oni premru od straha. Ali, šta će! Mora se! I tako oni dođu, ni živi, ni mrtvi, do kajmekama. Ovaj ih dočeka u velikim sobama, sav u svili i kadifi. Kada su ušli u sobu, kajmekam ih upita imaju li oni još koga. Oni odgovore da su imali jednoga sina, da ih je davno napustio i da se nikad nije javio. Kajmekam upita da li bi ga mogli poznati. – Bi – rekoše oni. Imao je veliki mladež na lijevom ramenu. – Kajmekam zavrne košulju i ukaže se veliki mladež. – Vidiš, babo – reče on. Ti si rekao da od mene nikada neće postati čovjek. Vidiš da sam postao čovjek, i veliki. – *E, moj sine* – odgovori starac. – *Ja nisam rekao da ti nećeš postati carski kajmekam. To se lako postaje. Ja sam rekao da nećeš postati čovjek. I nisi to postao. Da si ti pravi čovjek, ti bi došao kući, da nas vidiš, a ne bi po nas slao zaptije.* –

Tu se nalazi suština veličine toga pojma koji *gordo zvuči* u svim jezicima svijeta. Na taj momenat ukazuje i Skender u naprijed navedenom citatu iz razgovora koji je imao sa Brankom Jovanovićem.

Drugi pojam, pojam *slobode*, opjevava se od kako postoji čovjek. Nema literature u kojoj se o slobodi ne piše kao o nečemu najuzvišenijem. I naša književnost, kako usmena, tako i pisana, pune su oda slobodi. Dovoljno je ukazati samo na jednu, ali klasičnu. U Gundulićevoj *Dubravki* nalaze se i ovi stihovi:

*– O liepa, o draga, o slatka slobodo,
Dar, u kom sva blaga višnji nam Bog je dô.
Uzročje istini od naše slave,
Uresu jedini od ove dubrave.
Sva srebra, sva zlata, svi ljudski životi
Ne mogu bit plata tvoj čistoj liepoti. –*

(Skazanje deveto)

O tome koliko su stari Dubrovčani cijenili slobodu govori jedan natpis na ulazu u tvrđavu Sv. Lovrijenac. Tamo piše:

Non bene pro toto libértas vénditur auro, tj.: *Nije dobro prodati slobodu za ikoje blago*, ili, u slobodnijem prevodu: – *Sloboda se ne prodaje ni za kakvo blago*.

Ovakve misli o slobodi počesto su bile predvodnice velikih podviga. I ranije, i u novijoj našoj istoriji. To vrijedi i za Kulenovićevu *Stojanku majku Knežopoljku*.

I treći pojam, pojam *majke*, prati ljudsko stvaralaštvo od najranijih vremena do danas. Nema literature u kojoj se o majci ne pjevaju pjesme, ne pišu drame i romani. To vrijedi i za našu književnost. Od *Majke Jugovičke*, preko *Hasanaginice*, do *Stojanke Knežopoljke*, ili poeme o kojoj je sada riječ, majka je nepresušni izvor za pjesnička i uopšte umjetnička nadahnuća. I, to je razumljivo. Majka je darovateljica života. Bez nje ne bi bilo nijednog stvaraoca. Samo nečovjek može to da zaboravi. Vrijedno je, ovdje, ukazati i na činjenicu da i *Majka Jugovička* i *Hasanaginica* imaju isti kraj: puca im srce za svojim porodom. Ovdje nije bitno koji su uzročnici svemu tome, bitno je da majčino srce podjednako reaguje na gubitak svoga poroda. I sve je to shvatljivo.

Kulenovićeva *Stojanka* tu čini izuzetak. Nju je rodila borba za slobodu. Borba je bila nemilosrdna i krvava. Tražila je nadljudske napore da bi se stiglo do krajnjeg cilja – slobode. Kakva isprepletenost tih pojmova! *Stojanka* je svjesna toga i zato ne dozvoljava da joj puca srce od žalosti, nego poziva u borbu, poziva na osvetu, ali ne osvetu u klasičnom smislu te riječi, nego na osvetu kao simbolu slobode: da se otjeraju “nerasti nesiti”, i da ponovo zažubore planinska vrela i da našim poljima odjekne pjesma djevojačka. A da bi se stiglo do toga cilja, do te željno čekane slobode, *Stojanka* ne bi žalila da na njen odar položi još *tri Srđana*, *tri Mrđana* i *tri Mlađena*. Tu pjesnik potvrđuje vječitu vrijednost Gundulićevih stihova u kojima se kaže da ni sva blaga ovoga svijeta, pa ni svi životi, ne mogu po svojoj vrijednosti da se mjere sa slobodom. Time *Stojanka* nadržasta ne

samo svoju Kozaru nego i svoje vrijeme, i postaje vječiti simbol majke heroja, majke koja zna vrijednost svoga poroda, ali zna i vrijednost slobode.

Mada je poemom o *Stojanki majci Knežopoljki* Skender Kulenović podigao vječiti spomenik svim majkama herojima, on kao da tu nije vidio i svoju majku. Ili, možda, određenije, kao da u ovoj poemi nije našao riječ zahvale i svojoj majci, kao da je njoj ostao dužan. Za ovo mogu postojati i razumljivi razlozi, čiji korijeni idu dublje u istoriju. Pjesnik je bio toga svjestan. A da je majka bila vječito prisutna u njegovim mislima, pokazuje i Kulenovićeva studija *Geneza jedne pjesme* – u kojoj je majka prisutna, neizbrisiva. – Je li živa!? – pita se pjesnik. Uz to se mogao pitati: Da li sam se i njoj odužio ovom poemom? Pošto je u ratnim danima nastala i poema *Na pravi put sam ti, majko, izišo*, mora se zaključiti da je ovom poemom pjesnik želio da vrati dug svojoj majci, biću koje mu je podarilo ne samo život nego i sve drugo što je krasilo njegovo djetinjstvo i njegove mladalačke dane.

Da sve ovo ima oslonca u Kulenovićevim poemama, govori nam sadržaj ovih dviju pjesničkih tvorevina. Pošto je Stojanka kći Kozare, čitava struktura te poeme je prožeta životom njenoga naroda. To vrijedi i za leksiku. Ova druga poema, poema posvećena majci Hanifi, smješta se u sasvim drugu društvenu sredinu, obrađuje sasvim drugu tematiku, i, naravno, natopljena je sasvim drugim rječničkim koloritom. Zbog svega toga u ove dvije poeme Skendera Kulenovića moraju se gledati dva zasebna, i cjelovita, književna djela. A zašto i ovu drugu poemu pjesnik nije za života objavio, razlozi mogu biti višestruki (o njima piše E. Duraković u pomenutoj svojoj studiji). Ali, za naša razmišljanja o ovoj poemi, to nema nikakvog značaja. Mi ovdje, pred sobom, imamo cjelovito književno djelo, i kao takvom mu pristupamo.

Poema o majci ima 298 stihova. Mogla bi se podijeliti na nekoliko zasebnih cjelina. U prvoj (od 1. do 15. stiha) daje se lik majke sa njenim unutarnjim nabojsima; u drugom dijelu (od stiha

16. do 36) daje se njen djevojački period ispunjen mladalačkim snovima i razočarenjima; u trećem dijelu (od 37. do 104. stiha) teče priča o životu u novoj kući i bračnim snovima i, opet, razočarenjima; četvrti dio (od 105. do 167. stiha) ispunjen je brigama o njemu, njenom sinu, njenim željama i čežnjama za njegovo srećno djetinjstvo i budući život; peti dio bi bio vezan za sudbinu begovske porodice, ali i njene želje da joj sin iziđe na pravi put (stihovi od 168. do 201); šesti dio (202-298) prati životne staze njenog sina pred kojim se otvaraju novi putevi života i slobode. Iza ovoga bi moglo da slijedi razmatranje leksike ove Kulenovićeve poeme i njenog poređenja sa Stojankom. Pa da podemo tim redom.

I

U prvih nekoliko stihova pjesnik nam nudi cjelovitu sliku o svojoj majci. Evo tih stihova:

– *Mati moja:
Stabljika krhka u saksiji.
Pod strehom pitoma kumrija.
Vijek u četiri duvara.
Čelo na zemlji pred svojim
Allahom velikim i milosnim
Derviš s tespihom u tekiji.*

Ovi stihovi mogu nam izgledati nepovezani. Kao da liče na nasumce pobacane sintagme bez ikakve unutarne veze. A nije tako. Tu je data istorija ne samo jedne majke, tu je data istorija jednoga naroda; tačnije, jednoga dijela toga naroda. To je istorija naše muslimanske žene. Da to i pokažemo.

Ko, makar malo, poznaje život naših žena muslimanki, on će shvatiti šta znači prvi stih: *Stabljika krhka u saksiji*. To jest: jedan ljudski život, zbog različitih društvenih normi, sveden je na pusto bitisanje. Od punačke djevojke (v. niže) postaje *krhka*

stabljika. A cijeli njen životni vidokrug sveden je na prostor koji nudi njen novi dom: *saksija*.

Njeni kvaliteti iskazani su u narednom stihu – to je *pitoma kumrija*. Vuk u oba rječnika za ovu imenicu kaže: “eine Art Turkeltaube, turturis genus”, uz lično ime (*Rječnik* iz 1818), odnosno “die Lachtaube, columba risoria”, uz lično ime (*Rječnik* iz 1852). Kod Škaljića (*Turcizmi u sh. jeziku*, s. v.) nalazimo da je to ptica gugutka, potiče iz ar. *qumriya*, odnosno tur. *kumru*. I Škaljić konstatuje da to može biti i lično ime: muslimansko i pravoslavno. Pjesnik je ovdje mislio na pticu. I to pitomu. Prelijepo poređenje: pitoma ptica koja čuva dom, koja je vezana za strehu kuće. Naredni stih određuje njen vidokrug: *Vijek u četiri duvara*. Dakle, streha i četiri duvara. Teže osude nema. Ali, to je životna istina. To je bila naša dojučerašnja stvarnost. Otuda i “stabljika krhka”. Jedno uslovljava drugo. Samo je pjesnik mogao da u ovo nekoliko riječi sažme čitav jedan život, život generacija, kao posljedicu pogleda na svijet, i međuljudske odnose u njemu. Tu je sve dato. Ono što slijedi, vezanost za molitvu i tespihe, samo upotpunjuje našu predstavu i o vremenu i o životu žene u njemu. U drugačijim okolnostima o ovome se mogu pisati čitavi romani. Ovdje je to sažeto u nekoliko stihova. U tome i jeste semantička povezanost ovih stihova. Naoko izgledaju razbacane sintagme, u suštini nam nude čitav jedan roman ispunjen tragikom žene u dugom vremenskom periodu.

II

U drugom dijelu pjesnik nam vraća životnu filmsku vrpču svoje majke. Tu je vidimo kako *djevojkom*, *s ledenog Šumeća* đugumom vodu grabi i onako vragolasto, poput Šantićeve *Emine*, *gazi preko sokaka, zavrnutih dimija* i klepeće nanulama *grbavom kaldrmom*. I tu, u nekoliko stihova, čitava jedna panorama. I

prelijepo naslikana. Ali, to je djevojka. Njeni snovi prate njen uzrast. Otuda i želja da joj Alah podari sudenog, koji će biti: *mlad i pitom ko softa i ko kadija pametan*. Dotle su stizali njeni životni pogledi. Na toj dvojici mladih i učenih završavale su se njene spoznaje i o mladosti i o učečnosti. Ali, one su bile slika realnih spoznaja. Bilo šta drugo da se tu javilo, bilo bi anahrono. Ne bi moglo da ide uz ovu i ovakvu tematiku.

III

Treći dio otvara vrata nove životne sredine. Otišli su divni mladalački snovi. Život postaje okrutan. Na želje, iskazane u svakodnevnim molitvama, sadržane u četiri stiha:

– *Tako ti velikog straha i milosti
on da mi bude dobar i ugasan,
i ne odmiči me u daleku tuđinu,
i ne prepusti me zlojedoju svekrvi* –

sudbina joj daruje netraženo. Težak rastanak i sa majkom i sa Šumećom *Ko s ovim svijetom*. U novom domu *Nit joj bje softa, nit kadija*, nego pijanica kojem je *kundure... ubljivane odvezivala*. Tu se nalaze i razlozi za prve stihove ove poeme. Otuda *krhka stabljika*, otuda *vijek u četiri duvara*. Uz to dolazi i nemilosrdna svekrva. Jad i tuga. Tu su i Sofka i Hasanaginica. I bezbroj drugih žena kojima je dan udaje bio i dan oproštaja sa mladošću i radošću. Otuda i oni stihovi iz narodne pjesme: *djevovanje carem carevanje*. Više nego iko ovo su osjećale naše žene muslimanke. Za njih je, nerijetko, udaja bila stvarni oproštaj i sa djevojaštvom i sa radostima. Pogotovo tamo gdje je alkohol bio stalni pratilac “sudenog”.

U samo nekoliko stihova pjesnik nam odslikava život tih tužnih *pitomih kumrija* koje su cijeli vijek vezale za čovjeka bez *srca i duše*:

– Stranca,
pitomošću srne zalud ga je prodobrivala.
Voskom podova i mirisom mivene puti,
svjetlinom odaja i grla,
kajmakom na kahvi,
cimetom jela i tijela,
zalud ga je, zalud dočekivala:
Sljepočice nikad joj ne dirnu
dlanovima dragosti...

To je istorijska slika grube stvarnosti. Među četiri duvara, kao u ptičiju krletku, zatvara se raspjevana mladost koja zdravljem i vedrinom, do juče, razveseljavaše i bistrovodnu rijeku i sve sokake u čaršiji. Na sve njene ponude – od mladosti i djevojačke vedrine pa do raznih “zijačeta” – odgovarali su hladni duvarovi. On, neželjenik, i u kući i u njenom životu, bio je “stranac”. Vrijeme i društvena sredina nisu dopuštali da se tu išta mijenja. Svaka pomisao na promjenu unaprijed je osuđena, izložena društvenom prijekoru. On, taj okrutni stranac, bio je gospodar i tijela i duše. Mogao je njima raspolagati po svojoj slobodnoj volji, a da za to nikome ne odgovara. Njegovi putevi su bili širom otvoreni. Ona nije smjela za njih ni da pita, pogotovo da utiče na njihova usmjerenja. Pjesnik je svega toga svjestan. On zbog toga i piše ovu poemu: da joj se oduži, da joj se zahvali, da je, na kraju, bar nečim i obraduje. Jer, ta *s tespihom sijeda ropkinja*, dobar dio svog života provede u ropstvu. Ni kriva ni dužna. Krivi su, za to, društveni odnosi u kojima je žena “rob”, sluga, i božija i ljudska. Žena je, vijekovima, na to privikavana. Otuda i njene želje da joj Bog dodijeli malo sreće, da joj bude učevan, ljudevan i kućevan, da joj bude ugasan i nasimjan. A kada toga nema, krivica se ne traži vani, za to nije krivo ni društvo ni vrijeme, nego sasvim u skladu sa odgojem, uzročnici svemu tome traže se u vlastitoj životnoj stazi: *Golemo nešto, golemo sam ti skrivila* u svojim svakodnevnim molitvama nesrećnica je tiho šaputala svome Alahu.

Ovdje se mora i posebno istaći da je ovo bila slika koju je pružala muslimanska čaršija, tamo gdje su se dugo zadržali feudalni odnosi i gdje je žena bila u podređenom položaju. To nam je poznato i iz Hasanaginice. Selo, pa i ono sa muslimanskim življem, imalo je drugačije međuljudske i porodične odnose. Pošto tamo nije bilo većih socijalnih razlika, nisu mogle postojati ni veće međuljudske razlike. Tamo je svako privređivao svoj nasušni hljeb. A da bi se to ostvarivalo, bilo je nužno i da svi rade. Otuda u takvim sredinama, pogotovo u brdskim predjelima, susrećemo žene i na njivi i za ovcama. Dakle, ona je otkrivena i ravnopravni član porodice. U sredinama sa miješanim stanovništvom vladale su slične prilike. Životni uslovi su nametali i uslove međuljudskih odnosa. U takvim sredinama, najčešće, nisu postojali ni spoljni znaci koji su odvajali muslimansku kuću od drugih. To je i shvatljivo. Uslovi privređivanja sredstava za život bili su isti, oni su nametali i mnogo štošta drugoga sa istim obilježjima. U takvim sredinama, počesto, nikada nisu ni postojali zarevi i feredže. Žene muslimanke kretale su se po selu “otkrivene”, nerijetko u sličnim haljinama kao i žene drugih vjeroispovijesti – moguće je da su postojale razlike u boji materijala od kojih su haljine šivene. To jest, drugačije rečeno, tamo nije bilo ni dimija ni anterija. Umjesto jamenija nošeni su bijeli rupci – jašmaci. Mnoga naša sela još i danas nam nude podosta podataka o tome i takvom životu i u davno minulim vremenima.

Ipak, “Alah je veliki”. Tako je učila od malih nogu. On joj “prstom svoje milošte” muško čedo podari:

– *ja joj se rodih;*
sin ko san.

Majčinska ljubav potiskuje sve brige i nedaće. Taj novi mladi život unosi radost i sreću u život majke. Pogotovo one koja je vezana za “četiri duvara”. Pjesnik nam to i potvrđuje:

– *Bjeh joj sunce u četiri duvara.*

Životna rijeka neumitno teče. Pjesnik to prati. Njegovi stihovi, ponekad, zazvuče kao oni u Stojanki, ali samo na časak. Ovdje radnja ima sasvim druge smjerove.

Stojanka hrani i bodri buntovnike. Hanifa hrani sina za koga se moli Alahu:

*– Da joj ostasam...
ko jablan uz vodu,
i da joj ubijelim, urumenim
ko djevojka pod šamijom,*

da joj bude učen ko softa i kadija:

*– da joj ne budem kockar ni pijanica,
nego sve škole da joj izučim
i da joj budem
učevan
i ljudevan
i kućevan.*

To su želje svih majki ovoga svijeta. Pogotovo onih čije se želje iz djevojačkih snova nisu ispunile. Ono što one nisu dobile, a što su željele, one to žele svome porodu. Uz ovo, majka ovdje želi da joj sin ne pode očevim stopama. Sve to vodi logičkom kraju:

*– a kad joj od sreće i godina,
ohlade kapci očinji,
ja, vid joj očinji,
na svojim da je rukama,
sretnu i mrtvu,
u kabur meki položim...*

Ko poznaje život naših majaka, pogotovo iz muslimanskih sredina, znaće koliko je pjesnik ovdje ispričao životne istorije čitavih pokoljenja. Ono što se vijekovima taložilo u svijesti jednog dijela našega naroda, pjesnik je sažeo u nekoliko desetina stihova.

IV

Točak historije se ne zaustavlja. Staro pada pred naletima novoga. Smjena generacija nosi sa sobom i smjenu društvenih poredaka. Propada plemstvo, odlaze begovi. Jedno vrijeme se živi od naslijeđenog, ali i to brzo prolazi. Istorijska poplava

– *odnese zemlje i kmetove,*
a zadnji dukat, što joj ostade,
zadnje zrno bisera,
zadnji ćilim –

sve pojede *rz begovski bezruki i glad bezoka.*

Posljedica svega toga sažeta je u tri stiha:

– *Rodnu kuću prodasmo*
i gola čerga postasmo,
plašljiva, kiradžijska...

Ovo je nama odveć znan motiv. Ali nigdje do sada ovako dat, ovako široko zahvaćen i sažet u nekoliko stihova. Čitajući ovu poemu, ovu odu majci, pjesnik nam ilustrativno priča cijelu našu istoriju, istoriju našega bitisanja i mijenjanja ljudi u tom životnom vrtlogu.

Ali, da pratimo junaka ove poeme, majku. Ona sve to stoički podnosi. Za čudo, Kulenović ne voli da druguje u svojim poemama sa očevima. Ni u Stojanki ga nema. Osim one epizode u kojoj majka saopštava mrtvim sinovima da su ga dušmani upeljali, da su ga strijeljali. I to je sve. Oca nema ni ovdje, osim u onim segmentima poeme gdje se govori o njegovoj svireposti i grubosti. I tu kratko. Majka je stožer i kuće i porodice. Pa i ove poeme. Ona, da ponovim, stoički podnosi istorijske nedaće. Miri se sa onim što dolazi. Prodaje što ima i gaji nadu da će joj se želje ispuniti, bar jednom:

– *Samo da jednom kuću i srce joj napunim*
i na put pravi da joj iziđem...

To je, sada, cilj njenog života. Sve što je bilo, to je bilo. Želje se sada usredsređuju samo na jednu: da joj sin bude srećan, a uz njega i ona će biti srećna, i lako će zaboraviti sve ono što ju je pratilo u životu.

V

Ali:

– *I treći put,*
baš kad je sreću tu ko porod očekivala,
Alah joj njezin...
potrpa njenu zvijezdu sudbine...

Istina, to je samo njeno viđenje. Njeni se snovi ni tu ne ostvaruju. Njene želje nisu uslišene, ali, zato, dolazi do ostvarivanja sinovljevih želja i ideala. Pjesnik se tu sada javlja kao tumač historijskih zbivanja. Iako se nisu ostvarile majčine želje, iako nije postao softa i kadija, sin joj, tih ratnih dana, kada je, istina, sloboda bila na vidiku, poručuje da je *na pravi put izišo*. Tu su se, dakle, njih dvoje razišli u shvatanjima šta je to pravi put. Ona je gledala u jednom pravcu, njen sin u drugome. A na tom drugom putu on je tumač novih ideja, novih shvatanja života i zbivanja u društvu. Potiru se ograde koje su ranije odvajale svijet majke Hanife od svijeta majke Stojanke. Tu se rađa novi pogled na svijet, pogled prožet zajedničkim bitisanjem i zajedničkim idealima. Otuda pjesnikovo druženje sa sinom *kmeta Mihajla* koji je, nerijetko, *ispod kivne oštrice zvijerao na mog oca u hladovini*. A sada: on i Jovan, *goli u dušama, goli na konjima*, opijeni mladalačkim nemirom, provodili su dane djetinjstva zajedno, pa i u dane bune, kada se bila odlučujuća bitka za naše sutra, našli su se zajedno *na pravom putu*. Taj put nosi i njoj *s tespihom sijedoj ropkinji* bolje dane. To je praskozorje novih dana koji će stizati, a kojim i on stiže *pravim putem... s vojskom i rumenim zvijezdama*,

a vodi joj i *nevjestu, mladu mjesečinu* koju je porodila krvava borba i koja je *razgaljenje u gorčinama*, ali

– *od njenog grla i očiju...
kuće se kuće prelešću,
i majke smiju sjedinama,
zemlja rana
mláđi novim djetinjstvom.*

To je pjesnikovo viđenje novog sutra, sutra koje će mladiti novim djetinjstvom, koje će biti radosno i za majke, čiji je vijek protekao između *četiri duvara* i koje nisu smjele ni pogledati preko duvara u oči komšije, koje su, kako reče pjesnik, bile – s tespihom sijede ropkinje.

VI

Teško je, danas, reći zbog čega pjesnik nije pustio ovu poemu u svijet. Zbog čega je ona ostala među njegovim hartijama. Svakako, on je za to imao svojih razloga. Ali, danas, bez pretjerane laskavosti, možemo reći da se i ovom poemom Skender Kulenović predstavio kao vrsni pjesnik. Virtuoznost u tvorbi rečeničnih obrta i ovdje je došla do punog izražaja. Svaki stih tu je srastao sa cijelom poemom, od nje je semantički neodvojiv. Do takve spoznaje se dolazi poslije dubljeg poniranja u svaki pjesnikov redak, poslije dubljeg analiziranja svakog njegovog interpunkcijskog znaka. Sve je tu na svome mjestu. Bez toga bi cijela poema bila oštećena, lišena jedne komponente koja je čini onim šta ona jeste.

Ovdje je već rečeno, pjesnik nam je u ovih 298 stihova dao istorijski presjek nekoliko vijekova, i sa ovih naših vjetrometina. Ranije je rečeno da se istorija nigdje nije poigrala sa jednim narodom kao što je to bilo upravo sa bosanskohercegovačkim muslimanima: bili su uz tuđina, ali mu nisu pripadali – ni krvlju,

ni jezikom. Primili su od njega pogled na svijet, ali se ni svoga nisu odricali. Molili su se Alahu, ali su se radovali i Đurdevu i Ilinju. Sve je to bilo njihovo. Ako je istorija zidala kule kamene i dizala među komšijama visoke duvarove, istorija je stvorila uslove i da se sve to razumom potire i da se “pravim putem” krene do zajedničke slobode. Ako se to danas ponekad zaboravlja, za to je ponajmanje kriva literatura, pogotovo Skenderove tvorevine.

VII

Od ranije se zna da je Skender bio veliki znalac jezika i da je dugo klesao svaki svoj redak. To pokazuje i ova njegova poema. I još nešto. Skender je bio izvanredan kovač novih riječi. Ja sam o tome problemu posebno pisao ranije. Tamo sam ukazao na ovu osobinu Skenderovih poema *Ševa* i *Stojanka majka Knežopoljka*. Mnoge od tih Skenderovih tvorevina tako lijepo su se uklopile u naš leksički fond i izgledaju nam kao riječi koje baštinimo iz davnina.

I ova Skenderova poema nudi podosta leksičkih posebnosti. Imamo ih dvije vrste. Prvo su riječi sa našim izvornim fonetsko-morfološkim ruhom; drugo su tuđice, turcizmi.

Iz one prve skupine ukazujem na sintagme tipa: *duvak pučinast, ucvao zlatima, britka strepnja, srce glominu, glava prekrvi, dobar i ugasan* (ugasan ovdje znači: koji neće piti, koji će pripadati trezvenjacima – želja da se ne ponovi sudbina mnogih njenih zemljakinja, ali, vidjeli smo, uzaludna), *zlojedoju svekrvi, zalud ga je prodobivala, pitomošću srne, mirisom mivene puti, sljepočice nikad joj ne dirnu dlanovima dragosti, već je istruga klijestima požude, na žute usne; zapis koji šapće, rosu vedre rumeni, sin ko san, izažeh joj se iz krvi, krna bakarna preranim sjedinama, ko pjenom smijeha, sapunicom je omivala butiče mi rumene; dojkom... na usta mi je u bešici slazila, da joj stasam,*

da joj ubijelim, urumenim, da joj upitomim; ljudevan, krmeljive ebejke šapuću, sofrom raspjevanom, nevjestom svjetovanom; kad... ohlade kapci očinji, dok jedne noći dođe poplava, odnese zemlje i kmetove (kakva metafora); glad bezoka, pijavica gladi tjemena nam je nesvjesticom sisala, sinu – jablanu, sa zimom pod noktima, dva zmijića užagrena, djedovi su nam se kurjački očima priječali u grla, uzvijeren jastreb u oku; sloboda, u žili mlijeko majčino; na ovaj škriljevit, jaružni šumski put; (mi ćemo uskoro nad tvojim gradom) tespihom ognjenim zvecnuti; kùće se kùćē prelešću; majke smiju sjedinama; (zemlja – rana) mládī novim djetinjstvom.

Svaka od navedenih skupina riječi, sintagmi ili punih rečenica, toliko je semantički nabijena da bi se o njoj mogla napisati čitava rasprava. To govori koliko je pjesnik bio kadar da sa malo riječi iskaže mnogo. Pjesnik je ovdje samosvojan ne samo kada pravi naoko nemoguće sintagme tipa: *duvak paučinast, zlojeda svekrva, kliješta požude, pijavica gladi* i sl. nego i kada sam tvori nove riječi. To su primjeri kao: *ugasan* (prema *gasan – ugasan*, kao prema *sićen – zasićen, toljen – utoljen*), *zlojeda, udobrivati, ostasati, ljudevan*; zatim nova značenja tu dobijaju riječi iz našeg svakodnevnog rječnika: *izažeti se iz krvi, omivati sapunicom, slaziti na usta, sisati nesvjesticom, priječati se očima* i sl. Ovakve poduhvate, uspješne i gramatički prihvatljive, može činiti samo onaj koji osjeća jezik, čije je jezičko čulo izoštreno i neopterećeno. A ovo i jeste posao majstora pera. Na njima je da obogaćuju naš izraz, da mu ulivaju nove, svježe sokove i da time svoju riječ čine svezremenskom i svenarodnom. U takvim tvoračkim poduhvatima ne može biti ni varijantizama ni regionalizama. Tu možemo imati samo nešto što ovaj jezik, jezik na kome stvaramo, čini bogatijim i iskazivljijim. Uz to i svakom čitaocu razumljivim.

U onoj drugoj skupini riječi, koje iziskuju posebnu pažnju, kao što je rečeno, nalaze se turcizmi – orijentalizmi. U našem jeziku ima podosta riječi toga porijekla. Istina, ne u svim sredi-

nama podjednako. Najviše ih je tamo gdje je boravak Turaka bio najduži i gdje je brojno muslimansko stanovništvo. Za taj leksički fond znaju i naši pisci. Svakako, zavisi od kraja odakle je pisac, i teme koju obrađuje u svome djelu. Tako, npr., dosta turcizama nalazimo kod Bore Stankovića, nalazimo ih i kod Šantića. Uz to Andrićev roman *Na Drini ćuprija* ima više turcizama nego *Gospođica*. To vrijedi i za Mešu Selimovića. Više je turcizama u romanu *Derviš i smrt* nego u *Ostrvu*. Sve je to svhatljivo. To vrijedi i za Skendera Kulenovića. U njegovoj *Stojanki* malo je riječi ovoga porijekla. Zna se i zašto: u pitanju je tema iz oslobodilačkog rata, i srpska sredina. U ovoj poemi, pak, nije tako. Ni vrijeme nije isto, ne bar u cijeloj poemi, ni sredina nije ista. Otuda ovdje nalazimo podosta riječi orijentalnog porijekla, turcizama. I to ne u cijeloj poemi. Nego samo u njenom prvom dijelu, i dijelu u kome se iznosi životna staza pjesnikove majke. U drugom dijelu, kada se govori o borbi za slobodu, ta leksika ustupa mjesto riječima našega porijekla.

Raskrscopicu tih dvaju puteva: majčinih želja i sinovljevih odluka, nalazimo u sljedećim stihovima:

– *O sine, sine, sine nesretni,
bunom mi se otrova
i na put krivi zabasa:
Gdje ćeš ti svojim nemoćnim rukama
Srušiti nepravdu-planinu?!*

(stihovi 221-225)

Iza ovoga slijedi odgovor koji je dat i za naslov poemi: *Na pravi put sam ti, majko, izišo* (stihovi 226-227). Od tih stihova pa do krajnjeg (298) turcizmi su svedeni na minimum. Ima ih samo nekoliko. To su: *hak, begovski, tuč, kuršum, s tespihom, duvara, sehara*. I to je sve. Vrijedno je ukazati da se i jedan dio ovih turcizama nalazi u onom dijelu poeme u kome pjesnik odgovara majci da je na dobrom putu.

U prvom, pak, dijelu poeme, turcizmi su znatno brojniji. Da i njih ovdje popišemo: *u saksiji, kumrija, duvara, Alahom, derviš, s tespihom, u tekiji, u mejtefu, sufari, hodžinoj, meleća, šejtana, saraja dženetskih, džehenemskih, čengel, Azraila, đugumom, sokaka, dimija, kaldrmom, nanulama, kadifa, sabahske, softa, kadija, mušebak, srmom, čevrme, duvak, icindije, avlijskim, jendžije, u feredžu, u kabur, tulbentom, mejita, ata, kadifu, kundure, kajmakom, kahvi, šamijom, tespih, čehlibara, suretnur, krna bakarna, hašiš, pamuk, hurmom, bešika, šamijom, ahmedijom, iz kafeza, ebejke, sehari, bajramskim, čaršije, sofrom, kabur, dušek, dženetski, begovski, rakija, hajduci, ćilim, rz, čerga, kiradžijska, memla, zara, čohom.*

Kao što vidimo, ima ih preko 70 (75), ne uzimajući u obzir i one koji se ponavljaju. Sve to govori da je tematika usloвила i odбир riječi. A sredina u koju pjesnik smješta radnju, tj. u kojoj je stasala i živjela njegova majka, još i danas zna za brojne turcizme. I u svakodnevnoj upotrebi. Mogu ove riječi mnogom današnjem čitaocu biti nepoznate. Čak i onom iz muslimanske porodice. Ali su one sastavni dio naših izražajnih sredstava. (Vrijedno je ovdje ukazati da i u Vukovim rječnicima ima podosta riječi ovoga porijekla. Tako u *Rječniku* iz 1818, koji sadrži 26.270 odrednica – riječi, ima oko 2.500 turcizama. U drugom izdanju *Rječnika*, iz 1852, koji sadrži 47.500 odrednica, ima oko 3.750 turcizama.) Sve to govori da ovaj leksički sloj nije zanemarljiv. Čak ni u našem jezičkom standardu.

Naravno, to je van svake sumnje, ovdje nisu u pitanju izvorni oblici datih riječi, ili, tačnije, najveći broj ovih riječi ovdje nije dat u svom izvornom obliku. Sve su te riječi poprimile naše fonetsko-morfološke osobine i kao takve one su postale naše riječi. Za neke od njih mi ni do danas nemamo domaće riječi koje bi ih u potpunosti zamijenile.

**LEKSIČKE SLOJEVITOSTI U ROMANU
“PONORNICA” SKENDERA KULENOVIĆA***

* Rad prvi put objavljen u časopisu *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. LV/LVI, Beograd, 1992, 25-44. Ovdje prenesen u latinicu iz knjige *Pisci i njihov jezik*, Beograd, Prosveta, 1995, 383-413. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

LEKSIČKE SLOJEVITOSTI U ROMANU “PONORNICA” SKENDERA KULENOVIĆA

Pisana riječ, ma koje vrste ona bila, pruža istraživačima lingvistima raznovrsnog materijala. Svakako, ovo se, prije svih, odnosi na literarne stvaraoce. Ti stvaraoći nude u svojim djelima i jezičkim proučavaocima čitave gramatičke sisteme podložne raznovrsnim analizama. Ovo, posebno, vrijedi za prozna ostvarenja. Da bi se dobila savremena slika gramatike jednoga jezika, dovoljno je uzeti u razmatranje jedno prozno djelo, jedan roman. Tu ćemo naći cjelovit gramatički sistem jezika na kome je taj roman napisan. Čak bi se moglo reći da nam takva literarna ostvarenja mogu ponuditi znatno više materijala nego jedna gramatika. Uz to, i ne manje značajno od toga, u književnim djelima, počesto, susrećemo se sa bogatijim rječnikom nego što nam ga nude klasični leksikoni toga jezika. Naravno, i ovdje sve zavisi od pisca i tematike o kojoj on piše u svome djelu. Ako je u pitanju veliki pisac, literarni stvaralac koji osjeća jezik, on će u svome djelu dati više leksike i gramatike savremenog jezika nego neka posebna studija. A koliko je jedan literarni stvaralac kadar da u svome djelu dâ realnu sliku i života, i govora sredine, i vremena o kome piše, to zavisi od njegovih literarno-kreativnih sposobnosti, od stepena njegove lične obrazovanosti i sposobnosti da osjeti puls vremena i društva. Jedno je sigurno: bez realne jezičke komponente, kojom se slika vrijeme i društvo, nema realne slike bilo koga segmenta ljudske zajednice. Toga su

svjesni svi pravi literarni stvaraoci. I upravo zbog toga mi se, i ne rijetko, susrećemo sa činjenicom da nam veliki pisci, snažna umjetnička pera, počesto narušavaju jezičke obrasce kakve propisuju standardni jezički normativi.

Ali, to je sve u duhu one klasične izreke: *Dunav ima právo da pravi korito kakvo njemu treba*. To jest, drugačije kazano: *velikim piscima je dozvoljeno i da ruše ustajale gramatičke kanone i da posežu za različitom leksikom*. S druge strane, opet, svaka gramatika standardnog jezika mora u sebe uključivati i osobine koje nam nude veliki literarni stvaraoci, njihova pisana riječ, upravo, mora biti osnova svake takve gramatike.

Skender Kulenović (1910-1978), o čijem je romanu *Ponornica* ovdje riječ, pripada mlađoj generaciji literarnih stvaralaca na srpskohrvatskom jeziku. Pojavio se u našoj književnosti pred drugi svjetski rat, a svoj roman *Ponornica*, koji je bio zamišljen kao trilogija, objavio je pred smrt (Nolit, Beograd, 1977). Najviše slave donijela mu je potresna poema *Stojanka majka Knežopoljka*, koja je ušla u sve antologije naše literature i postala značajno djelo savremene književnosti nastale na sh. jeziku.

Kulenović je po prirodi svojoj pjesnik. I u svojim proznim ostvarenjima on počesto piše čitave stranice pjesničkim stilom, lirski. I u romanu *Ponornica* to se lako zapaža. Na mnogim mjestima čitalac osjeća da pred sobom ima pjesnika, sada pjesnika koji svoje misli iskazuje proznim tekstom.

Ja sam u radu o Kulenovićevim poemama *Stojanka majka Knežopoljka* i *Na pravi put sam ti, majko, izišo* ukazao na veliki doprinos ovoga pjesnika našem jeziku. Kulenović je, prvo, bio veliki poznavalac jezika, uz to i prefinjenog ukusa. Kulenović je, drugo, odlično poznao sredinu o kojoj piše: bilo da je riječ o Kozari i Potkozarju, za koji ambijent je vezana njegova poema *Stojanka majka Knežopoljka*, bilo da je riječ o Bosanskom Petrovcu, piščevom rodnom mjestu, za koji je vezana radnja romana o čijim jezičkim slojevitostima je ovdje riječ.

Osnovna odlika svih Kulenovićevih literarnih ostvarenja jeste težnja da se ispuni klasična istina: riječima tijesno, mislima široko.¹

Roman *Ponornica*² nije po obimu veliko književno ostvarenje. Ima svega 255 stranica. Njegova radnja vezana je za kraj prošloga i početak ovoga vijeka. Upravo, vezana je za period kada se na ovim balkanskim vjetrovima – gdje su se sučeljavali, i ne od juče – Istok i Zapad – vrši smjena “gospodara”, kada dolazi do smjene vladajućih nacija i sistema. To je vrijeme kada Turska napušta ove krajeve, a mjesto nje se javlja druga carevina, takođe strana – Austrija. Ova smjena povlačila je za sobom mnoge druge promjene: od načina življenja do jezika. U ovome romanu Kulenović nam svojim klasičnim jezičkim izrazom i mnoštvom lirskih fragmenata nudi sliku jedne bosanske kasabe “sa... surove granice među carstvima” (*Ponornica*, 171) iz tih prelomnih vremena. A riječ je, da to i ponovim, o jednoj bosanskoj sredini koja je, sve do juče, bila ispunjena orijentalnim načinom života, u kojoj se sve odvijalo pod velom religije i Orijenta i koju, naglo, zahvataju “zapadnjački vjetrovi”, ideje koje počinju da se šire i po Balkanu, a čije je izvorište u sredinama Zapadne Evrope. Naravno, u tom sukobu staroga i novoga, staro se grčevito bori za svoj opstanak, za produžetak svoga bivstvovanja još malo, ali, kako to po pravilu biva u životu, novo je nemilosrdno. Ono sve ruši pred sobom. Istina, pisac nije stigao da zaokruži ovo svoje literarno čedo, nije uspio da nam dâ cjelovitu sliku zamišljene radnje romana, ali i na osnovu onoga što je pred nama dâ se naslutiti kuda bi se radnja romana upravljala u druga, zamišljena, dva dijela. Ovako, iz ovoga dijela romana, čitalac dobija sliku jedne sredine koja je iznutra sva rovita, koja je u fazi raspadanja,

¹ A. Peco, *Stazama našega jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1985, 209-234.

² S. Kulenović, *Ponornica*, Nolit, Beograd, 1977.

mada se to spolja teško može zaključiti. S te strane, Kulenovićeva *Ponornica* podsjeća na Stankovićev roman *Nečista krv* (isp. u romanu uvodno pismo, i očevu izjavu, str. 120).

Kulenović je odličan poznavalac sredine o kojoj piše u ovom romanu. To je sredina za koju ga vežu sve životne niti. To je njegov rodni kraj, čiji je i govor i način života nosio u sebi. Čak bi se moglo reći da je u *Ponornici* data hronika događaja sa kraja prošloga i početka ovoga vijeka, a data je kroz sliku životnih okolnosti koje prate jednu, do juče imućnu, muslimansku porodicu iz tih predjela Bosanske krajine.

U želji da nam dâ što autentičniju sliku vremena i sredine o kojima piše, Kulenović nam to u *Ponornici* sve daje u prvom licu. A tim načinom iznošenja radnji i događaja u literaturi se postiže jači efekat, veća autentičnost ispričanog. To je poznati “Ich-Erzählung”, koji se počesto sreće u literarnim ostvarenjima. Ali, pored piščevog jezika, tu još imamo jezik sredine o kojoj piše, gdje se jasno izdvajaju dvije religijsko-nacionalne skupine: muslimanska i pravoslavna / srpska. Svaka od ovih sredina ima svojih odlika koje se daju uočiti i u ovom Kulenovićevom romanu. Pored ta tri sloja (piščev jezik, jezik muslimanske sredine i jezik pravoslavne sredine), postoji i još jedan leksički sloj: to su tuđice, riječi stranog porijekla, i ne samo onoga orijentalnog nego i onoga evropskog – grčkog, romanskog i germanskog – porijekla. Dakle, u Kulenovićevoj *Ponornici* mogu se pratiti nekoliko leksičkih sloja. Nešto više o svim tim slojevima biće riječi na stranicama koje slijede.

Piščev jezik

Kulenović pripada onoj grupi književnih stvaralaca na sh. jeziku koji dugo klešu i tešu svoju pisanu riječ. Čak bi se moglo reći da njegova pisana riječ odslikava standardnu jezičku normu

datoga trenutka. To potvrđuju sva njegova literarna ostvarenja. To potvrđuje i njegova *Ponornica*.

Kulenovićeva *Ponornica*, kao što je ovdje već rečeno, data je u prvom licu. Tu je narator dosta slobodan pri odбору leksike, ali, sve u granicama sredine o kojoj piše. Inače, gramatička struktura je u potpunosti književna: od fonetike do sintakse. Takav jezički obrazac pisac vrlo često stavlja u usta i svojih junaka, bez obzira na njihovo porijeklo i obrazovanje. Istina, rečenični sklop je dosta jednostavan, bez velikih i komplikovanih sintaksičkih odnosa. Ali, to je jedna od osobina i cijeloga romana. Pisac ovdje nije težio ka kitnjastom i teškom stilu, kakav, recimo, nalazimo u nekim njegovim pjesničkim ostvarenjima (up. zbirku pjesama *Ocvale primule*). Evo za to potvrde. Roman počinje jednim privatnim pismom koje je pripovjedač dobio prije "četrdeset godina":

"Dragi Muhamedbeg,

Čula sam da se sprema da ti piše brat ti Muratbeg, pa sam ga zamolila nek metne i moje pismo, jer ja ne znam ni gdje si ni šta si..."

Istina, pisac tu primjećuje da se original razlikovao od prepisa "samo u tome što sam stavio interpunkciju i razlomio ga u odjeljke".

Što je sve ovo dato ovako, stvar je piščevog shvatanja u kakvom odnosu stoji dijalekatski tekst i književna norma. Za jezičke stručnjake, pogotovo one koji poznaju govor sredine o kojoj je ovdje riječ, jasno je da pisac ne pruža tačne podatke kada nas obavještava da je u onom privatnom pismu on stavio samo znakove interpunkcije i dao posebne odjeljke. Ovo zbog toga što je zona o kojoj je riječ u romanu tipično ikavskošćakavska; zatim, što su svi muslimani te zone tipični nosioci dijalekatskih osobina..., ali, to ovdje nije bitno. Pisac je imao pravo da i svojim junacima dâ književni jezik kao sredstvo za sporazumijevanje. A tamo gdje je on odstupio od ovoga, pružio nam je mogućnosti

da pratimo i onu drugu komponentu pisane riječi, da pratimo onaj dijalekatski sloj, makar i u fonetici. Leksički dijalektizmi, najčešće, nalaze se među tudicama.

Ima još jedna komponenta Kulenovićeve pisane riječi koja je interesantna za proučavaoce njegovog jezika. To su leksičke inovacije, novostvorene riječi za koje ne nalazimo potvrda u rječnicima našega jezika. Na tu osobinu Kulenovićeve pisane riječi ja sam ukazivao i u ranijim svojim radovima o Kulenovićevim pjesničkim ostvarenjima. Tih inovacija ima u svakom Kulenovićevom književnom ostvarenju. Naročito mnogo u poemi *Ševa* (v. kod mene: *Stazama našega jezika*, Beograd, 1985, 224-234). I u *Ponornici* ima takvih primjera (ima riječi koje ne potvrđuje, na primjer, *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika* koji je izdala Matica srpska u Novom Sadu). Ukazaću na neke od takvih riječi:

bezizgled (njen bezizgled, 146), *beščići* (beščići moji, 90), *kajsijaste* (kajsijaste puti, 181), *nenapojivo* (crno nenapojivo ždrijelo, 103), *neradovanje* (pa i samo neradovanje viđenju s majkom, 27), *naspijeva* (Šta im ovo naspijeva? 174), *nedajbože* (u kakvom nedajbože slučaju, 178), *okrzak* (jedan okrzak na desnoj nozi, 193), *nezamislivosti* (od neke nadzemaljske nezamislivosti, 97), *otparava* (miris rakije i znoja otparava na vrata, 127), *propupljenje* (od prvih propupljenja svijesti, 24), *protinjavaju* (kroz koji protinjavaju zvijezde, 108), *pouzjahaće* (pouzjahaće svoje konje, 218), *umermerenih i udraguljenih sultana* (67), *zapraporče* (Zrikavci se učute gdje naiđem, a čim ih prođem, zacerekaju se, zapraporče, 121), *zasutonjene* (Gledam u pradrevni mir zasutonjene šume, 143), *žderiknjiga* (Memnuna je... ostrašćena žderiknjiga, 44).

Kulenović, često, postojećim leksemama proširuje ili mijenja značenja. U *Ponornici* imamo i ovakve rečenice: *nebo se prolijeva; kiša mlàzā niz stakla* (27), *tutnjava se razvalja*

pomrčinom (27). Posebno je pitanje kakva je stilska uloga i ovih riječi, kao i svih tuđica o kojima će ovdje biti riječi. Ali, ti problemi iziskuju poseban rad.

Dijalekatske komponente

Ovdje je već rečeno da pisac smješta radnju svoga romana u Zapadnu Bosnu. Taj dio srpskohrvatske jezičke teritorije nastanjuju tri člana srpskohrvatskog jezika: Muslimani, Srbi i Hrvati. Iz dosadašnjih proučavanja te govorne zone poznato je da pripadnici ovih nacionalnih skupina ne pripadaju istom govornom tipu. Muslimani i Hrvati, po pravilu, pripadaju ikavskošćakavskom govornom tipu, a Srbi su nosioci ijekavskoštakavskog govornog tipa štokavskog narječja. Na dijalekatskoj razini ovi se govorni tipovi još uvijek jasno ispoljavaju i lako razaznaju. U romanu *Ponornica* Kulenović nije težio, ne uvijek, da svojim junacima daje i takva diferencijalna obilježja. Ali, ponegdje, i to se osjeća. Osjeća se, naime, razlika između govora muslimana, kao predstavnika vlasti koja odumire, i Srba, kao dojučerašnjih, a i još uvijek prisutnih, njihovih kmetova, obrađivača zemlje i čuvara posjeda.

Za muslimane ove zone što-narječja, kao bitne govorne osobine, pored ikavizma i šćakavizma, mogu se navesti i sljedeće: dosta čist vokalizam, fonetska izdiferenciranost između dvaju afrikatskih parova (*čaša* : *ćilim*, *džamija* : *đaci*), dosta stabilan izgovor konstriktiva *h* i *f* (*hoće*, *Muhamedbeg*, *fajda*, *prestah*); u deklinaciji ima arhaizama; neizjednačenost triju oblika množine – dativa, instrumentala i lokativa (*po tuđi leći*, *s moji sinovi*), neke posebnosti u antroponimiji (*Fate*, *Kadro*) i sl.³

³ A. Peco, *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, BHDZb., III, Sarajevo, 1982.

Pisac *Ponornice* nije težio ka tome da nam u svom romanu pruži i dijalekatsku pripadnost sredine o kojoj piše. Samo ponegdje izbiju i te govorne odlike. Tako imamo na str. 59. razgovor između dviju poznanica u kome, pored rečenica datih u duhu standardnog jezika, iskoče i neki dijalektizmi, tipa “Donese li ga tebi?” “Jok”, reče nena. “Niti joj ga ja *iščem*. *Išće* ga ona od mene, i sjeme šalje nekom tamo svome.”

Ili: “Pa u dvije riječi, Namka-hanuma” ... “Zna se da si u ovoj kući ti direk, a i treba, pogotovu kad su posrijedi naše ženske stvari: šalje ti selam Ferhatbeg. *Išće* ti Seniju. Ko je Ferhatbeg, zna se, ne treba ovdje da tupim zube!” (str. 61).

Ponavljam, ovakvih odjeljaka nema mnogo u romanu. Pisac je ovdje, vidi se i iz ovih primjera, svojim junakinjama, koje su iskonski ikavke, dao ijekavski govorni obrazac kao domicilnu osobinu. To je piščevo pravo. Mi smo mu zahvalni i za ovo malo dijalektizama što nam je ponudio.

Od drugih dijalekatskih osobina, a koje nam nudi *Ponornica* S. Kulenovića, da ukažem još na čestu upotrebu Nsg. u službi Vsg. To naročito kod ličnih imena: *Dragi Muhamedbeg*; iako niže: A kako ću, *dragi Muhamede* (str. 9); *Fehim-paša*, da se to nije krenulo po djevojku (19); *Nefs, moj Muhamedbeg, nefis* (257); *Dragi otac* (81); *Eto, otac dragi* (81).

Ova osobina, da se u službi vokativa upotrebljava oblik nominativa, najčešće je vezana za lična imena uz koja ide i neka titula: *aga, beg* i sl. Rjeđe se ta osobina javlja uz opšte imenice, kao, na primjer, uz imenicu *otac* i sl. (v. u BHDZb., III, str. 38).

Od ostalih specifičnosti ovoga jezičkog sloja u Kulenovićevom romanu *Ponornica* posebno mjesto imaju turcizmi, riječi orijentalnog porijekla koje su ovamo stigle posredstvom turskoga jezika i tu poprimile sva obilježja govora u koji su te tuđice ušle. Ali, o tom jezičkom sloju *Ponornice* biće riječi niže. Ovdje samo ističem da gradska sredina, a o njoj je u ovome romanu pretežno

riječ, nudi znatno više riječi toga porijekla nego ista nacionalna grupacija, ali sa sela. I to je shvatljivo.

Drugi dijalekatski sloj, koji, istina rijetko, potvrđuje i roman *Ponornica* jeste ijekavskoštakavski govorni obrazac svojstven srpskom stanovništvu Zapadne Bosne, pa i Bosanske krajine. I o tome govornom tipu dosta se zna u srpskohrvatskoj dijalektologiji. Ovdje ću ukazati na neke bitnije osobine toga govora: pored ijekavizma i štakavizma (*bijelo, dijete; klijesta, ognjište*), ovaj govor karakterišu i sljedeće osobine: česta pojava supstitucije samoglasnika *a* i *o* samoglasnicima *o* i *u*; tj. dosta izražena pojava zatvaranja samoglasnika (*sedom, esom; mumak, mutika* < sedam, jesam; momak, motika); sažimanje samoglasničke skupine *ao* u korist prvoga iz skupine, u jednom dijelu ovih govora (*doša, otiša*); fonema *h* je skoro nepoznata (*ladno, ljeb, uo* < hladno, hljeb, uho); fonema *f* se javlja, ali ne dosljedno (*u fabriki, profesur*, pored: *vabrika, virma, vriško*); sonant *j* često se gubi iz inicijalne pozicije (*edan, esam, est* < jedan, jesam, jest); i tu ima arhaizama u deklinaciji (*kazivo mladićom, doša sa svatovi, u gradovije*).⁴

Samo neke od navedenih osobina potvrđuje nam i Kulenović u svojoj *Ponornici*. Tako tu nalazimo: kožunima *ušljivijem*, jorganima *svilenijem*, ovije *oraja* (100), *u ambar* (90), *merameta, Tairbegu*; zatim: *Muptiji, u Muptijinoj ruci* (102), *međeda (međed)*, *višeke, uvatio* za uši; *ajduku* (190). I ova dijalekatska sredina zna za upotrebu Nsg. u službi Vsg.: *E, moj beg; Je li po volji u kuću, beg?* I tu, kako primjeri pokazuju, ova osobina, tj. oblički sinkretizam Vsg. i Nsg., javlja se uz titule preuzete iz turskoga jezika. Istina, ova pojava, pojava oblika Nsg. u službi Vsg., može se javiti i od nekih drugih ličnih imena i opštih imenica, to naročito u onim slučajevima gdje bi fonetske izmjene davale oblike sa suglasničkim skupinama težim za izgovor ili neobičnih za tu govornu sredinu (up. *Abdulah, Alah,*

⁴ M. Dešić, *Zapadnobosanski ijekavski govori*, SDZb., XXI, Beograd, 1976.

koje u Vsg. imaju danas običan nastavak *-u*: *Abdulahu, Alahu*, ali: *mačak, kučak, prasac* i sl.).

Dijalekatski sloj u romanu *Ponornica*, kao što navedeni primjeri pokazuju, nije mnogo zastupljen. To može biti razumljivo ako se ima u vidu piščev stav prema jeziku kao gramatičkom sistemu. On, naime, teži ka standardu i sve lokalne govorne osobine boji tim, standardnojezičkim koloritom. Samo ponegdje, i ponekad, on dopušta da se u njegovu pisanu riječ probije i neki tipični dijalektizam. Pa, ipak, i ono malo dijalekatskih osobina koje nam je on ovdje ponudio, jasno ukazuje na govorni arel za koji je vezana radnja romana. Leksički dijalektizmi, ponavljam, vezani su uglavnom za tuđice.

Tuđice

S obzirom na vrijeme kada se dešava radnja romana, s obzirom na prostor za koji je ona vezana, razumljivo je što u romanu ima podosta riječi tuđeg porijekla. Te tuđice su raznolike i njihovo porijeklo je višestruko. Upravo, za sh. jezičko područje, kao lingvističku cjelinu, od ranije se zna da je u prošlosti bilo izloženo raznolikim stranim uticajima. Otuda i u savremenom sh. leksičkom fondu podosta riječi čije je porijeklo vezano za različite jezike: za njemački (naročito u centralnim i sjeverozapadnim dijelovima sh. jezičke teritorije), za mađarski (vojvodansko područje), za grčki (istočniji predjeli), za talijanski (priobalni pojas i ostrva), za turski (istočni predjeli i bosanskohercegovačko područje). Istina, ovi strani nanosi nisu podjednako obični kod svih žitelja pojedinih oblasti. To, umnogome, može zavisiti i od nacionalne i vjerske pripadnosti, od stepena obrazovanja, danas i od godina starosti. Naime, u zapadnijim predjelima germanizmi su mnogo prisutniji nego što je to slučaj sa istočnijim krajevima. Nasuprot tome, romanizme nalazimo u govorima duž cijele obale

Jadrana, a turzicmi su svojstveni centralnim i istočnijim govorima sh. jezika. Pored ovih čisto geografskih momenata ovdje imaju veliki značaj i religiozni momenti.

Pripadnici islamske vjeroispovijesti još uvijek u svome rječniku imaju podosta turcizama, čak i znatno više od pripadnika drugih vjeroispovijesti na ovome tlu. Nasuprot tome pripadnici pravoslavne vjere znaju za veći broj grecizama od onih prvih. I tako dalje.

U *Ponornici*, sasvim razumljivo, ima najviše turcizama, ali su brojne i tuđice onoga drugoga tipa, evropeizmi. Ja, ovdje, posebno ukazujem na lična imena koja srećemo u romanu.

Kao što je već rečeno, radnja romana vezana je za jednu muslimansku zapadnobosansku sredinu. Otuda tu i najviše muslimanskih ličnih imena. To su, po svome porijeklu, orijentalna imena, najčešće preuzeta iz turskoga jezika. To je jedna od bitnih odlika muslimanske antroponimije na našem jezičkom tlu. Sve do naših dana ta su imena bila odlika antroponimije pripadnika islamske vjere kod nas. To potvrđuje i Kulenović u *Ponornici*. Tu se javljaju ova lična imena toga porijekla:

Alija, Alibeg, Arifa, Asim, Ferhat, Fehim, Halil, Husein, Husref, Ibrahim, Memnuna, Muhamed, Murat, Hrustem, Naila, Nedžida, Namka, Omer, Azemina, Selim, Senija, Sulejman, Šaban, Tahir, Vasvija, Zarfa.

Uz ova imena, pa i u romanu, mogu da se jave i različite titule: *aga, beg*, što, u osnovi, ima socijalnu komponentu. I ova imena, bez obzira na njihovo porijeklo, uklopila su se u naše antroponimijske obrasce; poprimila i prozodijske i deklinacione odlike govora sredine u kojoj se javljaju. To je razumljivo s obzirom na to da muslimani nikada nisu masovno govorili turski jezik. Ono što se znalo iz toga jezika, bile su odvojene lekseme, a i one "obučene" u naše gramatičko ruho.

Drugi antroponimijski sloj, koji nam nudi *Ponornica*, pripada hrišćanskoj antroponimiji. To su ova lična imena:

Vaso, *Savo*, *Mihailo*, *Todin*, *Đorđe* (ovdje sveti Đorđe), *Ostoja*; uz njih dolaze i nekoliko ženska imena: *Smiljana*, *Jovanka*, *Zorka*, kao i *Gertruda* “kćerka kotarskog predstojnika” i *Eliza* (iz Kaira).

Samo nekoliko od ovih imena pripada izvornom hrišćanskom antroponimijskom sistemu, i koja su u naš jezik ušla zajedno sa hrišćanstvom. To su: *Vaso* (grč. Basíleios), *Savo* (hebr. sabá, preuzeto iz grčkog), *Jovan* (grč. Iōánnēs < Iōchánnēs), *Mihailo* (grč. Michaél), *Todin* (Todor < grč. Thódoros < Theódoros).

Od ženskih imena tom antroponimijskom sloju pripada *Jo-vanka* (grč. Iōánnā < Iōánnēs).

Gertruda pripada njemačkom antroponimijskom sistemu. Ovdje je to ime kćerke predstavnika austrijske vlasti (njem. Gertrud), a *Eliza* (Elizabeta je iz grč. Elísabet od hebr. *Elīšēbā*). Ova dva posljednja imena mogu se danas sreći i kod članova naše jezičke zajednice. U vrijeme o kojem se govori u Kulenovićevoj *Ponornici*, pogotovo u sredini o kojoj je tu riječ, takva imena nikako nisu pripadala našem antroponimijskom sistemu.

Među navedenim imenima, koja su vezana za hrišćane zastupljene u *Ponornici*, ima nekoliko i naših izvornih, slovenskih imena, imena koja nisu vezana za religiju, a koja se, opet, zbog religijskih uzročnika isključivo odnose na Srbe. To su, ovdje: *Smiljana*, *Zorka* i *Ostoja*. To su naša narodna imena. Ona vuku svoje porijeklo iz daleke slovenske antroponimije i sačuvala su se do naših dana prvenstveno u antroponimiji pravoslavaca. Kod ostalih članova sh. jezičke zajednice, tj. kod katolika i muslimana, zbog strogih religijskih normi, ta su imena ustupila mjesto onom antroponimijskom sloju koji propisuju vjerski normativi. Takav odnos u sh. antroponimiji zadržan je sve do naših dana. Tek se u novije vrijeme, i u ona dva iskonski tuđa onomastikona (romanski,

kod katolika, ili arapsko-turski, kod muslimana), uključuju, ili su se uključivala i iskonska slovenska imena tipa: *Mili, Dragi, Zlatan, Dragan, Goran*, za muška lica; odnosno *Vesna, Mila, Višnja, Dunja*, za ženska lica.

Vidjeli smo, i Kulenović ima kod muslimana isključivo orijentalni onomastički sloj. Istina, uz ta izvorna imena može se javiti i neki nadimak našega porijekla, tipa: *Vepar, Prorašljika*, što se često javlja u svim narodnim govorima.

I ovo nekoliko ličnih imena, koja nudi Kulenović u svojoj *Ponornici*, jasno govori o društvenoj raslojenosti u sredini o kojoj je riječ. Ta raslojenost, i ovdje, kao i inače na našem jezičkom području, vezana je za religijsku pripadnost članova naše društvene i jezičke zajednice. Upravo, tu je religija ona vododijelnica koja je, počesto, bila nesavladiva. Kulenović nam to vrlo ilustrativno pokazuje u ovome romanu. Istina, i tu se naziru "novi vjetrovi". Dok kod starijih generacija imamo vrlo oštro iskazane razlike zasnovane na vjerskom i društvenom odnosu među žiteljima ovih krajeva, mlađe generacije, kojima pripada i glavni junak romana, Muhamed, ruše te srednjovjekovne okove i uspostavljaju ne samo mostove saradnje među braćom po jeziku i krvi nego udaraju i temelje jednom drugom životu u kome ne bi trebalo da se ljudi razlikuju po tome ko je u kakvoj vjerskoj sredini rođen i stasao. Ti novi naraštaji unijeli su svježine u našu antroponimiju. Zasluga za to, nesumnjivo, pripada i generaciji kojoj je pripadao i pisac romana o kome je ovdje riječ.

Među drugim tudicama koje nam nudi *Ponornica* razlikujemo riječi orijentalnog porijekla koje mi, obično, nazivamo turcizmima, a uz njih ima podosta i tzv. evropeizama, riječi koje su u naš rječnik ušle iz nekog drugog evropskog jezika.

Turcizmi

U *Ponornici* ima preko 200 riječi koje su ili preuzete iz turskoga jezika ili su izvedene od riječi toga porijekla. Ja sam te riječi, uglavnom, naveo u rječniku koji prati prvo izdanje *Ponornice* (259-267). Ovdje ću ukazati samo na neke od njih:

aje-ajeta, akšam, akšamčić, akšamluk, akšamlučar, akšamlučiti, alaturka, Allahu egber, Alejhiselam, alem, alkatmer, almas, almas-grana, anterija, ahmedija, ašikluk, aščibaša, aščija, baglama, Bajram, bardak, basamak, bašluk, beg, begluk, bez, bezbeli, belaj, berat, beščić (dem. od beg), binjedžija, bismillah, bismila, bulbul, buljuk, bungur, burak, butum...

Uz ove riječi, koje još i danas čine sastavni dio rječničkog fonda muslimana, dolaze i one koje su vezane za teološke studije na Al-Azharu u Kairu, a koje, prirodno, nisu ušle u naš leksički fond. Ili, tačnije, nisu postale opšte, nisu postale sastavni dio rječnika širih slojeva. Među tim riječima imamo: *Tarih-Islam (Istorija monoteističkih religija, sa islamom kao središnjom tačkom)*, *Tefsiri-Kuran (Komentar Kurana...)*, *Tefsiri-Hadis (Komentar iskaza Muhameda i njegovih nasljednika, str. 11)*.

Za ovaj dio leksike romana *Ponornica* može se uočiti i još jedna posebnost. Pisac poštuje rječnički fond sredine o kojoj piše. Otuda tu brojni turcizmi. Ali, ne robuje tome rječniku. Otuda u *Ponornici* i porodični nazivi: *otac, stric, djed*, a ne oni orijentalnog porijekla: *babo, aba; amidža, adže; dedo*, mada su ovi posljednji još uvijek u živoj upotrebi na području Bosne i Hercegovine, posebno u govoru muslimana.

Koliko su turcizmi, kao, uostalom, i svi drugi tuđi leksički nanosi, ovdje vezani za određene predmete i kao takvi su u potpunosti primili naše fonetsko-morfološko ruho, pokazaće ovaj odlomak iz romana:

"Murate, ne budi ti zapovjeđeno, bi li odozdo donio moj kufer?"

On spremno skoči.

"Onaj veliki", rekoh za njim.

Donio sam svakom ponešto – i slugama.

Dok predajem darove, ocu ćehlibarčibuk, majci tešku kumaš-svilu za anteriju, – Fafica sja kao mangala, sigurna da će i nju nešto zapasti, a radoznala šta. Muratu, kad mu predadoh zurnu, nestade onog morskog nabora među obrvama. Fafica, kad joj metnuh na ruke zelenu svilu posutu ljubičicama, stavi je po sebi pa se zari u me... (str. 41).

Kao što i ovi primjeri pokazuju, turcizmi / orijentalizmi ovdje su vezani za određene predmete. Oni su došli u naš jezik u ono vrijeme kada su nam iz tih sredina stigli i predmeti koje imenuju. I, što je značajno za naš slučaj, iščezavaju iz našega jezika zajedno sa iščeznućem predmeta koje imenuju. Otuda potreba da se danas uz književna djela sa ovakvom leksikom obavezno daje rječnik u kome se objašnjavaju ti turcizmi. Mlađe generacije ne znaju njihovo osnovno značenje. Nije isključeno da ovakva literarna djela, upravo zbog ovoga leksičkog sloja, teže čitaju mlađe generacije. Turcizmi njima "strše", ne mogu ih uklopiti u svoj leksički fond, iako su sve te riječi u potpunosti uklopljene u naš gramatički sistem, ali, a to je bitno, smanjena je njihova frekventnost.

U vezi sa ovom problematikom, životom turcizama u srpskohrvatskom jeziku, posebno u govoru muslimana Bosne i Hercegovine, ali i ne samo njih, kod nas se, nerijetko, javljaju dileme o broju tih riječi u našem leksičkom fondu i broju onih koji su se mogli sporazumijevati na tome jeziku. Ja sam u nekoliko ranija svoja rada, posebno u knjizi *Turcizmi u Vukovim rječnicima*, ukazao na brojnost riječi ovoga porijekla u sh. jeziku, posebno u Vukovim rječnicima. Taj broj se u Vukovim rječnicima kreće do 3.500 (drugo izdanje), a Škaljić nas obavještava u svojim

Turcizmima u srpskohrvatskom jeziku, da broj tih riječi u srpskohrvatskom jeziku ne prelazi 9.000. Svakako, ovdje se imaju na umu i one riječi koje su na našem jezičkom tlu imale vrlo uzak krug upotrebe, koje, nikako, nisu imale opštiji karakter.

U zaključku moje knjige *Turcizmi u Vukovim rječnicima* konstatuje se da, i pored relativno velikog broja riječi ovoga porijekla u našem leksičkom fondu, mi nismo u mogućnosti da uspostavimo “ni najelementarniju komunikaciju sa onima kojima je turski jezik maternji” (str. 241). Postavlja se pitanje zašto, ako, inače, znamo da se ljudi vrlo lijepo sporazumijevaju i sa nekolike stotine riječi? Odgovor je dat u tome zaključku. Naime, mnoge od tih riječi, koje mi nazivamo turcizmima, ne odgovaraju ni glasovnom, ni obličkom strukturom svojim izvorima. One su ulaskom u naš jezik poprimile osobine našega jezika: i fonetske, i morfološke i akcenatske. Tako su se one uklopile u naš leksički fond i u njemu se ponašaju kao naše riječi: obukle su, prosto rečeno, naše gramatičko ruho. Uz to je nužno znati i činjenicu da se naš gramatički sistem bitno razlikuje od turskoga, da naša rečenica ima drugačija obilježja od rečenice u turskome jeziku i da mi nismo primali u svoj jezik “rečenicotvorne” elemente iz turskoga jezika. Zato mi, i pored velikog broja turcizama, nismo kadri sastaviti ni najobičniju rečenicu na turskome jeziku, ukoliko, naravno, nismo i posebno učili gramatiku toga jezika.

Istina, ima i drugačijih mišljenja. Tu skoro, jedan naš istoričar iznio je i sasvim suprotno mišljenje. On kaže: “Netačna je predstava da južnoslovenski svet tu (na našem jezičkom tlu, posebno u Bosni i Hercegovini, A. P.) ne poznaje turski jezik.” A u naš rječnik “ušlo je oko četiri hiljade reči – dovoljno da se samo tim jezičkim blagom čovek može lepo sporazumevati. Petina reči u srpskom jeziku je turskoga porekla.”⁵ Ovaj citat iziskuje posebno

⁵ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, Prosveta, Beograd, 1989, 322.

razmatranje problematike vezane za ulogu tuđica u jednom jeziku i odnosu turcizama i naših riječi u sh. jeziku. Ja ću ovdje ukazati samo na neke momente iz te problematike. 1. U našem rječniku, posebno u rječniku muslimana Bosne i Hercegovine, ima više od 4.000 riječi koje mi ubrajamo u turcizme.⁶ I te riječi čine aktivni leksički fond. Pa, ipak, mi nismo u stanju da od njih sačinimo ni najobičniji iskaz na turskom jeziku, iako je tačna tvrdnja, koju navodi i M. Ekmečić, da je za međuljudsku komunikaciju dovoljno i manje od 4.000 riječi. Otkuda taj nesklad? Odgovor na ovo pitanje nalazi se u činjenici da tuđice, pa i turcizmi, u našem (ili bilo kom drugom) jeziku ne čine sistem. To su samo po porijeklu strane riječi, jer su i svoju fonetsku, i svoju morfološku, i svoju akcenatsku komponentu, u najvećem broju slučajeva, saobrazile sa tim dijelovima naše gramatike, ili gramatike govora u kome istrajavaju. Dakle, to više nikako nisu riječi turskoga jezika. To su danas naše riječi koje smo mi, nekada, preuzeli iz toga jezika. A da bi se ostvarila komunikacija na nekom jeziku, nije dovoljno poznavati samo jedan broj leksema iz toga jezika. Potrebno je, uz to, poznavati i gramatiku toga jezika i sve one elemente koje koristi taj jezik pri stvaranju osnovnih elemenata govora, pri stvaranju rečenice. Bez tih rečenicotvornih elemenata nema komunikacije. U vezi s tim stoji činjenica da naš svijet, naš "obični čovjek", čovjek koji nije učio turski jezik, bez obzira na broj turcizama koje je on nosio u svome rječniku, nije bio sposoban da na tom jeziku iskaže jednu cjelovitu misao. Istina, on je mogao iskazivati odvojene riječi koje je stranac mogao razumijevati i na osnovu tih govornih segmenata zaključivati o čemu govornik priča. Ali, ponavljam, to nije jezik.

Drugo je pitanje koliko turcizama ima u našem jeziku. Taj broj nikako nije ustaljen. To zavisi kako od vremena, tako i od sredine, pa i stepena obrazovanosti ispitanika. Svakako, taj broj

⁶ Isto, 322.

nije mali. Ne, bar, u krajevima u kojima su duže vremena boravili Turci. Podatak da je “petina reči u srpskom jeziku.... turskoga porekla” na koji se autor ove vrijedne knjige poziva i kasnije,⁷ nikako ne odgovara činjeničnom stanju. Ni na dijahronom, ni na sinhronom presjeku našega jezika. U Vukovim rječnicima, nasuprot Kopitarevom mišljenju, koje navodi Ekmečić, taj broj se može kretati do jedne dvanaestine (up. 26.270 riječi u *Rječniku* iz 1818 : 2.500 turcizama; odnosno 47.500 : 3.500 u *Rječniku* iz 1852⁸).

Dodajmo uz ovo da se slično dešavalo i sa njemačkim jezikom na našem tlu. Istina, to je bilo drugačije vrijeme, drugačiji način života, a i gramatička struktura njemačkog jezika bliža je našoj (i njemački i sh. pripadaju indoevropskoj jezičkoj skupini), pa, ipak, ni taj jezik nije dublje prodro u narod. I on je ostao vezan za određene društvene slojeve.

Koliko je naš čovjek, makar bio i iz “turskoga tabora”, ostao vjeran svome porijeklu i svojoj zemlji, govore i ova dva podatka. Prvo. Arif-beg Rizvanbegović, u poeziji poznat kao Hikmet, a unuk Alipaše Rizvanbegovića, koji je živio u Carigradu, visoko je cijenio jezik svojih predaka, koji je “sposoban za svaku vrst pjesme”, uz to on kaže da je njegov narod “najveći pjesnik” (isp. o tome kod mene: *Iz jezičke teorije i prakse*, Beograd, 1987, str. 14, napomena 23). Drugi podatak: Skender Kulenović, koji je, nesumnjivo, spadao među najbolje poznavaoce našega jezika i koji je, uz to, dobro poznao i prilike među muslimanima, nudi nam u *Ponornici* i svoje viđenje problematike o kojoj je riječ. Tu čitamo:

⁷ Isto, 435. Tu čitamo: “Početkom XIX veka računa se da od 100 srpskih reči u narodnom govoru na ove turskog porekla otpada dvadeset, grčkog pet, mađarskog tri, latinskog jedna i francuskog i italijanskog po 0,50 jedne reči”, i dalje: “Jernej Kopitar je tada računao da je od 30.000 srpskih reči u prvom izdanju rečnika Vuka Karadžića na turske trebalo da otpada šest hiljada.” Novija ispitivanja ove problematike, ponavljam, tu su unijela izvjesne korekcije.

⁸ V. A. Peco, *Turcizmi u Vukovim rječnicima*, Vuk Karadžić, Beograd, 1987.

“Od Allaha koji traži pomoći,
neka Mevlud Pejgamberu prouči.”

Tako počinje prevod na “bosanski”, a Muhamed-efendija uči na turskom originalu, jer to djeluje uzvišenije; “bosanski” prevod ionako svi znaju napamet, ili bar priču pjesme, pa im nije teško slijediti i na turskom, *koji niko ovdje ne zna osim Muftije, mene i strica Kunstmalera; još pet stotina godina turska vlast ovdje da je ostala, ovi negdanji patareni govorili bi ‘bosanski’*” (str. 154-155, podvukao A. P.).

To su činjenice koje potvrđuje svako ozbiljnije prodiranje u istoriju i Bosne i muslimana na ovim našim prostorima. I, što je takođe značajno, to vrijedi i za pripadnike islamske vjere na drugim prostorima srpskohrvatske jezičke teritorije a koji su slovenskog porijekla. Svuda je srpskohrvatski jezik bio i ostao sredstvo za međusobnu komunikaciju. To čak i u slučajevima kada su se naši ljudi nalazili na tuđim jezičkim prostorima, pa i u samoj Turskoj. Po nekim saznanjima, takvih slučajeva ima i danas. Otuda u našem narodu glagol “turkesati”, govoriti turski, tj. govoriti jezikom koji sredina ne razumije.

Ti naši iseljenici, ti muhadžeri, ni poslije dužeg boravka u tuđini, u jabani, nisu se odricali ni svoga porijekla, ni svoje zemlje. Zato nam nudi lijepu potvrdu i *Ponornica*. Up.:

“Taj naš Husrefbeg... ‘očevidno u nekoj svojoj misli, odgovara stric Selimbeg.’ *Ne bih, veli, dao jedan kamen i jedan busen naše zemlje za sav onaj bursanski sultanski mermer i sevlije! Volio bih tamo čuti svoga kera, nego ovdje najglasnijeg mujezina.*”

To je ljubav za rodni kraj, ljubav za svoju zemlju koju ništa ne može da zamijeni. To je ona ljubav koju nam i danas potvrđuju naši iseljenici u bilo kojoj zemlji, bližoj ili daljoj, svejedno.

Vrijedno je uz ovo dodati i činjenicu da se muslimani nisu nikada osjećali Turcima. Vjerska spona nije mogla da otkloni

mnoge druge razlike: od običaja do jezika. Otuda na našem tlu, i to prvenstveno kod muslimana, naziv Turkuša, za Turke. A taj naziv nosi u sebi i dozu pejorativnosti. Za to ima potvrda i u *Ponornici*.

Turkuše, govori Husrefbeg, nek ovo dobro upamte! ... Oblijeću mi oko kćeri – da im je naših ljepotica! Ne dam, pa da im je kuća sva od alema! Daću je Jermeninu, i Đurđijancu, sa Turkušom mi, beli, neće leći u dušek... upihtijaše se, mene iz mog iščupaše, a ovdje me umuhadžeriše. I leći ću im u zemlju kao u otrov!

A šta se podrazumijeva pod nazivom “Turkuša”, pisac nam nudi u redovima koji slijede:

Turkuša – znam dobro šta to znači, stotinu sam puta to čuo u obitelji: to je kod nas izraz krajnjeg gađenja prema predstavnicima carevine koja je otišla. Čak i našeg čovjeka, ako je računčija ili ako je spužvast, pihtijast, nazivaju ovdje Turkušom, a to se osjećanje najbolje izražava u tome što se takvog čovjeka gade i žene. (str. 115)

Bilo kakav komentar ovome, svakako, bio bi suvišan (isp. kod mene u navedenoj knjizi, str. 7-9).

Grecizmi

U *Ponornici* ima podosta i grecizama. To su, u najvećem broju, riječi koje su poznate i drugim evropskim jezicima i koje se, nerijetko, nazivaju i evropeizmima. To su ovi primjeri:

u agoniji (63, grč. agon), *akademiju* (30, grč. Akadēmeia), *arheologiju* (13, grč. arheo + lógos), *astronomiju* (13, grč. astro + nómos), *arhitektonskim cjelinama* (64, grč. arhitékton), *astralnim zaletima* (64, grč. astēr), *atletika* (236), *u atletskom trikou* (235, grč. athlētēs), *akustično* (149, grč. akúo), *anđeo* (156, grč. ángelos), *amazonka* (240, grč. a-mazós);

biblioteku (208, grč. biblio + thēkē);

cilindrovu stranu (239, grč. kýlindros);

dijademe (67, grč. diádēma), *dijagnoze* (216, grč. diágnosis), *diplomu* (12, grč. diplóos), *demonско* (129, grč. daímōn);

eklektika (33, grč. eklégō), *etnološki* (20, grč. etno + lógos), *etika* (252, grč. ēthos);

filozofiju (207, grč. filo + sofia), *fizikalnu terapiju* (246, grč. fýsis i therapeía), *fonetici* (81, grč. fōnē), *fotografiju* (113, foto + gráfo);

gami (33, grč. gamma), *geometrija* (33, grč. geo + métron), *grafika* (16, grč. gráfo), *gumenjašem* (247, grč. kómmi);

hartije (255, grč. chártes), *hemiju* (13, grč. chēō), *hijerarhiju* (187, grč. hierós + árcho), *hiljaditi put* (224, grč. hiliás), *histerija* (62, grč. hystéra), *hormoni* (25, grč. hormáo) *hiperbolisano* (95, grč. hyperbállō), *harmoniku* (128, grč. harmonía);

istorije (11, grč. historia);

kanonu (59, grč. kanon), *katarza* (252, grč. katháirō), *na katedri* (246, grč. kathédra), *katastrofu* (239, grč. katastréfō), *klimakterična* (140, grč. klimaktēr), *kosmičke* (33, grč. kósmos), *kliniku* (207, grč. klínē), *kiklop* (68, grč. ciklops);

laički (207, grč. laós), *logike* (11, grč. logós);

metaforičan (206, grč. metaforá), *mikroskopsku* pustinjsku prašinu (254-255, grč. mikro + skopéo), *monoteističkih* religija (11, grč. mono + theós);

nostalgično (206, grč. nóstos = povratak + álgos = bol);

paraboli (64, grč. parabole), *panteizma* (96, grč. pan + theós);

piramide (13, grč. pyramís-ídos), *poezija* (252, grč. poiētēs), *policija* (96, grč. politeía), *problem* (97, grč. próblēma), *psihologija* (11, grč. psiho + lógos), *iz pizme* (87, grč. peĩsma);

scenarijama (231, grč. skēnē), *simbolike* (57, grč. sým-bolon), *stila* (33, grč. stylos), *satrap* (33, grč. satrápēs), *sarkofaga*

(67, grč. sárx-sarkōs-meso + fagein = jesti), *sfinga* (14, grč. sfinx-sfingós);

tamjan (143, grč. thymíana), *telefonski stubovi* (16, grč. tele + fōnē), *talenta* (181, grč. tálanton, lat. talentum), *terapiju* (246, grč. therapeía), *talas* (238, grč. thálatta, thálassa);

u zoološkoj bašti (251, grč. zoo + lógos).

Sve ove riječi, ponavljam, čine sastavni dio rječnika svakog iole obrazovanijeg člana naše jezičke zajednice. Sve ove riječi, uz to, pripadaju i drugim evropskim jezicima i kao takve čine naše zajedničko leksičko blago, a koje su nam svima stigle iz grčkoga jezika. Sve ove riječi, konačno, mogu da se svedu pod zajednički imenitelj: evropeizmi. Naravno, za neke od njih mi imamo i vlastite riječi, za neke takvih zamjena nema. Dodajmo uz ovo da neke od navedenih riječi mi nismo morali preuzeti neposredno iz grčkoga jezika. Tu je mogao postojati i neki drugi jezik, romanski ili germanski, svejedno, kao posrednik, ali je činjenica da su sve te riječi upravo grčkog porijekla, odnosno iz grčkog su stigle u ostale evropske jezike.

Romanizmi

Ima u *Ponornici* podosta i riječi romanskog porijekla, a koje smo mi primili ili iz latinskoga ili nekog drugog romanskog jezika. Među ovim tudicama ima mnogo i onih koje bi se mogle nazvati evropeizmima. Istina, i ovaj leksički sloj, kako u romanu *Ponornica*, tako i inače u našem jeziku, više je vezan za intelektualnu leksiku, za leksiku koja nema opštiji karakter i ne čini sastavni dio rječnika širih društvenih slojeva. Da ukažem i na tudice toga porijekla u *Ponornici*:

adresu (8, fr. adresse), *akvamarin* (10, lat. aqua + mare), *aleju* (14, fr. allée), *ambasadore* (254, fr. ambassadeur), *ambicije* (65, lat. ambitio), *amplitude* (160, lat. amplitudo), *enterijer* (33, fr. enterieur), *asistenture* (246, lat. assistere), *apsolutni* (254, lat.

apsolutus), *autoritete* (12, lat. *autoritas*), *sa abažurom* (254, fr. *abat + jour*); *u... altu* (181, tal. *alto*);

banda (60, tal. *banda*), *banku* (125, tal. *banca*), *bocu* (247, tal. *bozza*), *bilijara* (126, fr. *billard*), *bokal* (124, tal. *boccale*), *balansersku polugu* (235, fr. *balance*), *s bajonetima* (228, fr. *Bayonne*), *bronzanom* (216, tal. *bronzo*);

centralnom području (95, lat. *centrum*), *ceremonijal* (733, lat. *caerimonia*), *cigar-papir* (247, šp. *cigarro + grč. pápyros*);

dekanat (13, lat. *decanus*), *dijamanata* (56, fr. *diamante < grč.*), *depeša* (18, fr. *dépêche*), *doktora* (136, lat. *doctor*), *droga* (96, fr. *drogue*);

ex privata (11, lat.), *elegantan* (239, *elegans*), *emblemi* (33, fr. *emblème*), *enterijer* (33, fr. *enterieur*); *sa ekipom* (232, fr. *equipe*);

franka (239, fr. *franc*), *i france siješ* (175, fr. *franc*), *fabula* (68, lat. *fabula*), *faksimil* (9, lat. *facere + similis*), *u figuri* (99, lat. *figura*), *figuralna kompozicija* (244, lat. *figura + compositio*), *ferije* (98, lat. *feriae*), *fetiš* (131, fr. *fétiche*), *flora* (66, lat. *flos-floris*), *freske* (33, tal. *fresco*), *fragment* (64, lat. *fragmentum*);

fontana (128, tal. *fontana*); *fioritura* (197, tal. *fioritura*), *fino* (216, tal. *fine*);

garnizonske (68, fr. *garnison*), *gravitacijskim padovima* (64, lat. *gravitas*);

hotel (67, fr. *hotél*), *humor* (209, lat. *humor*);

imponuje (130, lat. *imponere*), *inkristrirana* (73, lat. *in + crusta*), *insekta* (13, lat. *insecare*), *instinkt* (140, lat. *instinguere*), *interpunkcija* (9, lat. *interpungere*), *imuna* (208, lat. *immunus*);

kazamatu (124, lat. *casamatta*), *kazuistika* (12, lat. *casus*), *kandidat* (126, lat. *candidus*), *kalambura* (140, fr. *calambour*), *kolege* (246, lat. *collega*), *kejom* (12, fr. *quai*), *komentar* (11, lat. *commentarius*), *kostimiranih* (235, fr. *costume*), *kolonizatorskog*

(206, lat. colonia), *konkubinata* (255, lat. concubina), *kravati* (125, fr. Croate), *kulinarstvom* (74, lat. culina), *kvadratima* (80, lat. quadratus), *komandir* (228, tal. comando), *kavaljer* (212, fr. cavalier), *kompanjon* (219, fr. compagnon);

lak-cipele (125, fr. laque...), *lokomotive* (16, lat. locus + movere), *lusterom* (126, fr. lustere);

manšete (125, fr. manchette), *manevarka* (18, fr. manoeuvre), *meditirajući* (94, lat. meditari), *minerali* (49, fr. minéral), *madam* (254, fr. madame), *molom* (104, lat. mollis);

naivnim (64, fr. naïf), *nonšalantno* (140, fr. nonchalance);

oficire (68, fr. officier), *oreolima* (158, fr. auréole), u *originalu* (138, lat. origo-originis), *orijentekspresu* (16, lat. oriens-orientis + expressus), *ornamentima* (18, lat. ornamentum), u *okulrima* (255, lat. oculus);

pajaco (149, tal. pagliaccio), *pantalone* (125, fr. pantalon), *pastom* (56, tal. pasta), *pasaže* (249, fr. passage), *portret* (45, fr. portrait), *principa* (252, lat. princeps-principis), *profil* (94, fr. profil), *propela* (15, lat. propellere), *prove* (15, tal. proua), *profesor* (246, lat. professor), *puls* (84, lat. pulsus), *publika* (239, lat. publice), *prekomerdijanski* (246, preko + lat. merdies), *pištoljem*, (70, tal. pistola), *planer* (181, fr. paneur), *primarijus* (207, lat. primarius);

refleksni (55, lat. reflexus), *reprodukcije* (41, lat. re + producere), *restauracije* (68, lat. restaurare), *religija* (64, lat. religio), *renta* (173, fr. rente), po *ritualu* (100, lat. ritus);

u *salonu* (140, fr. salon), *sekunde* (63, lat. secunda), *semestra* (10, lat. semestris), po *sondi* (92, fr. sonde), *sentimantalnim* (45, lat. sentire), *skicira* (241, tal. schizzo), po *statutu* (246, lat. statutum), *sugeriše* (64, lat. suggerere), *suvereni* (64, lat. souverain), *studiju* (208, lat. studim), *salutiravši* (228, fr. salut);

trikou (235, fr. tricot), *trupe* (241, fr. troupe);

verzija (138, lat. vertere), *vertikala* (253, mlet. vertex-
-verticis), *vilu* (10, lat. villa), *vulkani* (252, lat. Vulcanus);

univerzitetske godine (9, lat. univerzitas...), u *uniformi* (224,
lat. unus + forma);

žandare (228, fr. gendarme).

Među primjerima ove vrste našla se i cijela sintagma na francuskom jeziku: *dans la vallée des rois* (13).

Germanizmi

Ova skupina tuđica u romanu *Ponornica* nije tako brojna. Pa, čak, i one riječi germanskog porijekla, a koje su u naš rječnik stigle posredstvom njemačkog jezika, dobrim dijelom se nalaze na spisku naših evropeizama. To su ove riječi:

kufera (17, njem. Koffer), u *vagončice* (17, engl. wagoon), *majstora* (3, njem. Meister), *folklora* (33, engl. folk + lore), *kelnerice* (68, njem. Kellner), *daltonizma* (engl. Dalton), *git* (75, njem. Kitt), *štafelaj* (93, njem. Staffelei), *Kunstmaler* (116), *helera* (119, njem. Heller), *gejzir* (122, island. Geysir), *štofa* (125, njem. Stoff), *kragna* (125, njem. Kragen), *grofica* (142, njem. Graf), *Schade* (= šteta, 142), *špalir* (142, njem. Spalier), *jaka* (149, njem. Jacke), *šporet* (242, njem. sparen + Herd), *tregeri* (215, njem. Träger), u *parku* (216, engl. park), *birtaš* (224, njem. Wirthaus), *bakmajstor* (228, njem. Wachtmeister), *na sic* (229, njem. Sitz), *flighorn* (235, njem. Flügelhorn), *larma* (235, njem. Lärm), *hohcilindar* (238, njem. hoch + grč. kyliindros), *Švabe* (235, njem. Schwaben), *štacirštok* (239, njem. Spazier + Stock), *uramljena* (243, njem. Rahmen), *šmugnu* (239, njem. Schmuggler), *prevagnjiva* (239, njem. Wage), *cilja* (239, njem. Ziel), s *kantom* (240, njem. Kante, tur. quanta, RJA).

Našla se i cijela rečenica na njemačkom: *Wie sagt man das am bosnisch?* (140), kao i: *Ich verstehe* (140), *Schade, Danke, gnädige Frau, Danke sehr* (142).

Kao što navedeni primjeri pokazuju, zastupljenost ovih tuđica u Kulenovićevom romanu *Ponornica* nije ujednačena po svojoj frekventnosti. Svakako, turcizmi su najbrojniji. Germanizmi, opet, nisu tako brojni. Ovo može biti razumljivo ako se ima na umu vrijeme i sredina za koje je vezana radnja romana.

U vezi sa ovom problematikom, problematikom vezanom za tuđice u jednom jeziku može se postaviti pitanje: da li postoje granice do kojih se može ići pri unošenju takvih riječi u jedno literarno djelo? Ovo se pitanje, i u ovoj formi, ne postavlja sada prvi put. Iz historije našega jezika poznati su nam primjeri gonjenja tuđica iz našega rječnika. Ukazaću na dva takva primjera. Oba su vezana za umne glave sa našega jezičkog prostora, a koje su živjele u različitim i vremenima i životnim uslovima. Prvo, ovdje mislim na Jurja Križanića, tog nesrećnog sina našega jezika koji je dugo godina proveo daleko i od matične zemlje i maternjeg jezika, a koji je i u dalekom Sibiru smogao snage da piše cijele knjige, pa i čitave gramatike. U Križanićevom djelu *Gramatično izkazanje ob ruskom jeziku* – koje je nastalo 1666. u Tobolsku, čitavo jedno poglavlje posvećeno je mjestu tuđica u tom njegovom “ruskom” jeziku, a, u stvari, riječ je o njegovom maternjem jeziku, o našem jeziku. Križanić tu ukazuje na tuđice, riječi preuzete iz “vugerskoga”, iz tatarskoga ili turskoga, iz njemačkoga, iz latinskoga, iz grčkoga i za sve njih predlaže naše riječi. Uz to ukazuje i na neke tuđice za koje mi nemamo odgovarajućih zamjena. Takve su ove posuđenice iz grčkoga: *arhiepiškop*, *arhimandrit*, *arhiđakon*, *episkop*, *monastir*, *temjan*, *mitropolit*, *patriarh*, iz latinskog: *brada*, *vrat*, *vaš*, *večer*, *veper*, *vertim...* te su riječi “tuđe ili tuđim” podobne, za koje mi nemamo zamjene, a koje su “obćenim vsego naroda običajem v jezik prijeti, i našim

učinjeni”.⁹ Naravno, ovdje treba razlikovati stvarne tuđice, riječi koje smo mi preuzeli iz nekog drugoga jezika i riječi koje čine zajedničko blago svih slovenskih jezika i koje se, etimološki, mogu dovoditi u vezu sa riječima istoga značenja u nekom drugom jeziku *ie.* zajednice. Tek je činjenica da je naš Javkanica, kako Križanića naziva Krleža, bio protiv upotrebe tuđica. On u uvodu *Gramatike* kaže da će njegov tekst biti razumljiv “ot svih Ruskogo naroda pokolenji”, to jest “ot samih Rusjanov, i ot Slovincev, i ot Lehov, i ot Čehov” a to zbog toga što tu nema “stranščini... ni v ričeh ni v sostavljeniu besidi”.¹⁰ Ipak, knjiga nosi naslov *Gramatično izkazanje...*

Drugo, ovdje mislim na Jovana Steriju Popovića. U prvoj knjizi *Glasnika društva srbske slovesnosti*, poslije jednoga spiska riječi prevedenih na naš jezik (*Nazjuvoslovne reči izrađene Družstvom srbske slovesnosti*), a što je uradilo Društvo, nalazi se i Sterijin članak *Razlozi o nazjuvoslovnym rečma*. U tom članku Sterija nastoji da opravda postupak Društva, nasuprot stavu Vuka Karadžića, koji se “izrazi... i ustmeno i pismeno, da društvo, zanimajući se ovim poslom ništa drugo ne čini, nego samo kvari i grdi naš jezik”¹¹ (ovdje su pravljene sitnije pravopisne popravke – ispušten je poluglasnik i sl.). Sterija ovdje vrlo trezveno pristupa problematici vezanoj za sudbinu tuđica u jednome jeziku. On tu ukazuje i na puteve kojima te riječi stižu u druge jezike i na činjenicu da se teško odbraniti od tuđica, pogotovo je teško protjerati tuđice iz narodnih govora “jer se narod ne zanima jezikosloviem i čišćenjem reči” (str. 13). Bez sumnje, Sterijina namjera je bila plemenita – što je moguće više nastojati da se

⁹ J. Križanić, *Gramatično izkazanje ob ruskom jeziku*, 1666, Frankfurt am Mein, 1976, 153-154.

¹⁰ Isto, I.

¹¹ *Glasnik Društva srbske slovesnosti*, I, Beograd, 1847, 9-16. Navedeno mjesto na str. 9.

tudice zamijene odgovarajućim domaćim riječima. Ali, činjenica je i to da u savremenom svijetu, pogotovo u jeziku kao što je naš, svako puritanstvo bilo bi više štetno nego korisno. Ovoga je, svakako, bio svjestan i pisac romana *Ponornica*. Činjenica je da njegove tudice nisu narušile harmoniju romana, niti su umanjile sud o jezičkoj komponenti njegovoj. Upravo, tudice samo govore koliko je široka area rasprostiranja njihovog na našem jezičkom tlu i koliko su one ušle u naš svakodnevni rječnik. Naravno, ne sve u podjednako mjeri.

Ipak, činjenica je da ni turcizmi, ni grecizmi ili romanizmi i germanizmi, ni ovdje, kao ni inače na našem jezičkom tlu, počesto nisu vezani za određenu vjersko-nacionalnu pripadnost.¹² Sve te riječi, ili veliki broj njihov, čine sastavni dio našeg zajedničkog rječničkog fonda. Naravno, sudbina tih riječi, kao i mnogih drugih, vezana je za sudbinu pojmova koje imenuju. Ako iz životne prakse nestanu pojmovi koje te riječi imenuju, uskoro za njima nestaće i same riječi. To su opšta pravila koja vrijede za sve jezike i za sva vremena.

¹² Za tudice, osim turcizama, a ako to nije i posebno naglašeno, korišćen je *Rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, dr Bratoljuba Klaića, izdanje Zora, Zagreb, 1958. i *Veliki rječnik stranih riječi*, isti autor, priredio i dopunio Željko Klaić, Zora, Zagreb, 1968.

LIČNO IME U SIJARIĆEVOM ROMANU “BIHORCI”*

* Rad prvi put objavljen u zborniku sa simpozija *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, XV, Prijepolje, 1993, 185-190. Ovdje prenesen u latinicu iz knjige *Pisci i njihov jezik*, Beograd, Prosveta, 1995, 414-423. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

LIČNO IME U SIJARIĆEVOM ROMANU “BIHORCI”

Kada se, početkom 1956. godine, u našim knjižarskim izlozima pojavio Sijarićev roman *Bihorci*, to je bio svojevrstan događaj i prijatno iznenađenje, i za kritiku i za čitaoce. A, da se i toga podsjetimo, to je bio kraj prve poslijeratne decenije, koja je obilovala ratnim “trofejima”. Sve je, još uvijek, odisalo ratom: i svakodnevni život i literatura. Sijarićevi *Bihorci* nudili su nam nešto novo, nesvakidašnje: i tematikom, i stilom, pa i svojom antroponimijom, ličnim imenima svojih junaka. Istini za volju, malo je ko od čitalaca toga romana do tada nešto više znao i o piscu romana, i o Bihoru, i o Bihorcima. Dakle, tu nam se sad nudilo nešto novo i kao takvo interesantno. Ponavljam, nova nam je bila i antroponimija, imena junaka ovoga romana. A lično ime u književnom djelu ima značajnu ulogu. Pogotovo na našim jezičkim prostorima gdje su minuli vijekovi ostavili vidnih tragova iza sebe. Tako, na primjer, mi i danas na osnovu ličnoga imena možemo lako odrediti porijeklo nekog člana naše društvene zajednice. Naša antroponimija, naime, još uvijek nosi vidna religiozno-nacionalna, teritorijalna i socijalna obilježja. Tako, recimo, od izvornog imena *Stefanos* mi danas imamo na desetinu ličnih imena, kao: *Stevan*, *Stevanac*, *Stevanda*, *Stevanko*, *Stevančić*, *Stefandža*, *Steva/Steve*, *Stevelja*, *Stevilo*, *Stević*, *Stevica*, *Stevko*, *Stevuka*, *Stevun*, *Stevča*, *Steja*, *Stejak*, *Stejko*, *Stejo*, *Stepan*, *Stepko*, *Stepo/Stepa*, *Stepojko*, *Stefa*,

Stjepan, Stjepo, Šćepan, Šćepo, Stipan, Stipo, Stipe i sl.,¹ a svako od tih imena ima neko svoje obilježje, regionalno, socijalno i sl. Uz ta obilježja idu i ona stilska. Ne može se, naime, uz lično ime *Šćepan* nuditi ekavski izgovor i vojvodanska leksika. Lično ime uslovljava niz drugih osobina – od jezičkih do opšteživotnih, od antroponimskih do mikrotoponimskih.

A da lično ime uslovljava i stil, pokazaće nam ova dva primjera uzeta iz djela dvojice naših, nedavno preminulih, pisaca koji su bili savremenici, živjeli su dosta dugo u istom mjestu, pisali su o sredinama koje su imale nekih zajedničkih odrednica, ali ne i istih uslova življenja.

Prvi primjer:

– Sinovi Ademovi! Neću držati propovjed, ne bih mogao i kad bih htio. A vjerujem da biste mi zamjerili ako ne bih sad, u ovom času, teži ne pamtim u životu, govorio baš o sebi. Nikad mi nije bilo važnije ono što ću da kažem, a ne želim ništa da postignem. Ništa, osim da vidim saučešće u vašim očima. Nisam vas nazvao braćom, iako ste mi to više nego ikad, već sinovima Ademovim, pozivajući se na ono što je u svima nama zajedničko. Ljudi smo, i mislimo isto, naročito kad nam je teško. Čekali ste, htjeli ste da ostanemo zajedno, da se pogledamo oči u oči, tužni zbog smrti nedužna čovjeka, i uznemireni zbog zločina. I vas se tiče taj zločin, jer znate: ko ubije nedužna čovjeka, kao da je sve ljude pobio. Sve nas su ubili nebrojeno puta, braćo moja ubijena, a užasnuti smo kad pogodi nekog ko nam je najdraži.²

Drugi primjer:

– Ima jedna ploča... I na toj ploči ima hodža... I ima kraj njega jedna voda... Ime je toj vodi Zemze-voda. I ima

¹ Milica Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd, 1977.

² Meša Selimović, *Derviš i smrt*, Nolit, Beograd, 1982, 177.

tu jedno drvo... Ime mu je Badem drvo... E... kad se umre, to je teško... Pa će tebi doći jedan čovjek, kad ti umreš... A umrijećeš. I taj će čovjek zovnuti tebe... A ti ćeš se njemu odazvati... A on će ti reći: O Hatema, kćeri Sinanova, daj ovamo tvoje grijehove – Ja ih nemam, reći ćeš ti njemu, a on će tebi podnijeti knjigu, i u toj knjizi tvoje grijehove – iz dana u dan sve šta si radila, šta si zgriješila. Recimo petak, dan današnji, to si ti i to učinila: sjedjela si s momkom, pa bogme s momkom... – Pa će taj čovjek pročitati tebi: – Ovoliko, Hatema, imaš grijehova. Ovoliko imaš dobrih djela. – Pa je li više grijehova, e onda je muka. Digne se jedan težak malj, digne se, a ti ga, Hatka, gledaš ozdo, pa tup! – tebe u glavu, i kroz sedam katova zemalja protjera te taj malj i u prah učini.³

Pred nama su, da ponovim, tekstovi iz djela dvojice savremenika koji pišu o ljudima iz iste društvene sredine, čak su i ličnosti koje ovdje govore iz istoga društvenog sloja: *derviš* i *hadžija*. Ali, to se odmah može zapaziti, njihove misli, njihove rečenice, njihov stil, nemaju ista obilježja. Dok u prvom navodu imamo klasičnu rečenicu, zgusnutu filozofsku misao, u drugom navodu imamo izlomljenu misao, datu, skoro, u dijalekatskom obliku, bez ikakvih dubljih poniranja. Jasno je, u pitanju su dvojica pisaca čije su književne teme cijeloga života bile različite i čija su literarna ostvarenja zasnovana na drugačijem jezičkom materijalu i iskazana drugačijim stilom. Riječ je o Meši Selimoviću i njegovom romanu *Derviš i smrt* i riječ je o Ćamilu Sijariću i njegovom romanu *Bihorci*. I da ja ovdje nisam naveo ove podatke, da nisam naveo imena pisaca koji su nam ponudili naprijed navedene tekstove, mi bismo tu lako prepoznali i pisce i njihova djela, pa i ličnosti čiji se govor navodi. Mada su oba pisca ijekavci, postoje uočljive razlike između njihovih ijekavština.

³ Ćamil Sijarić, *Bihorci*, Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1956, 44-45.

Sijarić, recimo, ima *nijesam*, Selimović ima *nisam* (tog oblika, slučajno, nema kod Sijarića u navedenom tekstu, Selimović ima oblik *nisam*), postoje uočljive razlike u leksici, pa i u ličnim imenima.

U romanu *Derviš i smrt* nalazimo ova (lična) imena: *Ahmed Nurudin, Hasan, Harun, Kara-Zaim, Hafiz-Muhamed, Mula-Jusuf, Mustafa, Malik, Džemal, Hadži-Sinanudin, Jusuf, Abdulah-efendija, Ajni-efendija, Ishak, Piri-Vojvoda, Ali-Hodža, Alijaga Džanić, Emin Bošnjak...*

U Sijarićevim *Bihorcima* imamo ove antroponime: *Nurka, Halimača, Derdemez, Zemko, Maljuško, Felić, Sinan, Ramoš, Ferhan, Šećer, Hatema (Hatka), Hatemura, Petko, Raško, Beli, Durak, Fejzo, Đuza, Dajko, Šala, Aziz, Aziza, Demir, Nuško, Đulsuma, Medun, Elmaz, Vlaho, Haso, Husein, Habib, Ramuško, Muratka, Iso, Delvuša, Ramko, Duljko*, a u službi antroponima tu se javljaju i: *Hadžija, Kaplar, Arnautin...*⁴

Sva ova imena nose u sebi i neku odrednicu, regionalnu, svakako, ali ne i samo regionalnu. I jedna površnja analiza ovih imena uputiće nas na onomastiku jedne društvene zajednice, pripadnike jedne vjere, ali iz dviju različitih oblasti naše jezičke teritorije. A samo ta činjenica daje ovim imenima i posebna stilska obilježja. Uz to ide i još jedna spoznaja. Antroponimija iz Selimovićevog romana *Derviš i smrt* i svojim fonetskim likom, i svojim pratilačkim odrednicama, upućuje na ljude višeg obrazovanja nego što je to slučaj sa antroponimima iz Sijarićevih *Bihoraca*. Sve ovo, prirodno, odražava se i na stil tih romana. Istina, ni to se ne smije zaboraviti, Selimović je bio profesor književnosti, odlično je poznavao i jezik i literaturu, i nastojao je da svojoj pisanoj riječi da osobine koje neće izazivati zamjerke

⁴ Dr Ismet Smailović, *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Monografije, I, Sarajevo, 1977.

kritičara. Sijarić, opet, bio je po profesiji pravnik, nije bio toliko zaokupljen historijom i teorijom književnosti kao Selimović i nije toliko "gladio" svoju pisanu riječ kao Selimović. Dok je Selimović "tesao" svoje tekstove, Sijarić je, bezmalo, prenosio na hartiju izvorne dijalekatske tekstove.

Razlike u stilu ove dvojice naših pisaca nisu posljedica samo njihovog obrazovanja, mada i toga ima, nisu posljedica samo činjenice da oni ne pišu o istim sredinama, niti sa istim motivima, te razlike potiču iz samih pisaca, potiču iz činjenice da je riječ o dvojici literarnih stvaralaca koji imaju vlastite stilove, imaju nešto što pripada samo njima i što ih i čini onim što oni i jesu u našoj književnosti. A, kao što je nepobitna istina da svako literarno ostvarenje ima svoja vlastita stilska obilježja, ima nešto što ga izdvaja i čini posebnim, istina je i da svaka ličnost u jednome književnom djelu ima nešto što pripada samo toj ličnosti. Mogu neke ličnosti u jednom književnom djelu imati i zajedničkih osobina, ali, ako je riječ o istinskom literarnom stvaraocu, svaka od tih ličnosti imaće nešto što je samo njeno, nešto što je odvaja od drugih i čini jedinstvenom. To je ono što i čini takve ličnosti dugovjekim. Po tim osobinama mi pamtimo literarne junake poput Držićevog *Pometa*, Matavuljevog *Bakonju*, Stankovićevog *Mitku*, Nušićevu *Gospođu Ministarku*. Bez takvih posebnosti nema dugog života bilo kom literarnom junaku. To vrijedi i za Selimovića i Sijarića. Razlike u stilu ove dvojice pisaca uslovljavale su i razlike u stilu njihovih literarnih junaka.

II

Naslov Sijarićevog romana – *Bihorci* – uslovio je i stilski karakter cijelog romana. U pitanju je isječak iz života gorštaka nastanjenih u planinama zabačenog 'vilajeta' u Sandžaku, a upravo taj momenat imao je znatnog uticaja i na izbor imena za junake ovoga književnog djela, pa i na cio njihov govor. Iza naslova

romana *Bihorci* treba da slijedi ne samo slika predjela čiji se etnik nalazi u naslovu romana, da slijedi opis Bihora, nego i svi drugi postupci, sav drugi "inventar" romana, mora biti saobražen sa tim naslovom, sa tim etnikom. Neka dublja ulaženja u filozofiju života ne bi mogla da tu budu realnost. Jeste, to je mogao da čini pisac romana, ali ne i junaci njegovog djela. Sasvim drugačiju situaciju imamo u Selimovićevom romanu *Derviš i smrt*. Naslov romana nam odmah stavlja na znanje da je u pitanju filozofsko razmišljanje jednog učenog i obrazovanog čovjeka, a sama ta činjenica iziskivala je da i njegovi sagovornici budu iz takvog, ili njemu sličnog, životnog kruga. Naprijed navedeni tekst iz Selimovićevog romana (*Sinovi Ademovi...*) odmah nam stavlja na znanje da je riječ o dubokim filozofskim razmišljanjima koja njihov govornik želi saopštiti svojim slušaocima, ali saopštiti tako da ga oni shvate i, što je bitno, sa njim se slože. Takva poruka ne bi bila pristupačna žiteljima *Bihora* i takav tekst nikako ne bi pristajao uz *Bihorce*. Taj i takav sadržaj bio bi nepristupačan za *Bihorce*, koji su do naših dana bili bez škole i u kojem su pismeni i obrazovani bili rijetkost. Toj, i takvoj sredini, odgovarao je drugi i drugačiji pristup, drugi i drugačiji stil. Sijarić je bio ovoga svjestan i zato njegov Hadžija, koji se tu javlja kao najobrazovaniji i najučevniji, priča priču koju može da shvati i nepismena Hatka, i svi drugi u toj sredini. To je sve bilo nužno da se poštuje ako se željelo ostati na terenu stvarnosti. Ne samo da *Bihorcima* ne bi pristajalo lično ime *Ahmed Nurudin*, nego toj sredini ne bi pristajao ni način njegovog razmišljanja. A ako bi se, ipak, *Ahmed Nurudin* i smjestio u *Bihor* i među *Bihorce*, on tu ne bi imao sagovornika. Zato tu i sretamo *Hadžiju* i *Halimaču* i *Hatku*. Uz takve antroponime, sa takvim tvorbenim karakteristikama, može da ide *Hadžijino* izlaganje i da se o njemu razmišlja kao o nečemu učenom i posebnom.

Da bi nam cijela radnja romana *Bihorci* bila što vjernija slika životnih okolnosti koje prate tu sredinu, ponavljam, bilo je nužno

dati posebna i imena. Otuda tu, kao glavna ličnost, *Halimača*. Priznajem, nikada do pojave romana *Bihorci* nisam čuo takvo ime. Uz *Halimaču* idu i mnoga druga imena iz ovoga romana. Ona nas svojim oblikom upućuju na predjele o kojima pisac priča.

Evo kako nam pisac opisuje ove svoje ličnosti: *Halimača*: "čovjek sredovječan, visok i prav, obučen u tvrdo vuneno sukno, krojeno bez mjere i ukusa – vjeđe digao, ruke raširio, usta napola otvorio..." (str. 9), i dalje: "...koraka široka a lijena, siv, sav raspasan, kape zaturene na potiljak" (str. 132), na kraju: ... "za njim *Halimača* – teška težačina zasjele u sedlo, utegnuta fermentom i pojasom, na glavi mu šal, pustio ga niz pleća, viri ispod njega tvrdo crno lice" (str. 149). To je slika glavne ličnosti ovoga romana. Iza ovakvog opisa ne može se očekivati prefinjen jezik. Govorni obrazac prati spoljni lik govornika. I to nam pisac nudi na svakoj stranici romana.

Druga ličnost romana, *Hatka*, pripada istom društvenom krugu, ali sa još manjim stepenom obrazovanja. *Hatka*, djevojka koju je *Halimača* našao za *Hadžiju* "da *Hadžiji* čisti sobu i vode mu donese... prigluga (je) postarija, lica široka i crvena, ruku obraslih bijelim maljama..." Ona je "dovotka, došla s majkom još djevojčicom, pa majka umrla, očuh umro, a ona ostala i rasla sa stokom, po najmu išla, i sad eto – umije svašta, pružice ruku kad nema ko drugi..." (str. 11).

Hadžija je "učen... skup... bećar" i mnogo malen (str. 8). Svi su ga cijenili "jer miran je, i pametan, i obučen lijepo, drukčije no oni, pa imaju što nijesu imali: čovjeka s Čabe, *hadžiju*, i s njim čitabe..." (str. 12). On nosi bijelu čalmu, zelenu dolamu, žute čizme. "Ništa ljepše plotovi nijesu vidjeli. Cvijet se negdje otkinuo, pa pošao – čist, lijep – takav se činio *Hadžija* mahalom kad ga gledaju sa prozora, sa vratnica, kroz čvor na crnim čađavim vratima" (str. 13).

Od sve ove sredine, pa i njenog govora, izdvaja se *Kaplar*. To je "rda! Propast! Krao po selu, obijao brave." On se sam ovako

predstavlja: “Kaplar Taruh, rodom iz Rašlja, po vjeri musliman... Širimo kulturu, i tako dalje” (str. 15/16).

Ovo nekoliko karakternih crta Sijarićevih junaka upućuje i na stil njihovog izražavanja.

Halimačin govor je slika narodnog govora te zone, sa manjim standardizovanjem, bez karakterističnijih dijalekatskih osobina: “Bili smo ti nekad i kuća i dom... Pa propali... Propalo sve! Moj otac, pa moj djed, pa moj pradjed, ehej... goro li zelena – riječ da im ne slušaš sjedeći, no da ustaneš, pa nek si hadžija i pod tom čalmom, a oni pusti u opancima. Imali torove i bili pametni. Imáće ti i gradi ljudsku pamet. To ti je za sad...” (str. 11). Cio njegov govor satkan je od ovakvih segmenata. Bez dubine i bez nekog lirizma. Sa manjim fonetskim dotjerivanjima to bi mogao da bude tekst za dijalektološka ispitivanja.

Tako je i kod drugih ličnosti sa ovim govornim osobinama. Hatka: “Mio mi srcu, pa drag, drag... ne znam, sestro, šta ću od sebe – gledam ga ja, gledam ga sirota, pa sve molim Boga, de pokloni mi ga, de moli te rob tvoj, učini mi toliko, de, pa mislim: on – hadžija, a ja sirotinja, hajd’ sastavi ti nebo i zemlju, pa se branim – jeste hadžija, no ništa nema, nit’ ima vola, nit’ ima konja, pa siromah kao i ja što sam, i plačem. Jer ništa ti, sestro, ne umijem. A noć mi najteža... Presjedim svu noć, i sve gledam u mrak, a iz mraka nešto gleda u mene, i kara me: ‘Hej, Hatemuro, veli mi otud, budalo ti, otkud hadžija tebi da pripane, kad ti ništa nemaš do to ludo srce’, i lijepo mi prijeti maljem, veli: ‘ovim ću te maljem u tvoju glavu, baš tu’” (str. 21).

U pitanju je čisti narodni govor, sa manjim piščevim standardizacijama. Iz navedenih redaka jasno se da zaključiti da je u pitanju žena iz naroda, žena koja je preokupirana samo jednom mišlju: *kako da se uda*. Ona je svjesna svoga društvenog položaja, čak i sa seoskog gledišta, ali je, isto tako, svjesna i društvenog položaja koji ima *Hadžija* u njenoj sredini. Jest, on

je načitan, on ima *Ćitabe*, ali sve to u toj sredini nema vrijednost koju volovi i konji imaju. To je ono što se cijeni u toj sredini. To su materijalna dobra od kojih se živi i na koja se tu gleda.

Isječak *Hadžijinog* govora već je ovdje naveden. U pitanju je razmišljanje jednoga malo obučenijeg čovjeka iz naroda. Nema ni tu nekakvih dubljih misli, ni zaključaka. Sve je podešeno sredini i ličnosti kojoj se Hadžija obraća. Istina, Hadžija, ovakav kakav nam je dat u romanu, svojim obrazovanjem ne odskače mnogo od sredine u kojoj se našao. Njegovo obrazovanje, ako ga ima, nije mu podarila posebna školska sprema, a njegov hadžiluk nije mu donio neku posebnu kulturu. Jeste, on se malo odvaja od sredine u kojoj se našao, ali to nije veliki stepen odvajanja i, reklo bi se, to je vezano samo za religiozno učenje i pismenost koju iziskuje to učenje. U životnim postupcima Halimača nadmašuje Hadžiju i najčešće se izvršavaju Halimačine želje.

Za Kaplara je već rečeno da je čovjek koji se svojim postupcima, pa i svojim govorom, izdvaja iz sredine u kojoj se nalazi. To odvajanje nije posljedica posebnog stepena obrazovanja. To je sve vještačko i kao takvo strči iz sredine. Evo potvrde i za to:

– “Dakle, ponovite... Tu vašu vinu, u zakonu propisanu, uslovima inkriminacije odgovarajuću riječ...” i dalje: “Svešteno lice sjedi na petama, dakle, i dakle čita u sebi molitvu i žmuri. Predmetne njegove oči ne daju se vidjeti, i zato se imenovani ne može opisati – molim na nadležnost” – (str. 186-187). Kaplarov govor podsjeća nas na govor žandarma iz Kočićevih djela.

Svaka ličnost u romanu *Bihorci* ima nešto svoje, nešto što pripada samo toj ličnosti – bilo da je riječ o njenim životnim postupcima, bilo da je riječ o načinu izražavanja, bilo da je riječ o samom imenu. A, ponavljam, i spisak imena ovoga romana nije običan. I taj spisak nam nudi dosta zanimljivosti. Jeste, u rječnicima naših ličnih imena mi možemo naići na neka od tih imena, ali i ne na sva ta imena. Tako, recimo, lična imena

Halimača, Hatemura, Ramuško, Delvuša ne nalazimo u rječniku muslimanskih imena Ismeta Smailovića.⁵ I to bi govorilo da lična imena koja nam u *Bihorcima* nudi Sijarić imaju regionalno obilježje, vezana su za Sandžak, ili neki njegov dio. Sve ovo govori da lično ime za svako književno djelo, pa i za Sijarićev roman *Bihorci*, ima veliki značaj. A samo fonetsko-morfološki likovi ovih imena ukazuju nam na oblast u koju pisac smješta radnju svoga romana. Nikakve zamjene ni standardizacije tu nisu moguće, ukoliko se želi ostati na terenu radnje romana, ukoliko se želi ostati u Bihoru i Sandžaku.

⁹ Dr Ismet Smailović, isto.

BIBLIOGRAFIJA

I. Knjige

1964.

1. *Govor istočne Hercegovine*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XIV, Beograd, 1964, str. 1-200.

1967.

2. *Informator o srpskohrvatskom jeziku* (u saradnji sa M. Pešikanom), Beograd, Mlado pokoljenje, 1967.

1968.

3. *Resavski govor* (u saradnji sa B. Milanovićem), Srpski dijalektološki zbornik, knj. XVII, Beograd, 1968.

1969.

4. *Jezik naš svagdašnji*, Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika, 1969, str. 1-147.

1972.

5. *Srpskohrvatski jezik* (u saradnji sa Ž. Stanojčićem i dr.), Beograd, Interpres, 1972.

1975.

6. *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne I, Uvod i Fonetika*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. I, Sarajevo, 1975, str. 1-263.

1982.

7. *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne II, Akcenat, Oblici, Tekstovi*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. III, Sarajevo, 1982, str. 1-258.

1986.

8. *Ikavskošćakavski govori zapadne Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35, Sarajevo, 1986, str. 1-230.
9. *Stazama našeg jezika*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1986, str. 1-290.

1987.

10. *Turcizmi u Vukovim rječnicima*, Beograd, Vuk Karadžić, 1987, str. 1-249.
11. *Iz jezičke teorije i prakse*, Beograd, Naučna knjiga, 1987, str. 1-281.

1988.

12. *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, Beograd, Naučna knjiga, 1971, prvo izdanje, 1988, četvrto izdanje.
13. *Pregled dijalekata srpskohrvatskog jezika*, Beograd, Naučna knjiga, 1988 (četvrto, dopunjeno izdanje).

1989.

14. *Zvončići zvone (akcenatska čitanka)*, Beograd, Naučna knjiga, 1970. (od 1973. *Akcenatska čitanka*, više izdanja; 1989, novo dopunjeno izdanje).
15. *Jezik roda moga (gramatika za VIII razred osnovne škole; u saradnji sa M. Nikolićem; više izdanja)*.

1990.

16. *Do Vuka i od Vuka – našim jezičkim stazama*, Nikšić, Univerzitet-ska riječ, 1990, str. 1-380.
17. *Književni jezik i narodni govori*, Mostar, Prva književna komuna, 1990, str. 1-187.

18. *Vukovim jezičkim stazama*, Valjevo, Milić Rakić, 1990, str. 1-201.

1991.

19. *Akcenti i dužine u srpskohrvatskom jeziku*, Beograd, Naučna knjiga, 1991, str. 1-144.

1995.

20. *Pisci i njihov jezik*, Beograd, Prosveta, 1995, str. 1-545.

1996.

21. *Iz života naših reči*, Beograd, Prosveta, 1996, str. 1-342.

1999.

22. *Jezičkim stazama Desanke Maksimović*, Beograd, Prosveta, 1999.
23. *Sa našeg jezičkog podnebesja*, Beograd, Prosveta, 1999.

II. Članci i rasprave*

1952.

24. *Još nešto o imenima Jovo – Rade*, Beograd, Naš jezik, 1952, knj. IV, str. 340-344.

1953.

25. *Neke fonetske osobine u pismima hercegovačkih Muslimana*, Ogledi, Beograd, 1953, sv. 2, str. 93-109.

1955.

26. *Još nešto o "spornim" jekavizmima*, Stvaranje, Cetinje, 1955, sv. 3, str. 154-157.
27. *O akcentu u nastavi jezika*, Književnost i jezik u školi, Beograd, 1955, sv. 5, str. 374-381.
28. *O jednom slučaju stavljanja zapete*, Naš jezik, Beograd, 1955, knj. VI, str. 160-169.

* Neki od ovih radova objavljeni su dvaput; pojedini i u navedenim knjigama.

1956.

29. *Jedna rijetka a potrebna riječ*, Naš jezik, Beograd, 1956, knj. VII, str. 117-120.
30. *Promjena glagola vreti i zreti*, Naš jezik, Beograd, 1956, knj. VIII, str. 28-36.
31. *Socijativ bez predloga s*, Naš jezik, Beograd, 1956, knj. VIII, str. 175-183.
32. *O promjeni kolektivnih imenica na -ad*, Naš jezik, Beograd, 1956, knj. XVII, str. 234-246.

1957.

33. *Govor sela Bune*, Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske, Novi Sad, 1957, knj. I, str. 169-181.

1959.

34. *Sur la nature du r syllabique en serbocroate*, Bulletin de la Faculte des Lettres de Strasbourg, Strasbourg, 1959, str. 1-24. (separat).

1960.

35. *Les consonnes longues en serbocroate*, Bulletin de la Faculte des Lettres de Strasbourg, Strasbourg, 1960, str. 399-428.
36. *Mjesto maternjeg jezika u opštem obrazovanju*, Pregled, Sarajevo, 1960, str. 437-481.
37. *Aktuelni problemi ijekavskog izgovora*, Pregled, Sarajevo, 1960, str. 421-426.

1961.

38. *Akcentat sela Ortiješa*, Građa Naučnog društva BiH, Sarajevo, 1961, str. 5-51. (separat).
39. *Vokativ jednine nekih muških i ženskih ličnih imena*, Naš jezik, Beograd, 1961, knj. XI, str. 30-43.
40. *Uz novi pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, Književnost i jezik, Beograd, 1961, str. 184-191.
41. *Primjena jednog pravopisnog pravila u našoj štampi*, Naš jezik, Beograd, 1961, knj. XI, str. 180-193.

42. *Oblici toponima u književnom jeziku*, Naš jezik, Beograd, 1961, knj. XI, str. 234-248.

1962.

43. *Akcent imenica ženskog roda tipa glava, vila*, Naš jezik, Beograd, 1962, knj. XII, str. 12-24.
44. *Značenje pridjeva rujan u srpskohrvatskom jeziku*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd, 1962, knj. XXVIII, str. 101-104.
45. *Upotreba predloga sa i na uz imena mjesta*, Književnost i jezik, Beograd, 1962, str. 107-111.
46. *Izgovor zvučnih suglasnika na kraju riječi u srpskohrvatskom jeziku*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1962, str. 235-244.
47. *Akcent imenica ženskog roda tipa voda, koza*, Naš jezik, Beograd, 1962, knj. XII, str. 233-245.
48. *Osobine levačkog govora* (sa B. Milanovićem), Anali Filološkog fakulteta, Beograd, 1962, knj. II, str. 187-203, rezime na ruskom.

1963.

49. *Priroda afrikata srpskohrvatskog jezika*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1963, knj. XXV, str. 161-183, rezime na francuskom.
50. *Mjesto centralnohercegovačkog govora među ostalim govorima današnje Hercegovine*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1963, knj. XXV, str. 295-328, rezime na ruskom.
51. *O nekim "ikavizmima" ijekavskog izgovora*, Naš jezik, Beograd, 1963, knj. XIII, str. 57-63.
52. *Upotreba izraza "radi se o" u našem književnom jeziku*, Naš jezik, Beograd, 1963, knj. XIII, str. 225-232.
53. *O zvaničnom nazivu našega jezika*, Naš jezik, Beograd, 1963, knj. XIII, str. 271-273.
54. *Ortoepijski normativi standardnog ijekavizma*, Književnost i jezik, Beograd, 1963, str. 27-42.

1964.

55. *Katedra za južnoslovenske jezike* (u saradnji sa B. Milanovićem), Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1964, str. 321-340.

1965.

56. *Valeur phonologique des accents serbocroates*, Proceedings of Fifth International Congress of Phonetic Sciences, Munster 16-22. VIII 1964, S. Karger, Basel – New York, 1965, str. 451-457.
57. *Porijeklo i značenje jednoga priloga*, Književnost i jezik, Beograd, 1965, str. 15-20.
58. *Dvojaki oblici jednoga izvedenog pridjeva*, Naš jezik, Beograd, 1965, knj. XIV, str. 49-54.
59. *Govorna i pisana riječ danas*, Izraz, Sarajevo, 1965, br. 6, str. 773-788.
60. *Jedno poređenje Vukova jezika sa govorima jekavske Hercegovine*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1965, knj. XXVI, str. 177-218.
61. *Pličina ili plicina*, Naš jezik, Beograd, 1965, knj. XIV, str. 162-165.
62. *Još o izrazu “radi se o” u našem jeziku*, Književnost i jezik, Beograd, 1965, br. 4, str. 75-80.
63. *Dva fonetska lika jedne posuđenice*, Naš jezik, Beograd, 1965, knj. XIV, str. 274-283.
64. *Fonetika Vukova jezika prema fonetici ijekavske Hercegovine*, Anali Filološkog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1965, knj. V, str. 191-197, rezime na francuskom.

1966.

65. *Strani uticaji na fonetiku srpskohrvatskog jezika*, Anali Filološkog fakulteta, Beograd, 1966, knj. VI, str. 321-330, rezime na francuskom.
66. *Suglasnik h u Vukovoj prepisci*, Vukov zbornik SANU, Beograd, 1966, str. 93-103.
67. *Jedno fonetsko pitanje*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1966, knj. IX, str. 144-148.

1967.

68. *Jedan problem naše savremene ortoepije*, Književnost i jezik, Beograd, 1967, str. 103-108.
69. *Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1967, knj. XXVII, str. 267-306, rezime na francuskom.
70. *Jekavski oblik jednoga priloga*, Naš jezik, Beograd, 1967, knj. XVI, str. 93-96.
71. *Fonetske karakteristike Alagićevih memoara*, Anali Filološkog fakulteta, Beograd, 1967, knj. VII, str. 153-162, rezime na francuskom.

1968.

72. *Refleksi jata (ě) u sjevernohercegovačkom govoru*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1968, knj. XI, str. 234-249, rezime na francuskom.
73. *Uticaj turskog jezika na fonetiku štokavskih govora*, Naš jezik, Beograd, 1968, knj. XVI, str. 127-145.
74. *Uz stogodišnjicu rođenja Alekse Šantića*, Književnost i jezik, Beograd, 1968, br. 3, str. 102-104.

1968/69.

75. *Dijalekatske osobine u pjesničkom jeziku Alekse Šantića*, Zora, Mostar, 1968/69, str. 170-182.

1969.

76. *Prava i dužnosti jezičkih stručnjaka*, Književnost i jezik, Beograd, 1969, br. 1-2, str. 79-85.
77. *Dijalekatske osobine u pjesničkom jeziku Alekse Šantića*, Naš jezik, Beograd, 1969, knj. XVI, str. 317-339.
78. *Vuk-Daničičevi akcenatski principi i naša standardna prozodijska norma*, Naš jezik, Beograd, 1969, knj. XVIII, str. 93-102.

1970.

79. *Muslimani i šćakavština*, Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika, Banja Luka, 1970, knj. 3.

80. *Rad prof. A. Belića na proučavanju naših dijalekata*, Književnost i jezik, Beograd, 1970, br. 2, str. 135-140.
81. *Glasovne promene u vezi sa sonantom j u srpskohrvatskom jeziku*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1970, knj. XXVIII, str. 143-185.
82. *Nacionalno osjećanje i jezička praksa*, Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika, Banja Luka, 1970, sv. 3, str. 18-26.
83. *Tradicija i savremeni jezički problemi*, Život, Sarajevo, 1970, god. XIX, sv. 11-12, str. 84-95.
84. *Povodom najnovijih radova o istarskim govorima*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd, 1970, knj. XXXVI, sv. 1-2, str. 38-66.

1970/71.

85. *Jedan osvrt na pisanu riječ u Bosni i Hercegovini*, Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika, Banja Luka, 1970/71, I, str. 21-26.

1971.

86. *Les accents serbocroates d'apres les recherches de la Phonetique experimentale*, Programme VII Congres Phonetics Montreal, 1971, str. 140-141.
87. *Akcentat reči i akcentat rečenice*, Književnost i jezik, Beograd, 1971, sv. 1-2, str. 1-18.
88. *Jedan aktuelan problem naše fonetike*, Naš jezik, Beograd, 1971, knj. XVIII, str. 201-219.
89. *Rad na proučavanju akcenata u posleratnom periodu u SR Srbiji*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1971, knj. 1, str. 67-73.

1972.

90. *Priroda neakcentovanih dužina u srpskohrvatskom jeziku*, Zbornik radova posvećenih uspomeni Salke Nazečića, Sarajevo, 1972, str. 389-394.
91. *Ostaci starije akcentuacije u bosanskohercegovačkim govorima*, Anali Filološkog fakulteta, Beograd, 1972, knj. X, str. 265-272, rezime na ruskom.

92. *Akcentat reči orijentalnog porekla u srpskohrvatskom jeziku*, Književnost i jezik, Beograd, 1972, br. 2-3, str. 125-132.
93. *Još reč-dve o novom jotovanju*, Zbornik za jezik i književnost, Titograd, 1972, knj. I, str. 73-79.
94. *Jedan primer pogrešne analogije (t. Zakarpatje)*, Naš jezik, Beograd, 1972, knj. XIX, str. 21-25.
95. *Govor đerdapske zone*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1972, knj. XV/1, str. 177-210.
96. *O prirodi akcentata srpskohrvatskog jezika na osnovu eksperimentalnih istraživanja* (sa ing. P. Pravicom), Južnoslovenski filolog, Beograd, 1972, knj. XXIX, sv. 1-2, str. 195-220 + sonografske slike od 221-224, rezime na francuskom.
97. *Pisana reč na bosanskohercegovačkom tlu u predvukovskom periodu*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1972, str. 31-35.

1972/73.

98. *Iz fonetske problematike đerdapske govorne zone*, Analele societati de limba romana, 1972/73, sv. 3-4, str. 387-392.

1973.

99. *Jedno poređenje akcentuacije bosanskohercegovačkih govora sa našom standardnom akcentatskom normom*, Prilozi nastavi sh. jezika i književnosti, Banja Luka, 1973, br. 1, str. 21-29.
100. *Neki problemi naše standardne ortoepske norme*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1973, br. 6, str. 221-225.
101. *Narodni jezik u književnosti srpskohrvatskog jezičkog područja u predvukovskom periodu sa posebnim osvrtom na bosanskohercegovačke prilike*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd, 1973, knj. XXXIX, sv. 1-2, str. 58-72.
102. *Nazivi dolina uz reke u srpskohrvatskom jeziku*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1973, knj. XXX, str. 509-524.
103. *Neke specifičnosti govora Vukosavljevićevog zavičaja*, Simpozijum o naučnom delu Sretena Vukosavljevića, Prijepolje, 1973, str. 72-92.

104. *Razvitak dijalektologije na srpskohrvatskom jezičkom području u XIX veku*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1973, str. 105-113.
105. *Neki problemi zapadnobosanskih ikavsko-šćakavskih govora*, Seminar za strane slaviste, Sarajevo, 1973, str. 65-87.
106. *Neke napomene o prefiksarno-sufiksalmom tipu toponima*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1973. knj. XVI/2, str. 197-200.
107. *Uz jubilej M. Stevanovića* (sa Ž. Stanojčićem), Južnoslovenski filolog, Beograd, 1973, knj. XXX, sv. 1-2, str. 1-7.

1974.

108. *O ravnopravnosti pisama, Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku*, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1974, str. 107-110.
109. *O dosadašnjim rezultatima u proučavanju narodnih govora i kulturne baštine Bosne i Hercegovine*, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1974, str. 172-175.
110. *Jedan pogled na ikavsko-šćakavske govore zapadne Bosne*, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1974, Posebna izdanja knj. 2, str. 49-58.
111. *Refleksi jata (ě) u ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne*, Sarajevo, 1974, Radovi, knj. I, str. 109-151.
112. *Iz vokalske problematike zapadnobosanskih govora*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1974, knj. XVII/I, str. 181-191.
113. *Neki problemi "Hasanaginice" sa posebnim osvrtom na njenu osnovnu varijantu*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1974, knj. 4, str. 339-360.
114. *Neki problemi ikavskošćakavskih govora zapadne Bosne*, I-III, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd, 1974, knj. XL, sv. 3-4, str. 187-201, 1975, knj. XLI, sv. 1-2, str. 47-57, sv. 3-4, str. 196-211.
115. *Iz fonetske problematike srpskohrvatskog i makedonskog jezika*, Makedonski jezik, knj. XXV, Skopje, 1974, str. 131-136.

1974/75.

116. *Iz fonetske problematike ikavskošćakavskih govora zapadne Bosne*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1974-75, knj. XXXI, str. 189-254, rezime na njemačkom.

1975.

117. *Proučavanje srpskohrvatskih glasova pomoću tehničkih sredstava*, Književnost i jezik, Beograd, 1975, br. 2, str. 188-198.
118. *L'influence de l'intonation sur la nature phonétique des accents dans la langue serbocroate*, Eight International Congress of Phonetic Sciences, № 16.
119. *Hercegovački govori u književnom djelu Svetozara Ćorovića*, Most, Mostar, 1975, sv. 5-6, str. 25-31.
120. *Granica sloga i neke pojave u vezi s njom*, Naš jezik, Beograd, 1975, knj. XXI, str. 223-229.

1976.

121. *Jezik u sredstvima javnog informisanja*, Književnost i jezik, Beograd, 1976, sv. 1-2, str. 37-47.
122. *Pogled na pisanu riječ Stjepana Mitrova Ljubiše*, Prosvjetni rad, Titograd, 1.5.1976, str. 7.
123. *Jedan pogled na pisanu riječ Stefana Mitrova Ljubiše*, CANU, Naučni skupovi, knj. 1, Titograd, 1976, str. 207-215.
124. *Prilog normiranju riječi orijentalnog porijekla u našem jeziku*, Naš jezik, Beograd, 1976, knj. XXII, str. 18-23.
125. *Zum Wesen der Akzente im Serbokroatischen*, Zeitschrift für Slawistik 2, Berlin, 1976, str. 136-145.
126. *Književni jezik, standardni jezik i narodni govori*, Književnost i jezik, Beograd, 1976, sv. 1, str. 131-136.
127. *Gledanje prof. A. Belića na ikavskošćakavski dijalekatski problem*, Zbornik radova o A. Beliću, SANU, Posebna izdanja, knj. CDXCVIII, Beograd, 1976, str. 311-319.

128. *Fonetske uslovljenosti umekšavanja suglasnika u srpskohrvatskom jeziku*, Zbornik Defektološkog fakulteta, Beograd, 1976, str. 103-111.
129. *Nazivi dolina uz reke u srpskohrvatskom jeziku*, Prva onomastička konferencija, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 2, Titograd, 1976, str. 81-94.
130. *Neki ortografsko-ortoepski problemi ijekavskog izgovora*, Radovi Instituta za jezik i književnost, Sarajevo, 1976, str. 93-105.
131. *Uticaj fonetike rumunskog jezika na glasovni sistem nekih srpskohrvatskih govora*, Universitatea din Bucuresti, Facultatea de limbi straine, Actele Simpozionului Romano-Jugoslav, Bukurešt, 1976, str. 467-474.

1977.

132. *Aleksandar Belić*, Seminar za strane slaviste pri Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti, Titograd, 1977, str. 99-121.
133. *Turcizmi kao stilogeni elementi u jeziku Zije Dizdarevića*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1977, knj. 6, str. 387-395.
134. *Sudbina fenome h u zapadnobosanskim ikavskoščakavskim govorima*, Radovi ANUBiH, knj. LX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19, Sarajevo, 1977, str. 61-85.
135. *Neka filološka razmišljanja o poemi "Stojanka majka Knežopoljka"*, Savremenik, Beograd, 1977, sv. 12, str. 425-438.
136. *Iz fonetske problematike istarskih govora*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1977, knj. XX/1, str. 173-177.
137. *O jednom problemu naše istorijske dijalektologije*, Prilozi nastavi jezika i književnosti, Banja Luka, 1977, sv. 8, str. 15-17.
138. *Sudbina kratkog ě (jat) iza r u ijekavskim govorima štokavskog dijalekta*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1977, knj. XXXIII, str. 247-264.
139. *Proučavanje glasova srpskohrvatskog jezika sa posebnim osvrtom na otklanjanje devijacija od standardne artikulacione norme*, Zbornik Defektološkog fakulteta, Beograd, 1977, str. 87-92.

140. *Jedan prelazni govor*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd, 1977, knj. 43, sv. 3-4, str. 212-224.
141. *Poći-pođem i slični glagolski oblici*, Zbornik povodom 70-godišnjice života akademika Jovana Vukovića, ANUBiH, Sarajevo, 1977, osebna izdanja, knj. XXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 6, str. 317-325.
142. *Normiranje prozodijskih elemenata u pravopisu i pravopisnom rječniku*, Pravopisne teme, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1977, Radovi IV, str. 79-84.

1978.

143. *Iz naše toponomastičke problematike*, Književni jezik, Sarajevo, 1978, knj. VII, str. 33-37.
144. *Neka filološka razmišljanja o Kulenovićevoj poemi "Stojanka majka Knežopoljka"*, Putevi, Banja Luka, 1978, sv. 5, str. 133-148.
145. *Philologische Probleme im Poem "Stojanka majka Knežopoljka" von Skender Kulenović*, Zeitschrift für Slawistik, 3, Band XXII, Berlin, 1978, str. 416-428.
146. *Govorenje Bosne u djelu Zije Dizdarevića*, Kritičari o Ziji Dizdareviću, Svjetlost, Sarajevo, 1978, str. 34-43.
147. *Sa margina pravopisnog priručnika*, Književnost i jezik, Beograd, 1978, sv. 1, str. 109-112.
148. *O nekim specifičnostima zapadnobosanske antroponimije*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1978, knj. XXXIV, str. 89-109.
149. *O poreklu zatvorenih vokala u nekim štokavskim govorima*, Prilozi, Makedonska akademija nauka i umetnosti, Skopje, 1978, knj. III, str. 27-32.
150. *Nekoliko napomena uz Vukov "Prvi srpski bukvar"*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1978, knj. 8, str. 157-163.
151. *Tragovi metatonijskog akuta u srpskohrvatskoj štokavštini*, Slavica Pragensia, XXI, Acta Universitatis Carolinae – Philologica, 3-4, Prag, 1978, str. 59-65.
152. *Primjena najnovijih tehničkih dostignuća u nauci o jeziku* (sa Lj. Milinković), Kompjuterska obrada lingvističkih podataka,

Posebna izdanja 4, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1978, str. 23-33.

1979.

153. *Jedan prelazni govor*, Seminar za strane slaviste, Zadar – Kotor – Titograd, 1979, str. 61-76.
154. *Odras socioloških promjena na govor našega sela*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića, VI, Prijepolje, 1979, str. 39-45.
155. *O nekim specifičnostima Andrićeve rečenice*, Zbornik radova posvećenih Đorđu Kostiću, Beograd, 1979, str. 17-27.
156. *Mjesto dijalekata u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Književnost i jezik, Beograd, 1979, sv. 2-3, str. 225-231.
157. *Slika zapadnobosanskih govora u pisanoj riječi Petra Kočića*, Zbornik radova o Petru Kočiću, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1979, str. 431-440.
158. *Neki problemi savremene jezičke kulture*, Naš jezik, Beograd, 1979, knj. XXIV, sv. 1-2, str. 63-66.
159. *Književnojezička situacija na srpskohrvatskom jezičkom području u XIX veku*, Jugoslovenski seminar za strane slaviste, god. 30, Beograd, 1979, str. 41-43.
160. *Govor Milakovića u svjetlosti susjednih ijekavskih govora*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića, knj. 7, Prijepolje, 1979, str. 177-186.
161. *Dijalektologija u časopisima na srpskohrvatskom jezičkom području*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1979, knj. IX, str. 141-163.
162. (U knjizi) Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, II, Sarajevo, 1979, obradio ova poglavlja: *Fonema h*, str. 58-78; *Afrikate*, str. 79-81; *Jotovanje*, str. 83-93; *Morfološke osobine*, str. 119-157.
163. *Srpskohrvatsko vrhti/vrti*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1979, knj. XXXV, str. 169-176.
164. *Glagoli tipa krenuti-krenem*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1979, knj. XXXV, str. 141-145.
165. *Spisak govornih osobina obuhvaćenih Upitnikom za ispitivanje bosanskohercegovačkih govora* (zajedno sa J. Baotićem, D.

Vujičićem i D. Brozovićem), Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, Sarajevo, 1979, knj. II, str. 271-310.

1980.

166. *Neka razmišljanja o standardizaciji našega jezika*, Naš jezik, Beograd, 1980, knj. XXXIV, sv. 3, str. 147-152.
167. *O značenju prideva "pismen"*, Naš jezik, Beograd, 1980, knj. XXIV, str. 161-163.
168. *Pogledi Jerneja Kopitara na srpskohrvatski jezik i njegove dijalekte*, Književnost i jezik, Beograd, 1980, sv. 2, str. 135-151.
169. *Stilističke vrijednosti ličnog imena u prozi Hasana Kikića*, Naš jezik, Beograd, 1980, knj. XXIV, sv. 4-5, str. 266-271.
170. *Jeziku je najbolje kad nije među naoštrenim zubima*, razgovor sa Milivojem Pavlovićem, objavljen u njegovoj knjizi: *Kultura od – do*, Beograd, 1980, str. 78-90.
171. *Toponomastika i književno-jezička norma*, Vtora jugoslovenska onomastička konferencija, MANU, Skopje, 1980, str. 239-244.
172. *Besonderheit der Satzkonstruktion bei Andrić*, Zeitschrift für Slawistik, XXV, Heft 6, Berlin, 1980, str. 841-851.
173. *Mjesto Jerneja Kopitara u serbokroatici*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1980, knj. 10, str. 5-16.

1981.

174. *O nekim problemima našega jezičkog standarda*, Književnost i jezik, Beograd, 1981, str. 77-81.
175. *Govor sela Hisardžika*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića, knj. VIII, Prijepolje, 1981, str. 239-262.
176. *Dijalektologija u časopisima na srpskohrvatskom jezičkom području*, Radovi, knj. LXX, ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Sarajevo, 1981, str. 73-194.
177. *Prilog proučavanju prelaznih govora*, Radovi ANUBiH, knj. LXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Sarajevo, 1981, str. 43-52 + karte.

178. *Križanićevi pogledi na srpskohrvatski jezik i njegove dijalekte*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1981, knj. XXXVII, str. 151-177.
179. *Štokavsko-čakavska razmeđa*, Naš jezik, Beograd, 1981, knj. XXV, sv. 1-2, str. 74-81.
180. *Leksičke specifičnosti u poeziji Skendera Kulenovića*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1981, knj. 7, str. 221-231.
181. *Daničić kao akcentolog*, Zbornik o Đuri Daničiću, SANU – JAZU, Beograd – Zagreb, 1981, str. 227-243.
182. *Funkcionalnost turcizama u romanu "Derviš i smrt" Meše Selimovića*, Naš jezik, Beograd, 1981, knj. XXV, sv. 3, str. 118-128.
183. *Morfološka i prozodijaska uobličavanja orijentalnih imena ženskoga roda u srpskohrvatskom jeziku*, Četvrta jugoslovenska onomastička konferencija, Portorož, 14-17. oktobra 1981, Zbornik referata, Ljubljana, 1981, str. 409-418.
184. *Neka zapažanja o jeziku dviju narodnih pjesama iz Sjenice i Bijelog Polja*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića, Prijepolje, 1981, knj. 9, str. 101-115.
185. *Juraj Križanić kao reformator ćirilice*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1981, knj. XI, str. 17-25.

1981/82.

186. *Kopitar i Jagić o porijeklu staroslovenskog jezika*, Makedonski jezik, Skopje, 1981-1982, knj. XXXII-XXXIII, str. 575-578.

1982.

187. *Stilističke vrijednosti ličnog imena u prozi Hasana Kikića*, Kikićeви susreti, Gradačac, 1982, knj. 5, str. 61-65.
188. *Akcenti u rječnicima*, Leksikologija i leksikografija, Beograd – Novi Sad, 1982, str. 201-207.
189. *Juraj Križanić kao akcentolog*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1982, knj. XXXVIII, str. 63-78.
190. *Udžbenik i njegovanje naše jezičke kulture*, Savjetovanje o školskoj lektiri, udžbeniku i priručniku, Zbornik radova, Sarajevo, 1982, str. 141-145.

191. *Stari i novi toponimi*, Književnost i jezik, Beograd, 1982, sv. 3-4, str. 191-200.
192. *Oronimi u toponomastici*, Studia linguistica Polono-Jugoslavica, Skopje, 1982, knj. II, str. 145-150.
193. *O jednom tipu naših hipokoristika*, Onomastica jugoslavica, Zagreb, 1982, knj. 9. str. 77-82.
194. *Iz naše sinonimike sa posebnim osvrtom na dijalekatsku sinonimiku*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1982, knj. 12, str. 21-29.
195. *Serbo-Croatian verbs of the type krenuti-krene*, International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, XXV/XXVI, 1982, Studies for Edward Stankiewicz on his 60-th Birthday, 17. novembar 1980, str. 341-345.
196. *Vukosavljevićev doprinos našem rečniku*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića, Prijepolje, 1982, knj. X, str. 17-22.
197. *Značaj rumunskog dijalektološkog atlasa za lingvističku geografiju*, Universitatea din Bucuresti, Facultatea de limbi si literaturi straine, Relatii culturale, literare si lingvistice Romano-Jugoslave, Actele simpozionulu VI, Bukurešt, 1982, str. 296-305.

1983.

198. *Srpskohrvatski jezički standard – šta je to?*, Aktualna pitanja naše jezičke kulture, Prosvetni pregled, Beograd, 1983, str. 9-17.
199. *Fremdwörter als stilogene Elemente im zeitgenossischen jugoslawischen Roman*, Zeitschrift für Slawistik, Band 28, Berlin, 1983, str. 594-602.
200. *Iz hercegovačke onomastike predturskog perioda*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1983, knj. XXXIX, str. 113-143.
201. *Govor Spahića i Dobrenice u svjetlosti Upitnika za bosansko-hercegovački dijalektološki atlas*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXI, Studia linguistica Polono-jugoslavica, knj. 3, Sarajevo, 1983, str. 109-118.
202. *Tragovi dvojine u šćakavskim govorima*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1983, knj. 13, str. 41-48.

1984.

203. *Imenica orah i orao, glagoli ići i jesti* (iz moje dijalektološke bilježnice), Naš jezik, Beograd, 1984, knj. XXVI, sv. 2-3, str. 147-151.
204. *Naš jezik i njegovo ime*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1984, sv. 5-6, str. 343-349.
205. *Jedna dijalekatska paralela*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1984, knj. XL, str. 121-148.
206. *Naš jezik i njegovo ime*, Književni jezik, Sarajevo, 1984, sv. 13/3, str. 112-119.
207. *Crnogorsko-hercegovačka govorna preplitanja*, CANU, Naučni skupovi, Crnogorski govori, Titograd, 1984, str. 61-70.
208. *Govor Podveležja u svjetlosti ostalih govora Hercegovine*, Hercegovina, časopis za kulturno i istorijsko naslijeđe, Mostar, 1984, knj. 4, str. 277-298.
209. *Ne pita se ko se kako krsti*, Književnost i jezik, Beograd, 1984, sv. 3-4, str. 77-80.
210. *Govor Podveležja*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. IV, Sarajevo, 1984, str. 209-283.

1984/85.

211. *Hercegovačko-dubrovačka onomastička preplitanja*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1984-1985, knj. XXVII-XXVIII, str. 615-620.

1985.

212. *Jedan pogled na pisanu riječ Miroslava Krležę*, sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1985, br. 10, str. 265-270.
213. *Prilog proučavanju hercegovačke antroponimije u predturskom periodu*, Zbornik referata V jugoslovenske onomastičke konferencije, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, Sarajevo, 1985, str. 11-18.

214. *Križanić-Karadžić – jedna paralela*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1985, knj. XIV/3, str. 23-28.
215. *Dijalekti i naš jezički standard – sociolingvistički pristup problemu*, Književni jezik, Sarajevo, 1985, god. 14, sv. 4, str. 177-184.
216. *Dijalekti i naš jezički standard*, Književnost i jezik, Beograd, 1985, br. 1-2, str. 24-40.
217. *O jednoj vrsti (zavisno) upitnih rečenica u našim narodnim govorima*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1985, knj. 15, str. 21-31.
218. *Alipaša i Mara*, Književnost i jezik, Beograd, 1985, br. 3-4, str. 207-211.

1986.

219. *O nekim dijalektološkim klasifikacionim terminima*, Naš jezik, Beograd, 1986, knj. XXVII, sv. 1-2, str. 93-100.
220. *Eppur si muove*, Slavica Gandensia to honour Frans Vyncke, 13, 1986, str. 219-223.
221. *Jedan detalj iz problematike: turcizmi u Vukovim rječnicima*, Književni jezik, Sarajevo, 1986, sv. 15/3-4, str. 305-309.
222. *Morfologija govora sjeverne i sjeveroistočne Bosne*, Bosansko-hercegovački dijalektološki zbornik, Sarajevo, 1986, knj. V, str. 201-306.
223. *Prilog poznavanju i proučavanju hercegovačkog konsonantizma*, Studia linguistica Polono-jugoslavica, IV, Vroclav – Varšava, 1986, str. 107-112.
224. *Tvorbeni procesi u oblasti srpskohrvatskih turcizama*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1986, knj. 16/1, str. 83-92.
225. *Odras nacionalnih pripadnosti u našem glasovnom sistemu*, Govor, Časopis za fonetiku, Zagreb, 1986, III, br. 2, str. 31-37.
226. *Branko Ćopić – narodni pjesnik*, Književnost i jezik, Beograd, 1986, broj 3-4, str. 67-73.
227. *Germanizmi u Vukovu Srpskom rječniku iz 1852*, Filologija, Zagreb, 1986, knj. 14, str. 271-282.

1987.

228. *Lehnwörter aus dem Deutschen im Vuk Karadžić Wörterbuch aus dem Jahre 1818*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt Universität zu Berlin, 1987, 36. Jg, Heft 2, str. 152-155.
229. *Vuk Karadžić – reformator našega književnog jezika*, Književni jezik, Sarajevo, 1987, god. 16, br. 2, str. 73-82.
230. *U susret velikom jubileju*, Obeležja, Priština, 1987, god. XVII, sv. 2, str. 5-11.
231. *Vuk Karadžić – reformator srpskohrvatskoga književnog jezika*, Most, Mostar, 1987, br. 68, str. 3-11.
232. *Germanizmi u Vukovom rječniku iz 1818. godine*, Radio Sarajevo, Treći program, Sarajevo, 1987, str. 318-324.
233. *Vukov odnos prema turcizmima i germanizmima*, Vesti, Titovo Užice, posebno izdanje – Vuk u ogledalu svoga i našega vremena, Titovo Užice, 1987, str. 19-40.
234. *Gledanje Vuka Karadžića na povezanost jezika i nacije i savremena slika srpskohrvatskog jezika*, Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1987, str. 27-34.
235. *Crnogorski govori i naš jezički standard sa posebnim osvrtom na akcenatsku komponentu*, CANU, Glasnik Odjeljenja umjetnosti, Titograd, 1987, br. 7, str. 37-42.
236. *Jedan pokušaj sistematizacije naše antroponimije*, Zbornik šeste jugoslovenske onomastičke konferencije, SANU, Beograd, 1987, Naučni skupovi, knj. XXXVII, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 7, str. 263-281.
237. *Вук Караџић – реформатор на сѐрбохѐрватски језик*, Most, Niš, 1987, str. 3-14.
238. *Neka istraživanja u oblasti prozodije srpskohrvatskog jezika*, Književni jezik, Sarajevo, 1987, knj. 16/3-4, str. 209-214.
239. *Vukovi turcizmi (sa posebnim osvrtom na turcizme u "Pjesnarnici" iz 1815)*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1987, knj. 17, str. 283-296.

240. *Govori Crne Gore u Vukovoj reformi*, CANU, Naučni skupovi, knj. 16, Vuk Karadžić i Crna Gora, Odjeljenje umjetnosti, knj. 5, Titograd, 1987, str. 7-15.
241. *Filološko-jezička analiza jednog turskog dokumenta* (sa N. Gošić), MANU, Skopje, 1987, *Studia linguistica Polono-jugoslavica*, knj. 5, str. 39-47.

1987/88.

242. *Naši aljamiado spomenici kao izvori za istoriju srpskohrvatskog jezika* (sa posebnim osvrtom na novija istraživanja V. Lehfeltda), Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd, 1987/1988, knj. LIII, LIV, sv. 1-4, str. 199-211.

1988.

243. *Jedan pogled na leksiku u poeziji Miodraga Pavlovića*, Poezija Miodraga Pavlovića, zbornik radova, Desankini majski razgovori, Beograd, 1988, str. 83-103 (v. br. 282).
244. *Turcizmi u rječniku Joakima Stullija*, Leksikografija i leksikologija, ANUBiH, Sarajevo, 1988, Posebna izdanja, knj. LXXXV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, str. 11-34.
245. *Jezički kontakti i jezički sistemi*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1988, knj. XLIII, str. 57-64.
246. *Leksičkim stazama do Desankinog zavičaja*, Odjek, Sarajevo, 1988, god. XLI, br. 12, str. 7-8.
247. *Nad Kulenovićevom poemom posvećenju majci*, Književnost, Beograd, 1988. god. XLI, br. 3, str. 380-391.
248. *Kulturno-istorijska pozadina naših dijalekatskih raslojavanja* (sa posebnim osvrtom na prilike u SRBiH), Književnost i jezik, Beograd, 1988, br. 2, str. 159-164.
249. *Radosav Bošković kao dijalektolog*, CANU, Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića, knj. 6, Titograd, 1988, str. 211-218.
250. *Les conception de Vuk Karadžić sur les rapports entre langue et nation et les aspects actuels de la langue serbocroate*, Université de Paris – Sorbonne, Centre de recherches sur les langues et cultures

Slave, Vuk Stefanović Karadžić, Actes du Colloque international tenu en Sorbonne les 5 et 6 octobre 1987, Paris, 1988, str. 35-41.

1989.

251. *La langue, la nation, l'état à la lumière de la réalité Yougoslave*, Radovi ANUBiH, knj. XXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo, 1989, str. 37-42.
252. *Zapadnohercegovačko akanje*, Radovi ANUBiH, knj. LXXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo, 1989, str. 217-232.
253. *Germanismen in der zweiten Ausgabe von Vuk Karadžić "Rječnik" von 1852*, Wissenschaftlichen Zeitschrift der Humboldt – Universität zu Berlin, Vuk Karadžić – seine Zeit und wir, Berlin, 1989, 38, Jg, Heft 1, str. 57-62.
254. *Značaj eksperimentalne fonetike za ispitivanje akcenata srpsko-hrvatskog jezika*, Deseta konferencija Međunarodne komisije za fonetiku i fonologiju slovenskih jezika, ANUBiH, Sarajevo, 1989, str. 63-67.
255. *Le sort des voyelles longue inaccentuées dans la langue serbo-croate*, Mèlange de Phonetique generale et experimentale offerts à Pela Simon, Strasbourg, 1989, str. 629-635.
256. *Povelja Kulina bana u svjetlosti štokavskih govora XII i XIII vijeka*, ANUBiH, Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina, 1189-1989, Sarajevo, 1989, str. 61-76.
257. *Prilozi pravopisu* (sa P. Ivićem, J. Jerkovićem, J. Kašićem, B. Ostojićem, M. Pešikanom, M. Pižuricom, Ž. Stanojčićem, J. Baotićem, M. Karadžom i M. Šipkom), Matica srpska, Novi Sad, 1989, str. 127.

1989/90.

258. *O jednom problemu istorijske fonetike srpskohrvatskog i makedonskog jezika*, Makedonski jazik, god. XL-XLI, Skopje, 1989-1990, (Zbornik radova posvećenih akademiku B. Vidoeskom) str. 419-427.
259. *Mjesto lingvističke geografije u nauci o jeziku*, Hrvatski dijalektološki zbornik, knj. VIII, Zagreb, 1989-1991, str. 95-107.

1990.

260. *Povelja Kulina bana – spomenik trajne vrijednosti*, Rukovet, Subotica, 1990, sv. 2, str. 963-973.
261. *Značaj eksperimentalne fonetike za nauku o jeziku*, Književnost i jezik, Beograd, 1990, br. 1, str. 67-70.
262. *Piši, kako govoriš – riječ-dviije o starini ove misli*, Književnost i jezik, Beograd, 1990, sv. 3, str. 268-269.
263. *Iz naše jezičke problematike*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu, Niš, 1990, br. 1, str. 25-47.
264. *Morfološke osobine govora u centralnom pojasu Bosne*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. VI, Sarajevo, 1990, str. 125-247.
265. *Nad Brankovim pismom Ziji*, Književnost i jezik, Beograd, 1990, sv. 4, str. 425-430.
266. *Odnos duže i kraće množine u srpskohrvatskom jeziku*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1990, knj. XXXIII, str. 369-378.
267. *Nad Šantićevom poezijom*, Most, Mostar, 1990, br. 83-84, str. 3-11.
268. *Mikrotoponimija Podveležja*, ANUBiH, Djela, knj. LXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 39, Sarajevo, 1990, str. 1-166.

1991.

269. *Jezički izraz aljamiado književnosti i Vukov princip Piši, kao što govoriš...* Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine, Slavica Verlag, Kovač, München, 1991, str. 19-26.
270. *Naši dijalekti u svjetlosti seoba*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1991, knj. 20/1, str. 361-372.
271. *Neke jezičke osobine u romanu "Lagum"*, Književnost, br. 7-8 (str. 951-956) i br. 9-10 (str. 1285-1290), Beograd, 1991.
272. *Aleksandar Belić u svom vremenu i danas*, Književnost i jezik, Beograd, 1991, sv. 2, str. 179-191.

273. *Iz problematike podveleške mikrotoponimije* (Patronimi i antroponimi u mikrotoponimiji Podveležja), *Studia linguistica Polono-jugoslavica*, 9, Sarajevo, 1991, 45-50.
274. *Dva priloga Stojana Novakovića našoj akcentologiji*, *Naš jezik*, br. XXIX, sv. 1-2, Beograd, 1991, str. 112-121.
275. *Nad Šantićevom patriotskom poezijom*, *Književnost i jezik*, br. 4, Beograd, 1991, str. 419-426.
276. *Pravopisni problemi vezani za fonemu h u srpskohrvatskom jeziku*, *Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske*, knj. XXXIV/2, Novi Sad, 1991, str. 115-119.
277. *Dijalekatske odlike pjesničkog diskursa u Krnjevićevoj zbirci "Stećak nebeski"*, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, knj. 21/2, Beograd, 1991, str. 30-36.

1991/92.

278. *Iz naše akcenatske problematike*, *Zbornik radova Filološkog fakulteta u Nišu*, serija: *Srpski jezik i književnost*, sv. 2-3, Niš, 1991-1992, str. 20-38.

1992.

279. *Leksičke slojevitosti u romanu "Sudilište" Čeda Vukovića*, *Anali Filološkog fakulteta*, knj. 19, Beograd, 1992, str. 111-129.
280. *Savremena slika ijekavsko-ekavskih odnosa u govoru prijepoljskog kraja*, *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, knj. XIV, Prijepolje, 1992, str. 211-217.
281. *Leksičke slojevitosti u romanu "Ponornica" Skendera Kulenovića*, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. LV i LVI, 1989-1990, Beograd, 1992, str. 25-44.
282. *Jedna fonetska specifičnost centralnobosanske šćakavštine (o pojavi $j < d'$)*, *Južnoslovenski filolog*, knj. XLVIII, Beograd, 1992, str. 95-109 + karte.
283. *Adaptacija ličnih imena orijentalnog porijekla u srpskohrvatskom jeziku*, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, knj. XXXV/1, Novi Sad, 1992, str. 131-140.

284. *Jedan pogled na turcizme u pisanoj riječi Ive Andrića*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, knj. 22/1, Beograd, 1992, str. 173-181.

1993.

285. *Enklitika i kvantitet*, Naš jezik, knj. XXIX/3-4, Beograd, 1993, str. 163-172. Isti rad je objavljen u Zborniku za fil. i lingv. Matice srpske, br. XXXV/2, str. 98-114.
286. *Slika bosanskih govora u romanima Ive Andrića*, Južnoslovenski filolog, knj. XLVIII, Beograd, 1993, str. 95-110.
287. *Lično ime u Sijarićevom romanu "Bihorci" i njegov značaj*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića, knj. XV, Prijepolje, 1993, str. 185-200.

1994.

288. *Iz života naših riječi* (o riječima slezina/slezena, džigerica/džigarica, bubreg/bubrež, mozak/mozga), Vaspitanje i obrazovanje, 1-2, Podgorica, 1994, str. 51-61.
289. *Iz fonetske problematike štokavskih govora*, Проблеми сучасной ареалогій, Академия наук України, Інститут української мови, Київ наукова думка, 1994, str. 235-241.
290. *Stevan Sremac kao dijalektolog*, Srpski književni glasnik, Beograd, maj – avgust 1994, br. 5-8, str. 130-138.
291. *Iz deklinacione problematike bosanskohercegovačkih govora* (dativ, instrumental i lokativ množine), Južnoslovenski filolog knj. L, Beograd, 1994, str. 51-97.
292. *Iz deklinacione problematike bosanskohercegovačkih govora* (genitiv množine), Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske, knj. XXXVI, Novi Sad, 1994, str. 207-231.
293. *Naša ijekavština juče-danas-sutra*, Vaspitanje i obrazovanje, Podgorica, 1994, br. 3, str. 19-24.
294. *O porijeklu toponima Mostar*, Književnost i jezik, Beograd, 1994, sv. 1-2, str. 63-65.
295. *Iz života naših riječi* (zenice, tijelo), Književnost i jezik, br. 4, Beograd, 1994, str. 89-96.

296. *Toponimi i akcenatska norma*, Osmo jugoslovenska onomastička konferencija, CANU, Podgorica, 1994, str. 33-41.
297. *Iz fonetske problematike srpskohrvatskog i makedonskog jezika (o sudbini foneme h u tim jezicima)*, CANU, Crnogorsko-makedonske književne, jezičke i kulturne veze, knj. 10, Podgorica, 1994, str. 85-97.
298. *Oblik futura I glagola na -ći u našem jeziku*, Vaspitanje i obrazovanje, Podgorica, 1994, br. 2-3, str. 82-94.
299. *Jedna paralela (pisci i dijalektolozi o govorima južne Srbije)*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1994, knj. XXXVII, str. 481-492.
300. *Iz naše gramatičke normativistike*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, knj. 24/1, Beograd, 1994, str. 67-72.
301. *Savremena akcentacija Poljanice*, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, 1994, str. 161-179.

1995.

302. *Iz života naših riječi (tjeme, čovjek)*, Književnost i jezik, br. 1-2, Beograd, 1995, str. 97-102.
303. *Odjeci starine u zbirci pjesama "Zovina svirala" Desanke Maksimović*, Desankini majski razgovori, Beograd, 1995, str. 141-149.
304. *Ime u Sijarićevom romanu "Raška zemlja Rascia"*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića, Prijepolje, 1995, god. XVI, str. 219-225.
305. *Treće lice množine prezenta glagola tipa nositi-voljeti-držati u govorima štokavskog narječja*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XLI, Beograd, 1995, str. 493-520.
306. *Višeznačnost izvedenica na -uša u srpskohrvatskom jeziku*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1995, knj. XXXVIII/2, 149-156.
307. *Antroponim kao stilem*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1995, knj. 25/2, str. 117-125.

1996.

308. *Semantička komponenta bajke u književnom delu Desanke Maksimović*, Književnost, br. 5-6, Beograd, 1996, str. 402-412.
309. *Imenice na -ež u našem jeziku* (porijeklo, značenje i akcenat), Južnoslovenski filolog, knj. LII, Beograd, 1996, str. 41-55.
310. *Iz života naših riječi (zatiljak-potiljak)*, Književnost i jezik, br. 2, Beograd, 1996, str. 117-120.
311. *Akcenti kao semantičkodiferencijalni znaci u srpskohrvatskom jeziku*, u knjizi "Brain and speech" – izdanje Jelisavete Milojević, Beograd, 1996, str. 25-38.
312. *Kontaktne ikavizmi u ije-šta govorima jugozapadne Bosne*, Studia linguistica polono-merdianslavica, br. 8, Skopje, 1996, str. 169-182.
313. *Imenice na -ura u našem jeziku*, Naš jezik, Knj. XXXI, sv. 1-5, Beograd, 1996, str. 146-162.
314. *Od Lugata do Petrijinog venca*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, knj. XXXIX, Novi Sad, 1996, str. 53-69.
315. *Dijalekatska leksika u etimološkom riječniku*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, knj. XXXIX/2, Novi Sad, 1996, str. 65-79.
316. *Iz života naših riječi (čmičak, ječmen)*, Srpski jezik, br. 1-2, Zbornik u čast prof. Živojina Stanojčića, Beograd, 1996, str. 25-31.
317. *Pesnički doprinos obogaćivanja naših izražajnih sredstava*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1996, knj. 25, str. 329-345.

1997.

318. *O srodničkim nazivima*, Jezik danas, br. 2, Novi Sad, 1997, str. 6-10.
319. *Jedan pogled na gramatički sistem u romanu "Petrijin venac" Dragoslava Mihailovića*, O srpskim narodnim govorima, Despotovac, 1997, str. 45-53.
320. *Iz naše onomastičke problematike (Neretva – Mostar, Buna – Blagaj, Bregava – Stolac)*, Južnoslovenski filolog, knj. LIII, Beograd, 1997, str. 59-73.

321. *Pogled na leksiku Miodraga Pavlovića*, Književnost, Beograd, 1997, str. 772-782.
322. *Dijalekatske osobine u pisanoj reči Desanke Maksimović*, Naš jezik, knj. XXXII, sv. 1-2, Beograd, 1997, str. 88-97.
323. *Sudbina foneme h u našem jeziku još uvijek privlačan problem*, Treći lingvistički skup "Boškovićeve dani", Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 1997, str. 193-200.
324. *Ljubav prema krševima golim*, Most, Mostar, novembar 1997, str. 73-78.
325. *Nekoliko podataka iz obratnih rječnika naših jezika*, Zbornik vo čast na Radmila Ugrinova-Skolovska, Skopje, 1997, str. 217-225.
326. *Iz naše leksičke riznice* (sa posebnim osvrtom na knjigu Jovana Krunića *Kuća i varoši u oblasti stare Raške*), Seoski dani Sretena Vukosavljevića, knj. XVII, Prijepolje, 1997, str. 95-101.
327. *Manje poznate reči u književnom delu Desanke Maksimović, gramatički aspekt jedne pregršti takvih reči*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1997, knj. 27, str. 231-240.

1998.

328. *Stjecište ljubavi i ljepote*, Most, Mostar, mart-april 1998, str. 53-56.
329. *Iz polisemijske riznice Desanke Maksimović*, Književnost i jezik, Beograd, 1998, sv. 5-6, str. 966-974. Isto u: *Jezik i kultura govora u obrazovanju*, Beograd, 1998, 80-90.
330. *Bogatstvo boja u pisanoj reči Desanke Maksimović*, Naš jezik, knj. XXXII, sv. 3-4, Beograd, 1998, str. 226-239.
331. *Upotreba preteritalnih vremena u književnom delu Desanke Maksimović*, Južnoslovenski filolog, knj. LIV, Beograd, 1998, str. 59-78.
332. *Jedan neodložan posao na području prijepoljskog kraja*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića, knj. XVIII, Prijepolje, 1998, str. 153-161.
333. *Ponornica sa stotinu izvora*, Most, Mostar, maj-juni 1998, str. 46-52.

334. *Mostarski govor u svjetlosti hercegovačkih govora kao cjeline*, Hercegovina, br. 10, Mostar, 1998, str. 85-99.
335. *Mesto turcizama u našem jeziku i pravopisu*, Srpski jezik, br. 1-2 (U spomen na dr Petra Đukanovića), Beograd, 1998, str. 237-254.
336. *Gramatika kao pokazatelj međujezičkih odnosa*, Srpski književni glasnik, 7-12, Beograd 1998, 90-97.
337. *Iz deklinacione problematike antroponima u našem jeziku*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1998, knj. 27/2, str. 167-176.
338. *Mikrotoponimija Gabele*, Onomatološki prilozi, XIV, Beograd, 1998, str. 1-70.

1999.

339. *Udvajanje suglasnika u našim imenima orijentalnog porijekla*, Most 119 (30) oktobar, Beograd 1999, str. 57-58.
340. *O jednom superijekavizmu*, Prosvetni rad, (21. XII 1999), Podgorica, str. 11.
341. *Imenice na -š u našem jeziku – postanak i značenja*, Četvrti lingvistički skup "Boškovićeve dani", CANU, Naučni skupovi LIII, Odjeljenje umjetnosti, knj. 17, Podgorica, 1999, str. 15-37.
342. *O nekim tipovima hipokoristika u štokavskim govorima*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, knj. 28/2, Beograd, 1999, str. 149-157.

2000.

343. *Izgovor afrikata, glasova ć-đ i č-dž u govorima Hercegovine*, Most, Mostar, 2000, knj. 125-126, str. 56-57, i knj. 127, str. 52.
344. *Prilog savremenoj akcentuaciji*, Vaspitanje i obrazovanje, Podgorica, 2000, str. 101-106, br. 1.
345. *Fonetika – most spajanja, ali i znak posebnosti jezika nastalih na tlu što-dijalekta*, Vaspitanje i obrazovanje, Podgorica, 2000, br. 2, str. 96-201.
346. *Nejednaki oblici jednoga glagola (žvakati/žvatati)*, Naš jezik, knj. XXXIII, sv. 3-4, Beograd, 2000, str. 254-256.

347. *Sa jezičkog podnebesja Tanasija Mladenovića*, Desankini majski razgovori, Beograd, 2000, str. 85-96.
348. *Ostaci neizmijenjenih skupina nepalatal + j (bj) u govorima Bosne i Hercegovine*, Zbornik Matice srpske za fil. i lingv. br. XLIII, 2000, str. 447-455.
349. *Nekoliko potvrda za promjenu sonanta lj u vokal o*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 2000, knj. LVI, 3-4, str. 823-827.
350. *Prefiksalni i prefiksavno-sufiksalni toponimi tipa podbrdo i po-brđe*, Srpski jezik, Beograd, 2000, knj. V, str. 233-237
351. *Izgovor afrikata u bosanskohercegovačkim govorima*, Hercegovina, 11-12, Mostar, 2000, str. 209-225; isto u: Zbornik Matice srpske, knj. XLII, za 1999, str. 355-382.

2001.

352. *U Simovićevoj "jezičkoj kovačnici"*, Letopis Matice srpske, mart 2001, str. 347-385.
353. *Iz srpske onomastičke norme, Livnjanin ili Livnjak, upotreba nekih prijedloga uz hidronime i toponime*, Srpski jezik, god. VI, knj. 6/1-2, Beograd, 2001, str. 413-416.
354. *Konsonantizam bosanskohercegovačkih govora*, Srpski dijalektološki zbornik, 2001, knj. XLVII, Beograd, 2001, str. 613-696.

2002.

355. *Turcizmi u romanu Danila Marića: Alipaša prvi i posljednji hercegovački vezir*, Most, br. 147 (58), Mostar, februar 2002, str. 42-45.
356. *Prof. Mihailo Stevanović očima jednog svog saradnika*, CANU, Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića, Naučni skupovi, knj. 59, Odjeljenje umjetnosti, knj. 21, Podgorica, 2002, str. 17-35.
357. *Za reformu naše standardne akcentuacije*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, knj. 30/1, Beograd, 2002, str. 69-73.
358. *Pogled na nomenklaturu naziva domaćih životinja*, Srpski jezik, knj. 7/1-2, Beograd, 2002, str. 391-394.
359. *Prof. Bošković kao dijalektolog i bosanskohercegovačka građa*, CANU, Peti lingvistički skup "Boškovićeve dani", Podgorica, 2002, str. 187-193.

360. *Iz naše onomastike: Neretva – Mostar, Buna – Blagaj, Bregava – Stolac*, Most 151 (62), Mostar, juni 2002, str. 47-53, i br. 63-64, juli-avgust 2002, str. 53-57.

2003.

361. *O našim srodničkim nazivima*, Most, Mostar, knj. 67 (156), XI 2003, str. 46-50.
362. *Kriteriji za određivanje dijalektizama u našim rječnicima*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, knj. 33/4, Beograd 2003, str. 231-236.
363. *Sijarićeve Priče kod vode kao slika ljudi Bihora i Pešteri*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića, Prijepolje 2003, str. 172-179.
364. *Gledanje prof. Vukovića na mostarski govorni problem*, Zbornik radova posvećen akademiku Jovanu Vukoviću, Plužine, 8-9. novembar 2003, str. 202-209.

2004.

365. *Rad prof. Pavla Ivića na eksperimentalnom proučavanju naših akcenata*, Život i dela akademika Pavla Ivića, Beograd, 2004, str. 601-613.
366. *Mostarski govor u svjetlosti hercegovačkih govora kao cjeline*, Srpski jezik, Beograd, 2004, knj. IX, 1-2, str. 45-55.

2005.

367. *Mostarski govor u svjetlosti hercegovačkih govora kao cjeline*, Most, Mostar, maj, 2005, str. 42-46, i juni, br. 38, str. 46-51.
368. *Jezik pisama begova istočne Hercegovine i Bosanske krajine*, u knjizi: Jezik u Bosni i Hercegovini, Institut za jezik u Sarajevu, 2005, str. 217-226.

III. Kritike, prikazi, osvrti

1955.

369. *Da li je u Novom Sadu išta novo zasađeno?*, Naši dani, Sarajevo, 15. 1. 1955.

370. *Zašto se ne poštuju Zaključci novosadskog dogovora*, Borba, Beograd, 30. 7. 1955.

371. *Vitomir Ujčić – Tugomil Ujčić: Hrvatskosrpski književni jezik i pravopis*, Književnost i jezik, Beograd, 1955, br. 6, str. 455-456.

1957.

372. *T. Kanaet: Podveležje i Podvelešci*, Pitanja savremenog književnog jezika, Sarajevo, 1957.

373. *Tone Peruško: Pravopisni priručnik*, Naša škola, Beograd, 1957, sv. 9-10.

1960.

374. *Sv. Popović – Z. Marković: Stočari “balije” kod Čapljine i Ljubuškog*, Glasnik Etnografskog instituta SANU, knj. IX, Beograd, 1960, str. 250-252.

1961.

375. *Uz novi pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, Književnost i jezik, Beograd, 1961, br. 2, str. 184-191.

376. *Zlatko Vince: Rad pravopisne komisije u Zadru 1820. god.*, Književnost i jezik, Beograd, 1961, br. 4, str. 480-481.

1962.

377. *П. А. Дмитриев – Г. И. Софронов: Сербскохорватскии јазик, Живи језици*, Beograd, 1962, knj. IV, sv. 1-4, str. 88-90.

378. *Zl. Vince: Stav Zore dalmatinske u Zadru prema težnjama iliraca za jedinstvenom grafijom u hrvatskoj književnosti*, Književnost i jezik, Beograd, 1962, sv. 2, str. 171-172.

1963.

379. *Đ. Čustović: O govoru Livna*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1963, knj. XXV, str. 423-425.

380. *Lingvisti u Ohridu*, Odjek, Sarajevo, 15. 7. 1963.

381. *Šta je pokazao Peti kongres slavista u Sofiji*, Borba, Beograd, 29. 9. 1963.

1964.

382. *O. Nedović: Dikcija*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1964, knj. VI, str. 189-190.
383. *Ст. Стојков: Увод в българската фонетика*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1964, knj. VI, str. 180-186.
384. *Georges Straka: La division des sons du langage en voyelle et consonnes peut-elle être justifiée*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1964, knj. VII, str. 183-187.

1964/65.

385. *Вопросы фонетики*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Priština, 1964-1965, knj. II, str. 372-374.
386. *Georges Straka: A propos de la question des semi-voyelles*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, Priština, 1964-1965, knj. II, str. 374-376.

1965.

387. *Nad stranicama naše srednjovekovne pismenosti*, Oslobođenje, Sarajevo, 9. 5. 1965.
388. *Konzervativni stručnjaci ili jezički principi?*, Borba, Beograd, 31. 10. 1965.
389. *A. Škaljić: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Borba, Beograd, 28. 12. 1965.

1966.

390. *Jezičko jedinstvo iznad svih varijanata*, Odjek, Sarajevo, 15. 1. 1966.
391. *Smireno i bez pre nagljivanja*, Odjek, Sarajevo, 1. 7. 1966.
392. *Stjepan Babić: Jezik*, Književnost i jezik, Beograd, 1966, I, str. 79-85.
393. *Irmgard Mahnken: Zur Frage der Dialekteigentümlichkeiten des serbocroatischen in Dubrovnik im XIV Jahrhundert ... i drugi noviji radovi o supstratu dubrovačkog govora*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1966, knj. XXVI, str. 581-590.

394. *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1966, knj. XXVI, str. 614-621.
395. *И. В. Арбузова – П. А. Дмитриев – Н. И. Сокаль: Сербско-хорватскии јазик*, Književnost i jezik, Beograd, 1966, br. 4, str. 382-386.

1967.

396. *Nad Poveljom Kulina bana*, Odjek, Sarajevo, 1. 2. 1967.
397. *Srpskohrvatski u Švedskoj*, Borba, Beograd, 25. 10. 1967.

1969.

398. *S. Ćerić: Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Odjek, Sarajevo, 15. 3. 1969.

1970.

399. *Sarajevski dogovor o jezičkoj toleranciji*, Borba, Beograd, 5. 5. 1970, str. 10.
400. *Posle Sarajevskog simpozijuma o jezičkoj toleranciji*, Borba, Beograd, 13. 6. 1970.
401. *Potpuna sloboda izbora jezičkih sredstava*, Prosvetni pregled, Beograd, 27. 5. 1970.
402. *Simpozijum o jezičkoj toleranciji*, Književnost i jezik, Beograd, 1970, str. 422-425.
403. *Lična sloboda iznad svega*, Borba, Beograd, 20. 2. 1970.

1971.

404. *Ishitrenost ili jezička fakta?*, Odjek, Sarajevo, 15-28. 2. 1971, str. 4-5.
405. *Branivoj Đorđević: Elementi srpskohrvatske dikcije*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1971, knj. XXVIII, str. 353-359.
406. *M. Hraste: In memoriam*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1971, knj. XXVIII, str. 575-576.

1972.

407. *U duhu postojećeg i zajedničkog*, Odjek, Sarajevo, 15-30. 11. 1972, str. 9.

408. *Al-Lisanniyyat, Revvue Algèrienne de Linguistique*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1973, knj. XXIX, sv. 3-4, str. 561-565.
409. *Ismet Smailović: Jezik Hasana Kikića*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1973, knj. XXIX, sv. 3-4, str. 579-583.
410. *Tomas F. Magner (The Pennsylvania University) and Ladislav Matejka (University of Michigan): Word Accent in Modern Serbo-croatian*, The Pennsylvania State University, Press University Park and London, 1971, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1973, knj. XXIX, sv. 3-4, str. 589-594.

1974/75.

411. *M. Stanić: Uskočki govor*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1974-1975, knj. XXXI, str. 261-270.

1975.

412. *Vuk u našim razgovorima*, Borba, Beograd, 7. 3. 1975.
413. *Značajan prilog nauci*, Uz stopedesetogodišnjicu Đure Daničića, Odjek, Sarajevo, 15. 3. 1975, str. 5.
414. *Teško je odgovoriti na sve dileme o pisanju velikog slova*, Prosvetni pregled, Beograd, 26. 3. 1975, str. 4.
415. *Niti kome uz prkos – niti kome za ljubav*, Vek i po od rođenja Đure Daničića, Borba, Beograd, 7. 6. 1975, str. 11.

1978.

416. *Nekoliko napomena uz odgovor M. Stanića*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1978, knj. XXXIV, str. 271-367.
417. *Osnove ruske akcentologije* (prikaz knjige Malika Mulića), Živi jezici, Beograd, 1978, knj. XX, sv. 1-4, str. 123-126.

1979.

418. *Dragocjen prilog lingvistici*, Borba, Beograd, 10. 2. 1979. (prikaz knjige "Odabrani članci i rasprave" R. Boškovića).
419. *Naučna misao u granitu isklesana*, Prosvetni pregled, Beograd, 16. 2. 1979, str. 2.

420. *Lirsko plamenje Bosnom nadahnuto* (nad stihovima Razije Handžić), Odjek, Sarajevo, 15-31. 3. 1979, str. 18.
421. *Staze jezika*, prikaz knjige Zlatka Vinca: Putovima razvitka hrvatskoga književnog jezika, Knjževne novine, Beograd, 1979, god. XXXI, br. 581, od 28. 4. 1979, str. 3.
422. *U dosluhu s vremenom* (posle Devetog kongresa slavista), Borba, Beograd, 3. 11. 1979, str. 9.

1980.

423. *Jezik na temeljima zajedništva*, Rad, Beograd, 4. 4. 1980, str. 21.
424. *Rasadnik lijepog jezika*, Prosvetni pregled, Beograd, 4. 4. 1980, str. 8-9.
425. *Svijet islama*, Prosvetni pregled, Beograd, 18. 4. 1980, str. 8.

1982.

426. *Nekoliko napomena uz prethodni članak – uz odgovor prof. M. Moguš*, Naš jezik, Beograd, 1982, knj. XXV, sv. 4-5, str. 254-264.

1983.

427. *Radosav Bošković – o R. Boškoviću kao dijalektologu*, Prosvetni pregled, Beograd, 18. 10. 1983, str. 11.
428. *Dragomir Vujičić: Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1983, knj. XXIX, str. 279-283.

1986.

429. *Miris cvijeća sa Neretvinih obala*, osvrt na knjigu Danila Marića: Doktor lima, Sloboda, Mostar, 1-6. 1. 1986, str. 11.
430. *Pjesnički biseri*, uz poemu Alije Kebe: Hercegovina, Odjek, Sarajevo, avgust 1986, str. 23.

1987.

431. *Osvremenjujmo postojeća rješenja*, Vjesnik, Zagreb, 31.1. 1987, Panorama, str. 7.
432. *I sve što je dobro i lijepo i kod komšije* (intervju), Sloboda, Mostar, 30. 4. 1987, str. 7.

433. *Rječnik Njegoševa jezika*, I, II, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd, 1987, knj. XLIX-L, sv. 1-4, str. 127-132.
434. *Značajno svjedočanstvo*, prikaz knjige Sidžil mostarskog kadije, Odjek, Sarajvo, 15-30. 9. 1987, str. 24.
435. *T. Popova: Serbsko-horvatskii jazyk*, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1987, knj. XLIII, str. 229-233.

1989.

436. *Nedeljko Bogdanović: Govor Aleksinačkog Pomoravlja*, Narodne novine, Niš, 14-15. 1. 1989, str. 11.
437. *Sa stranica istorije našega jezika – najnoviji doprinos Wernera Lehfeldta istraživanju aljhamiada literature*, Odjek, Sarajevo, 1-15. 4. 1989, str. 22-23.

1990.

438. *Riječi i njihovi stvaraoči*, Sloboda, Mostar, 9. 1. 1990, str. 6.
439. *Jezik se uči*, Narodne novine, Niš, 7-8. jul 1990, str. 8.
440. *Koristan prilog istorijskoj gramatici našega jezika* (osvrt na knjigu W. Lehfedta: Eine Sprechlehre von der Hohen Pforte), Zbornik radova Filozofskog fakulteta, Niš, 1990, br. 1, str. 174-176.

1991.

441. *Nezaobilazne spoznaje* (Sećanje na akademika Mihaila Stevanovića), Borba, Beograd, 16. januar 1991, str. 9.
442. *O jeziku našem današnjem*, Oslobođenje, Sarajevo, 2. 2. 1991, str. 9.
443. *Govore savremenici*, Razgovor sa učenicima Filološke gimnazije u Beogradu, Mladi filolog – list učenika Filološke gimnazije, br. 1, Beograd, mart 1991, str. 57-61.
444. *Sudbonosni korak*, poruke univerzitetskih profesora, Prosvetni pregled, Beograd, 23-30. april 1991, br. 1766-7, str. 14.
445. *Poklon nauci*, osvrt na knjige P. Ivića koje je izdala Niška Prosveta, Narodne novine, Niš, 7-8. decembar, 1991, str. 7.
446. *Kako su me vaspitali, kako vaspitavam*, Učitelj, časopis Saveza učiteljskih društava Republike Srbije, Beograd, 1991, br. 37/39, str. 229-232.

447. *Knjiga o akcentu Mihaila Stevanovića*, Književnost i jezik, Beograd, 1991, br. 4, str. 505-511.

1992.

448. *Naša ćirilica je stvarana za naš jezik*, Jedinstvo, Priština, 20-21. jun 1992, str. 10.

1993.

449. *Jezički krakovi promašuju zakone*, Prosvetni pregled, Beograd, 2. 2. 1993, str. 6.
450. *Leksičko blago starine*, prikaz knjige Grozdane Komadinić: Tkačka leksika Dragačeva, Srpski književni glasnik, Beograd, mart 1993, str. 165-168.
451. *Profesor Radosav Bošković izbliza*, Stvaranje, Podgorica, april-maj-juni 1993, str. 330-334.

1994.

452. *Neka pitanja naše ijekavštine*, Prosvjetni rad, Podgorica, 15. 2. 1994, str. 22.

1995.

453. *Jedan pogled na Efemeris Dejana Medakovića*, Srpski književni glasnik, Beograd, maj-juni-juli 1995, str. 152-158.
454. *Vratiti dug naučniku*, uz sjećanja na prof. Radosava Boškovića, Prosvjetni rad, Podgorica, 19. 12. 1995, str. 8.
455. *U knjizi Miloša Jevtića: Sa domaćim slavistima*, I, Beograd, 1996, na str. 450-476 o životu i radu.
456. *D. Ćupić – E. Fekete – B. Terzić: Slovo o jeziku*, prikaz, Književnost i jezik, br. 3-4, Beograd, 1996, str. 139-142.

1997.

457. *Stazama jezika, susreti sa savremenima – Asim Peco*, Pobjeda, Podgorica, subota, 10. maj 1997, str. 13.
458. *Dr. Branislav Milanović*, In memoriam, Naš jezik, XXXII, sv. 1-2, Beograd, 1997, str. 127-128.

-
459. *Dr. Dragomir Vujičić*, In memoriam, Prosvjetni rad, Podgorica, 14. 10. 1997, str. 23.

1998.

460. *Nepresušni jezički rudnik zlata*, o ispitivanju govora u Crnoj Gori, Prosvjetni rad, Podgorica, 9. 6. 1998, str. 6.
461. *Pregršt narodnih pjesama iz Hercegovine* (uz pjesme koje je prikupio njegov brat Đemo dodate su pjesme koje je prof. Peco prikupio u Podveležju pri sakupljanju materijala za svoj diplomski rad) Hercegovina, Mostar, br. 10, 1998, str. 50-51, i 57-80, o dijalekatskoj pripadnosti tih pjesama str. 80-84.
462. *Pismo Ortiješanima*, Oslobođenje, Sarajevo, 10. 8. 1998.

2001.

463. *Knjiga neobičnog sadržaja: Da li znaš romski*, Most, br. 143, oktobar 2001, str. 44-45.

2002.

464. *Još o umiranju pčela*, Danica za 2002, str. 343-348.

2004.

465. *U korak s vremenom*, Politika, Beograd, 13. 9. 2004, Vukov sabor.

2005.

466. *Pismo Aliji Kebi*, Most, br. 97, maj 2005, str. 106.
467. *Jezik u Bosni i Hercegovini*, izdanje Instituta za jezik u Sarajevu i Instituta za istočnoevropske jezike i orijentalne studije u Oslu, Južnoslovenski filolog, knj. LXI, Beograd, 2005, str. 287-293.

2006.

468. *Biseri narodne pjesme*, prikaz knjige dr Ljubiše Rajkovića, Sa londže zelene, Most, februar 2006, str. 46-48.
469. *Prozor u svijet*, osvrt na knjigu Faruka Dizdarevića: Gajret u Priboju, Most, juli-avgust – srpanj-kolovoz, 2006, str. 78-79.

IV. Sitniji prilozi i bilješke

1952.

470. *Rod imenice kontrast*, Naš jezik, Beograd, 1952, sv. 2-3, str. 134-135.
471. *Zadovoljan sam s platom*, Naš jezik, Beograd, 1952, sv. 9-10, str. 355.

1953.

472. *Stvaranje jedinstvenog pravopisa*, Borba, Beograd, 15. 7. 1953.

1953/54.

473. *Doček prijatelja – svatovski običaj u Podveležju*, Glasnik Etnografskog instituta SANU, Beograd 1953-1954, knj. II-III, str. 829-833.

1954.

474. *Bileća ili Bileće*, Naš jezik, Beograd, 1954, knj. VI, sv. 1-2, str. 60-61.
475. *Gacko-Gacka*, Naš jezik, Beograd, 1954, knj. VI, sv. 3-4, str. 125-127.
476. *Jedan jezik trebalo bi da ima jedan pravopis*, Omladinska riječ, Sarajevo, 17. 12. 1954.
477. *Da li ćemo uskoro dobiti jedinstveni pravopis*, Oslobođenje, Sarajevo, 15. 12. 1954.

1955.

478. *Jedna legenda o Baji Pivljaninu*, Književnost i jezik u školi, Beograd, 1955, br. 4, str. 323-325.
479. *Za jedinstveni naziv našega jezika*, Prosvjetni list, Sarajevo, 1. 6. 1955.
480. *Dva pravopisna pravila koja ne poznaju učenici*, Prosvjetni list, Sarajevo, 11. 11. 1955.
481. *Kako povezati nastavu našega jezika sa lokalnim govorima?*, Prosvjetni list, Sarajevo, 1. 12. 1955.

1955/56.

482. *Svijetlo ili svjetlo*, Jezik, Zagreb, 1955-1956, br. 5, str. 155-157.

1956.

483. *O pisanju glasa h*, Prosvjetni list, Sarajevo, 15. 1. 1956.
484. *Živući papa*, Naš jezik, Beograd, 1956, knj. VII, sv. 1-2, str. 60-62.
485. *O pisanju jednog geografskog imena (Kotor-Varoš)*, Krajiške novine, Banja Luka, april 1956.

1957.

486. *O pisanju nekih geografskih imena*, Prosvjetni list, Sarajevo, 16. 3. 1957.
487. *O pisanju geografskih imena*, Narodna armija, Beograd, 4. 4. 1957.
488. *Pisanje nadimaka uz lična imena*, Narodna armija, Beograd, 6. 6. 1957.
489. *Riječ o spomenicima kulture*, Oslobođenje, Sarajevo, 23. 7. 1957.
490. *Imenica tipa rukovodilac*, Narodna armija, Beograd, 23. 7. 1957.
491. *Upotreba predloga uz imena mjesta*, Narodna armija, Beograd, 29. 8. 1957.
492. *Kozarske brigade ili Kozaračke brigade?*, Narodna armija, Beograd, 29. 8. 1957.
493. *Artiljerija ili artilerija?*, Narodna armija, Beograd, 31. 10. 1957.
494. *O pisanju geografskih imena*, Narodna armija, Beograd, 24. 10. 1957.
495. *Održanje Prvi kongres jugoslovenskih slavista*, Mladost, Beograd, oktobar 1957.

1961.

496. *Bilečki logor ili Bilećski logor?*, Narodna armija, Beograd, 22. 3. 1961.
497. *Pisanje naziva za činove*, Narodna armija, Beograd, 17. 2. 1961.

1963.

498. *Književni jezik i narodni govori*, Odjek, Sarajevo, 1. 3. 1963.
499. *Još o ljudikanju*, Odjek, Sarajevo, 1. 10. 1963.

1965.

500. *Pisci i pravopisni uzusi*, Odjek, Sarajevo. 1. 3. 1965.
501. *Pravopis u praksi*, Borba, Beograd, 21. 3. 1965.
502. *Nepotrebna prilagođavanja*, Oslobođenje, Sarajevo, 4. 4. 1965.
503. *Aktuelnost norme u književnom jeziku*, Borba, Beograd, 26. 9. 1965.

1966.

504. *Spikeri i lepota govorne reči*, Borba, Beograd, 13. 11. 1966.

1969.

505. *Kako nazivati svoj jezik?*, Odjek, Sarajevo, 1. 8. 1969; kao i:
Borba, Beograd, 18. 8. 1969.
506. *Šta grajite?*, Naš jezik, Beograd, 1969, knj. XVI, sv. 5, str. 375-376.
507. *Muslimani i šćakavština*, Borba, Beograd, 26. 9. i 27. 9. 1969.
508. *O jeziku i književnosti danas* (Okrugli sto Borbe), Borba, Beograd,
6. 12. 1969 (Reflektor).

1971.

509. *Iz diskusije na savjetovanju o jeziku*, Oslobođenje, Sarajevo, 19.
2. 1971.
510. *Diskusija o književnom jeziku i jezičkoj politici u BiH*, Bilten
SSRB BiH, Sarajevo, mart-april 1971, str. 5-6.
511. *Odnos standardne jezičke norme prema njenoj dijalekatskoj
osnovici*, Odjek, Sarajevo 15-30. 5. 1971, str. 8.
512. *Još o problemima vezanim za sudbinu foneme h*, Odjek, Sarajevo,
15. 6. 1971.
513. *Afirmacija jugoslavistike*, Borba, Beograd, 25. 9. 1971.

1972.

514. *O jednom problemu standardne fonetike*, Odjek, Sarajevo, 15-30.
6. 1972.

515. *Oslabilo jezičko čulo*, Rad, Beograd, 20-26. 10. 1972.

1973.

516. *Odbrana pravopisa*, Odjek, Sarajevo, 15-31. 12. 1973, str. 6.

1974.

517. *O ravnopravnosti pisama*, Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1974, str. 107-110.

518. *Reč-dve o jeziku*, Dečje iskre, Kragujevac, februar 1974, 1119-1120.

1975.

519. *Vuk Karadžić*, Dečje iskre, Kragujevac, februar 1975, 3497-3499.

520. *Vukov najvjerniji pomagač i sljedbenik*, Prosvetni pregled, Beograd, 2. 11. 1975.

521. *Odgovori na anketu Odjeka*, Odjek, Sarajevo, 15-31. 5. 1975.

522. *Zbog brzine trpi naučna istina*, Prosvetni pregled, Beograd, 18. 6. 1975, str. 2.

523. *Jedna riječ – dva tumačenja*, Oslobođenje, Sarajevo, 27. 6. 1975, str. 13.

524. *Jezička norma je jasna* (“o pitanju” ili “po pitanju”), Prosvetni pregled, Beograd, 18. 6. 1975, str. 10.

525. *Uz rukopis Daničićevih lekcija* (Pogovor knjizi Đure Daničića: Predavanja iz slovenske filologije, Međunarodni slavistički centar, Beograd, 1975).

526. *Đura Daničić*, Venac, Beograd, avgust 1975.

527. *Đura Daničić, Vukov najvjerniji pomagač*, Dečje iskre, Kragujevac, septembar 1975, str. 3721-3722.

1976.

528. *O Ljubišinom jeziku*, Ovdje, Titograd, 1976, god. VIII, br. 95, str. 11-12.

529. *O značenju jedne “posuđenice”*, Odjek, Sarajevo, juli 1976, str. 21.

530. *Govorenje Bosne*, Odjek, Sarajevo, avgust 1976, str. 11.

531. *Popularna enciklopedija BIGZ-a*, Beograd, 1976, više odrednica.

532. *Radni dogovor jezičkih stručnjaka*, Borba, Beograd, 18. 12. 1976, str. 11.

1977.

533. *Trebinjsko savetovanje o pravopisu*, Prosvetni pregled, Beograd, 1977, 7. 1.

534. *Lično ime Muslimana*, Odjek, Sarajevo, 15-30. 11. 1977, str. 21-23.

1978.

535. *Učitelj, to gordo zvuči*, Prosvetni pregled, Beograd, 3. 2. 1978, str. 8.

536. *Andrićeva rečenica*, Odjek, Sarajevo, 15-30. 11. 1978, str. 20.

1979.

537. *O značenju prideva pismen*, Prosvetni pregled, Beograd, 7. 12. 1979, str. 13.

538. *Diskusija o jezičkim problemima u SR Srbiji*, Srpskohrvatski jezik – aktualna pitanja, Rad, Beograd, 1979, str. 24-26, 52-53.

539. *Reč na završnoj svečanosti Seminara za strane slaviste*, Jugoslovenski seminar za strane slaviste, Beograd, 1979, str. 241-243.

1980.

540. *Dobro je sve što je dobro*, neka razmišljanja o standardizaciji našega jezika, Odjek, Sarajevo, 1-15. 1. 1980, str. 8.

541. *Moje je sve ono što je naše*, Prosvetni pregled, Beograd, 11. 4. 1980, str. 8-9.

542. *O jeziku udžbenika*, Prosvetni list, Sarajevo, 1-15. 4. 1980, str. 8.

543. *Od razlika ka zajedništvu*, Politika, Beograd, 31. 5. 1980, str. 12-13.

1981.

544. *Kako sačuvati jezik?* (razgovor sa R. Tasićem), Večernje sarajevske novine, Sarajevo, 25. 8. 1981, str. 18.

545. *Prilozi baštini*, Odjek, Sarajevo, 15-30. 11. 1981, str. 21.

546. *Srpskohrvatski jezički standard*, Odjek, Sarajevo, 1-15. 4. 1982, str. 12.

1983.

547. *Za elastičniju jezičku normu*, Odjek, Sarajevo, 1-15. 4. 1983.
548. *Jezič u savremenoj komunikaciji*, diskusije na naučnom skupu, Beograd, 1983, str. 218-220, 260-261.
549. *Juraj Križanić – accentologo*, IX međunarodni sjezd slavistov, Rezime, Referati i pismena saopštenja, Moskva, 1983, str. 594.

1986.

550. *Spomenik magaretu ne ruži Mostar*, Politika, Beograd, 19. 3. 1986, str. 16.
551. *Vuk u našem vremenu*, Oslobođenje, Sarajevo, 29. 10. 1986, str. 8 (KUN).

1987.

552. *Velika zadužbina*, Odjek, Sarajevo, 15-30. 4. 1987, str. 2.
553. *Reformator književnog jezika*, Vrijeme do Vuka i vrijeme od Vuka, Borba, Beograd, 7-8. 11. 1987, str. 12.
554. *Čini dobro, ne kaj se* (sjećanje na učiteljicu Bosiljku Vukanić), Prosvjetni list, Sarajevo, 11. 11. 1987, str. 6-7.
555. *Vuk Stefanović Karadžić*, uz Vukov jubilej, feljton, Sloboda, Mostar, april-juli 1987.
556. *Pozdravna riječ* na otvaranju Naučnog skupa Lingvistika i lingvističke aktivnosti u Jugoslaviji, ANUBiH, Sarajevo, 1987, Posebna izdanja, knj. LXXXII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18, str. 9-10.

1989.

557. *I Vuk Karadžić je "pjevao"*, razgovor sa I. Mutevelićem, Sloboda, Mostar, 3. 4. 1989, str. 8.
558. *Riječi – ogledalo duše*, razgovor sa novinarkom banjalučkog Glasa – J. Prnjom, Glas, Banja Luka, 19. 5. 1989, str. 10.
559. *Uz osamstotu godišnjicu Povelje Kulina bana*, Sloboda, Mostar, 1. 8. 1989, str. 6; 8. 8. 1989, str. 6.

560. *Povelja Kulina bana*, Glas, Banja Luka, 24. 8. i 27. 8. 1989.

1990.

561. *Rad i snovi* – prosvetni radnik juče, danas i sutra, Prosvetni pregled, Beograd, 20. 2. 1990, str. 13.

1999.

562. *Ijekavica ima sva prava kao ekavica*, Nikšićke novine, br. 1269, g. XXXI, (novembar 1999), str. 20-22.

2000.

563. *Kule po Hercegovini*, Most, Mostar, septembar 2000, str. 70-72.

2001.

564. *Rod i promjena planine Velež*, Most 142 (53), septembar 2001, str. 56.

565. *Euro ili evro*, Most, br. 55, Mostar, novembar 2001, str. 41.

566. *Livnjanin ili Livnjak*, Most, br. 55, Mostar, novembar 2001, str. 41-42.

2002.

567. *Bišće polje i selo Ortiješ*, Most, br. 149 (60), Mostar, april-travanj 2002, str. 62-64; kao i: *Južnoslovenski filolog*, knj. LVII, Beograd, 2001, str. 53-57.

2003.

568. *Iz života naših riječi: Krto, krošnja, sepet*, Danica za god. 2003, str. 339-345.

569. *Iz života naših riječi: Domaće životinje*, Most, Mostar, mart 2003, str. 39-41.

2004.

570. *Prof. Jovan Vuković i mostarski govor*, Prosvjetni rad, 15. januar 2004, str. 30.

571. *Iz života naših riječi – mlijeko i mliječni proizvodi*, Danica za 2004, str. 349-354.

572. *Iz života naših riječi – bačva, bure, badanj, himbut-kaca*, Most, Mostar, decembar 2004, str. 36-39.
573. *Profesor Pavle Ivić kao čovjek*, u Dela akademika Pavla Ivića, Subotica – Novi Sad – Beograd, 2004, str. 9-10.

2005.

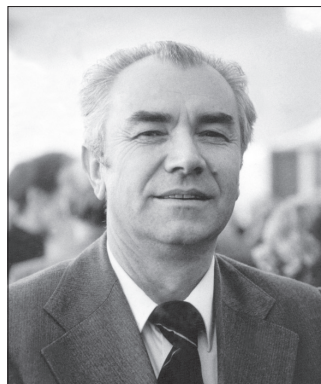
574. *Iz života naših riječi – bačva...* Danica za 2005, str. 304-310.
575. *Iz života naših riječi: mlijeko...* Most, br. 95, mart 2005, str. 26-28.
576. *Iz života naših riječi*, Srbištički prilozi, Zbornik u čast profesora Slavka Vukomanovića, Beograd, 2005, str. 191-194, badanj-himbut, v. br. 39.
577. *Iz života naših riječi: mlijeko, jamuža-jemuža-jomuža, varenika/varenina, kiselina, sir, kajmak*, Most, br. 75 (184), Mostar, mart 2005, str. 26-28.

2006.

578. *Iz života naših riječi: mésti mlijeko i mèsti sobu*, Danica za 2006, str. 481-486.

BIOGRAFIJA

Asim Peco rođen je 24. maja 1927. god. u Ortiješu kod Mostara. Osnovnu školu završio je na Buni, a srednju u Mostaru. Od 1945. do 1947. bio učitelj u Hutovu kod Čapljine, a 1947/48. god. referent za narodno prosvjeđivanje u Prozoru. Ujesen 1948. godine upisao se na Višu pedagošku školu u Sarajevu, na grupu za srpskohrvatski jezik i jugoslavenske književnosti. Diplomirao je u junu 1950. godine s odličnim uspjehom te produžio studije na Filozofskom (kasnije Filološkom) fakultetu u Beogradu. Diplomirao je na grupi za južnoslavenske jezike i opću lingvistiku u oktobru 1952. god., s prosječnom ocjenom 9,50.

Poslije završenih studija postavljen je za profesora pripravnika na katedri za južnoslavenske jezike i na toj dužnosti ostao do 1956. godine. Školsku 1955/56. god. proveo je u vojsci. U januaru 1957. god. postavljen je za asistenta pri katedri za južnoslavenske jezike i opću lingvistiku. U novembru 1958. odbranio je doktorsku disertaciju *Govor istočne Hercegovine*. Decembra 1960. izabran je za docenta, oktobra 1968. za vanrednog, a juna 1972. za redovnog profesora Filološkog fakulteta u Beogradu u oblasti historije srpskohrvatskog jezika i dijalektologije. Na Filološkom

fakultetu u Beogradu do odlaska u penziju 1992. god. predavao je Akcentologiju, Dijalektologiju i Eksperimentalnu fonetiku.

Od oktobra 1957. do jula 1960. bio je lektor za srpskohrvatski jezik na Univerzitetu u Strassbourgu (Francuska), a 1967/68. god. proveo na Univerzitetu u Lenjingradu (Rusija), gdje je predavao srpskohrvatski jezik. Učestvovao je s referatima na mnogim domaćim i međunarodnim naučnim skupovima ili je držao predavanja u Moskvi, Lenjingradu, Kijevu, Pragu, Krakovu, Bratislavi, Varšavi, Bukureštu, Sofiji, Beču, Berlinu, Mannheimu, Hamburgu, Münsteru, Konstanzu, Liepzigu, Leadsu, Uppsali, Göttingenu, Parizu, Bologni, Firenci...

Sudjelovao je u značajnim domaćim i međunarodnim naučnim projektima (*Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks, Općeslavenski lingvistički atlas* i dr.). Bio je mentor brojnim kandidatima tokom izrade magistarskih i doktorskih radnji. Kao profesor po pozivu predavao je na Defektološkom fakultetu i Akademiji muzičkih umjetnosti u Beogradu, na Filozofskom fakultetu u Nišu, Filozofskom fakultetu u Nikšiću i Filološkom fakultetu u Prištini. Bio je odgovorni urednik časopisa *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* (Sarajevo, od 1975. do 1996) te član uredništva *Južnoslovenskog filologa, Srpskog dijalektološkog zbornika, Našeg jezika* (Beograd) i *Polono-Slavice*. Više puta biran je za šefa katedre za južnoslavenske jezike na Filološkom fakultetu u Beogradu. Bio je sekretar i potpredsjednik Društva za srpskohrvatski jezik Srbije, predsjednik Savjeta seminara za strane slaviste i član rukovodstva Međunarodnog slavističkog centra.

Član je Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (od 1978. god.) i Crnogorske akademije nauka i umjetnosti (od 2003). Dobitnik je nagrada "14. februar" (Mostar, 1986), "Veselin Masleša" (Sarajevo, 1986) i "Vukove nagrade" (Beograd, 1990).

Asim Peco
Izabrana djela I–VI
Knjiga VI: *Jezik književnog teksta, Bibliografija*

Bibliografiju pripremila:
Dina Abazović

Korektura:
Niaza Imamović
Jusmira Nuhanović

Tehnička priprema i dizajn:
Fatima Zimić

Štampa:
Bemust

Tiraž:
300

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.136.4(497.6).09:811.163.4*3'271

PECO, Asim

Jezik književnog teksta / Asim Peco. - Sarajevo
: Bosansko filološko društvo : Akademija nauka i
umjetnosti BiH, 2007. - 388 str. : slika autora ;
21 cm. - (Izabrana djela / Asim Peco ; knj. 6)

Biografija: str. 387-388. - Bibliografija: str.
339-386 i uz tekst

ISBN 978-9958-9309-1-1

COBISS.BH-ID 15817478
